

ΣΥΡΟΓΙΑΝΝΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ
ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ ΚΑΙ
ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΔΟΜΗ – ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

Ασκληπιείο Επιδαύρου, Κορίνθου, Άργους, Σικυόνας, Τιτάνης,
Αίγινας, Τροιζήνας, Αθήνας, Πειραιά, Μεγάρων (ιερό Διός Αφεσίου),
Αμφιαράειο Ωρωπού, Μαντείο Τροφονίου, Ασκληπιείο Ερέτριας,
Αμφιαράειο Θηβών.

Υπεύθυνος καθηγητής: Φαράκλας Νικόλαος
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ιανουάριος 2005

Στη μνήμη των γονέων μου

**Ἀγνόν χρη νηοίο θυώδεος εντός ιόντα
έμμεναι. Ἀγνείη δε εστί φρονεῖν όσια.**

Πορφυρίου, Περί Αποχής, Π 19

(Δίστιχο χαραγμένο σε λίθο, στην είσοδο του ιερού της Επιδαύρου)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΕΛΙΔΕΣ

Συνοτομογραφίες περιοδικών και έργων

<u>Εισαγωγή</u>	1-4
<u>I. Φιλολογικές και ιστορικές πηγές</u> , εισαγωγή	5-6
I. Φιλολογικές και ιστορικές πηγές, μέρος πρώτο	7-13
I. Φιλολογικές και ιστορικές πηγές, μέρος δεύτερο	14-33
<u>II. Περιγραφές των ιδρυμάτων</u>	
Κεφάλαιο πρώτο, ασκληπιείο Επιδαύρου	34-42
Κεφάλαιο δεύτερο, » Κορίνθου	43-50
Κεφάλαιο τρίτο, » Άργους	51-55
Κεφάλαιο τέταρτο, » Σικυώνας	56-57
Κεφάλαιο πέμπτο, » Τιτάνης	58-59
Κεφάλαιο έκτο, » Αίγινας	60
Κεφάλαιο έβδομο, » Τροιζήνας	61-65
Κεφάλαιο όγδοο, » Αθηνών	66-74
Κεφάλαιο έννατο, » Πειραιά	75-76
Κεφάλαιο δέκατο, » Μεγάρων	77-79
Κεφάλαιο ενδέκατο, αμφιαράειο Ωρωπού	80-88
Κεφάλαιο δωδέκατο, μαντείο Τροφώνιου	89-91
Κεφάλαιο δέκατο τρίτο, ασκληπιείο Ερέτριας	92

Κεφάλαιο δέκατο τέταρτο, αμφιαράειο Θηβών	ΣΕΛΙΔΕΣ 93
<u>Επίλογος- Συμπεράσματα</u>	94-99
Βιβλιογραφία	
Κατόψεις και εικόνες	
Πίνακας κατόψεων και εικόνων	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επιλεκτική μελέτη κάποιων συγκεκριμένων ασκληπιείων και αμφιαράειων, - καθώς και αυτή του Τροφώνειου-, έχει ως σκοπό να εντοπίσει τις όποιες προϋποθέσεις που απαιτούνται από αρχιτεκτονικής απόψεως, προκειμένου για τη λειτουργία ενός τέτοιου ιδρύματος – για το οποίο ευθύς εξαρχής πρέπει να τονιστεί ότι θα αντιμετωπιστεί ως μαντείο «ειδικού» τύπου, και επ’ ουδενί ως τόπος θεραπείας ή ακόμα και ως πρόγονος των σύγχρονων σανατορίων και νοσηλευτικών ιδρυμάτων, ονομασίες που με εκπληκτική ευκολία αποδίδονται από κάποιους ενασχολούμενους με τα ιερά του Ασκληπιού.

(Και μάλιστα, το πλέον οξύμωρο στην παρούσα φάση συνιστά το γεγονός ότι οι άνθρωποι που κατά κύριο λόγο πρεσβεύουν κάτι τέτοιο, είναι στην πλειοψηφία τους γιατροί, δηλαδή οι κατεξοχήν ειδικοί επιστήμονες που θα έπρεπε λόγω κατάρτισης και μόνο, να είναι και οι πιο φειδωλοί και επιφυλακτικοί ως προς τον ενστερνισμό ιδεών που τείνουν να θεωρήσουν ότι στα ασκληπιεία ασκήθηκε η ιατρική τέχνη).

Παρ’ όλο που δεν είναι επί του θέματος, απλώς και μόνο θα εισηγηθώ κάποια στοιχεία με βάση τα οποία μπορεί να αναπτυχθεί περαιτέρω διάλογος για τη μη θεώρηση των ιδρυμάτων αυτών ως θεραπευτικά κέντρα :

Το γεγονός ότι στα ιερά αυτά μπορούσαν να προσφύγουν και αντιπρόσωποι των ανθρώπων που είχαν προβλήματα, - αντι να παρίστανται οι ίδιοι-, το ότι οι λατρευόμενοι ήρωες που χρησιμοδοτούσαν ασχολούνταν και με γενικότερα θέματα (πχ για τον Ασκληπιό διασώζονται ιάματα στα οποία με θαυμαστό τρόπο συγκολλά ένα αγγείο, ή βοηθά έναν πατέρα να ξαναβρεί το χαμένο του παιδί, ενώ και για τον Αμφιάραο γνωρίζουμε ότι χρησιμοδοτούσε και για πολιτικής φύσεως ζητήματα), καθώς επίσης και το ότι αποδεδειγμένα – βάσει των επιγραφών-, οι ιερείς του Ασκληπιού δεν ήταν γιατροί, αλλά απλοί λειτουργοί του ιερού, είναι νομίζω μερικά από τα στοιχεία που μπορεί να επικαλεστεί κανείς για να μη δει τα πράγματα επιφανειακά ως προς το τι είδους δραστηριότητα αναπτυσσόταν στα ασκληπιεία.

Η αλήθεια είναι ότι πληθώρα στοιχείων θα μπορούσε να παρατεθεί σ’ ό,τι αφορά στη λειτουργία των εν’ λόγω ιδρυμάτων, για τα οποία εξάλλου όπως σωστά επεσήμανε και ο Edelstein : « κάποια αποτελέσματα σαφώς και θα υπήρχαν στον συμβουλευόμενο τα ιερά κόσμο, αλλιώς δε θα ήταν δυνατό να έχουν λειτουργήσει επί τόσους αιώνες ». (Ενδεικτικά ανφέρεται ότι το ασκληπιείο των Αθηνών είχε

διάρκεια λειτουργίας απο το 420 πΧ που ιδρύθηκε, μέχρι το 450- 480 μΧ οπότε και καταστράφηκε.) Όμως, για το αν πράγματι υπήρχαν αποτελέσματα στους προσφεύγοντες στα ιερά, τι είδους αποτελέσματα , και σε τι σφαίρα υπεισέρχονται αυτά, δε θα μας απασχολήσει στην παρούσα εργασία . Ήσσανος εν προκειμένω για μας σημασία έχουν και τα ζητήματα που συνδέονται με τη λοιπή δραστηριότητα των ασκληπιείων, όπως πχ είναι η διοίκηση των ιερών , τα οικονομικά τους, το προσωπικό τους κτλ.

Το βασικό ερώτημα εδώ με βάση το οποίο συγκεντρώθηκε όλο το υλικό, αφορά στο τι ονομάζουμε ασκληπιείο, ποιού είδους οικοδομικό συγκρότημα μπορούμε να αποκαλέσουμε έτσι, και τι αρχιτεκτονικές φόρμες αναζητά η λογική μας , στο άκουσμα του ονόματος.

Ο Ασκληπιός, -πέρα απο το αν μπορεί να ειδωθεί ως χθόνια θεότητα ή ως ήρωας ή και τα δυο-, λατρευόταν σε ιερά απο τον 6^ο πΧ αιώνα , για τα οποία λίγο ως πολύ οι αρχιτεκτονικές μορφές συγκλίνουν. Η διαδικασία η οποία ακολουθείτο στα ασκληπιεία για να συμβουλευτεί κανείς το θεό για το πρόβλημά του, μας είναι καλά γνωστή απο τις πηγές : Όπως αναφέρει και ο Edelstein, αν ήθελε κανείς να έρθει σε επαφή με τον Ασκληπιό, αρκούσε να έχει προηγουμένως πλυθεί- ώστε να έχει εξασφαλίσει σωματική και ψυχική κάθαρση-, και έπειτα να προσφέρει θυσίες στο θεό. Στη συνέχεια, ήταν έτοιμος να περάσει τη νύχτα του (ξαπλωμένος απλώς στο έδαφος), στο οίκημα που προβλεπόταν - απο το ιερό- για την περίπτωση : το εγκοιμητήριο ή άβατο.

Εντοπίζοντας λοιπόν τις αρχιτεκτονικές φόρμες μέσω των οποίων διεκπεραιωνόταν η όλη διαδικασία, απομονώνουμε: Βωμό (για τις θυσίες), ναό (με λατρευτικό άγαλμα του θεού , στον οποίο απευθύνονταν οι θυσίες), μια – τουλάχιστο- πηγή (ή λουτρική εγκατάσταση, για τον τελετουργικό καθαρισμό), και ένα εγκοιμητήριο. (Βεβαίως, αν το ασκληπιείο εξυπηρετούσε αρκετό κόσμο, εύλογο είναι οτι θα υπήρχαν εγκαταστάσεις κατάλληλες για την κάλυψη των αναγκών τους, όπως πχ χώροι συνεστίασης, χώροι κατάκλισης αυτών που συνόδευαν τους ασθενείς, ή και παραπάνω από μια κρηνικές εγκαταστάσεις, όπως στη Επίδαυρο ή την Κόρινθο).

Η αλήθεια είναι, πως η πολύ συγκεκριμένη μορφή των ασκληπιείων, υπαγορευόταν και απο την πολύ απλή και χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις διαδικασία που ακολουθείτο σε αυτά . Ο Edelstein επισήμανε οτι απ' όλα τα μαντεία τέτοιου τύπου, τα ασκληπιεία υπερτερούσαν ως προς τη συνοπτικότητα της λειτουργίας τους, σε κάθε επίπεδο, σε αντίθεση με τα αμφιάραια, ή ακόμα και με το τροφώνειο, όπου η διαδικασία ήταν πιο σύνθετη : απαιτείτο προετοιμασία του χρηστηριαζόμενου – και άρα

διαμονή του σε συγκεκριμένο οίκημα-, θυσία ζώου σε βόθρο, κατάλληλη ενδυματολογική περιβολή κτλ.

Παίρνοντας ως παράδειγμα το μεγαλύτερο στην Ελλάδα ασκληπιείο της Επιδαύρου, και με βάση τις φιλολογικές πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ήδη από τα πρώιμα στάδια λειτουργίας του ιερού, υπήρχε στο χώρο βωμός προς τιμήν του θεού – ασχέτως αν τον μοιραζόταν ή όχι με τον Απόλλωνα-, ναός, ιερό φρέαρ με νερό, καθώς και ορισμένο μέρος για την εγκοίμηση των καταφευγόντων στο ιερό του Ασκληπιού. (Οι θυσίες προς τιμήν του θεού, η λατρεία του και η εγκοίμηση, πιθανώς ελάμβαναν χώρα στο πρωιμότερο κτήριο Ε, αναφορικά με το οποίο παρατίθενται τα στοιχεία στο σχετικό με την Επίδαυρο κεφάλαιο). Όταν αργότερα εδραιώνεται η λατρεία του θεού στο ιερό και εξαπλώνεται η φήμη του, οικοδομούνται κτίσματα που εξυπηρετούν τις ίδιες ακριβώς ανάγκες. Έτσι έχουμε: Βωμό, ναό του Ασκληπιού και διώροφη στοά που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της εγκοίμησης και στην οποία είχε συμπεριληφθεί στη ΝΑ γωνία της και το ιερό φρέαρ.

Το τοπογραφικό της Επιδαύρου στην πλήρη ανάπτυξή του συμπεριελάμβανε βέβαια και τη Θόλο – για το ρόλο της οποίας οι απόψεις κάθε άλλο παρά συγκλίνουν είναι-, ναούς, - για τη λατρεία άλλων προσκείμενων στον Ασκληπιό θεοτήτων-, βοηθητικά κτήρια - για την εξυπηρέτηση των προσκυνητών -όπως λουτρά και ξενώνες, καθώς και ειδικότερης λειτουργίας κτίσματα, όπως το Ωδείο και το Θέατρο.

Υπήρχαν όμως και περιοχές όπου το ιερό του Ασκληπιού υπήρχε μόνο για τη λατρεία του, κι όχι για την εξάσκηση της χρησιμοδοτικής του ικανότητας, όπως πχ στην Μεσσήνη, όπου εκεί του Ασκληπιού προείχε όχι η θεραπευτική του ιδιότητα, αλλά εκείνη του Μεσσήνιου πολίτη, σύμφωνα με τον Πausanias. (IV, 26.7). Εξ' ου και το ότι σ' αυτό το οικοδομικό συγκρότημα του ασκληπιείου, περιλαμβάνονται χώροι που δε συνηθίζονται αλλού, όπως πχ το βουλευτήριο, ή το μικρό θέατρο, ενώ η παροχή νερού – στοιχείου τόσο απαραίτητου για τη λειτουργία των ασκληπιείων όπως θα εκτεθεί στα επόμενα κεφάλαια, -περιοριζόταν στην κρηνική εγκατάσταση της Αρσινόης, στο μέσον περίπου της Αγοράς.

Επομένως, θα καταβληθεί προσπάθεια να απομονωθούν - στα εξεταζόμενα ιερά-, τα οικοδομήματα εκείνα (θρησκευτικού και μόνο χαρακτήρα), τα οποία και αποτελούν τρόπο τινά τις βασικές, πρωταρχικές και αναπόσπαστες λειτουργικές μονάδες, τα βασικά κελύφη λατρείας του Ασκληπιού στο εκάστοτε ιερό, καθώς και να διαπιστωθεί ποιο από τα εξεταζόμενα ιδρύματα, ανταποκρίνεται στο μοντέλο έτσι όπως το βρίσκουμε συγκροτημένο στην Επίδαυρο.

Η παρουσίαση των οικημάτων απο τα προς εξέταση χρησιμοδοτικά κέντρα, πρόκειται να γίνει με βάση αφενός τις φιλολογικές - ιστορικές πηγές, και αφετέρου τα ανασκαφικά δεδομένα. Η παράθεση των στοιχείων θα γίνει – κατά το δυνατό – με συνοπτικό τρόπο ώστε να είναι εφικτή μια τελική συγκριτική μελέτη.

Με συνοπτικό επίσης τρόπο θα παρουσιαστούν τα στοιχεία εκείνα τα οποία συμβάλλουν μεν στον χαρακτηρισμό ή όχι των οικοδομημάτων που μας ενδιαφέρουν (πχ ως προς τη χρήση τους ή τη χρονολόγησή τους), αλλά που η αξιολόγησή τους και η επιστημονική τους εγκυρότητα δεν υπάγονται στο άμεσο πεδίο του ενδιαφέροντος μας, κι ως εκ' τούτου θα παρουσιαστούν μέσω των παραπομπών). Μέσω των παραπομπών θα γίνεται και η παρουσίαση της προηγούμενης κατάστασης του λατρευτικού χώρου, -αν έχει προϋπάρξει τέτοια -, δεδομένου ότι ως αφετηρία περιγραφής των ιερών , εκλαμβάνεται η υπάρχουσα κατάστασή τους.

(Εννοείται ότι δε θα γίνει καθόλου αναφορά στα υπόλοιπα οικοδομήματα θρησκευτικού ή δημόσιου χαρακτήρα τα οποία τυχόν υπάγονται στο ευρύτερο τοπογραφικό των ιερών, δεδομένου ότι το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στα οικοδομήματα που απαρτίζουν το κυρίως ιερό, και απο τα βοηθητικά , μόνο όσα σχετίζονται άμεσα με τη χρησιμοδοτική δραστηριότητα των ιδρυμάτων).

I

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

I

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παρόν κεφάλαιο, θα παρουσιαστεί δευτερογενές υλικό από φιλολογικές και ιστορικές πηγές, (κατά κύριο λόγο απο το : A collection and interpretation of the testimonies, Τόμοι I και II, by E. Edelstein and L. Edelstein, αλλά και από τον Πausanias), στις οποίες θα εντοπιστούν τα στοιχεία εκείνα που μας προϊδεάζουν για το τι μπορούμε να προσδοκούμε αρχιτεκτονικά και κτηριακά από ένα ασκληπιείο.

Για το λόγο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν ακόμα και φιλολογικές πηγές που αφορούν σε ασκληπιεία που δεν τελούν υπό εξέταση, όπως κάποια που βρίσκονται εκτός Ελλαδικού χώρου, ή ακόμα και ιδρύματα που η λειτουργία τους εκτείνεται πέρα των δικών μας χρονικών πλαισίων.

Με τον τρόπο αυτό, προτού προσεγγίσουμε από αρχιτεκτονικής απόψεως τα ιδρύματα που μας αφορούν άμεσα, θα έχουμε σχηματίσει μια πρώτη εικόνα για το τι – από δομικής άποψης-, οι αρχαίοι συγγραφείς και ιστορικοί είχαν δει ή ήξεραν με σιγουριά ότι υπήρχε σ' ένα ασκληπιείο, προκειμένου για την απρόσκοπτη λειτουργία του.

Στο δεύτερο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, θα παρουσιαστούν οι πηγές που αφορούν άμεσα πλέον στα υπό εξέταση ιδρύματα, και που όμως δεν μας παρέχουν στοιχεία για την αρχιτεκτονική δομή τους, αλλά στοιχεία δευτερευούσης για μας σημασίας εν' προκειμένω, όπως πχ πώς ήταν γνωστά στην αρχαιότητα, ή ποιές λειτουργικές διατάξεις ίσχυαν σ' αυτά, έτσι ώστε να έχουμε μια πιο πλήρη εικόνα για το πως εμφανίζονται γενικά στις φιλολογικές πηγές και ιστορικές πηγές τα εξεταζόμενα ιδρύματα. Και μάλιστα, θα προτιμηθούν οι πηγές εκείνες στις οποίες

αναφέρεται ονομαστικά το περί ου ο λόγος ίδρυμα. (Οι πηγές στο δεύτερο αυτό μέρος, θα εκτεθούν κατά κατηγορία, και να σημειωθεί ότι η κατηγοριοποίησή τους, δε θα ακολουθήσει σε όλες τις περιπτώσεις αυτή των Edelstein).

Σημείωση:

Τα Testimonia, (στο εξής « T »), στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, θα παρατεθούν κατά χρονολογική σειρά , ενώ τα ιδρύματα που μας ενδιαφέρουν άμεσα, στο κείμενο θα σημαίνονται με αστερίσκο. Όσον αφορά στην παρουσίαση των testimonia του δεύτερου μέρους, θα ακολουθηθεί η αύξουσα αριθμητική σειρά με την οποία ανευρίσκονται στο προαναφερθέν πόνημα των Edelstein.

Τέλος να τονιστεί, ότι στις φιλολογικές και ιστορικές πηγές δεν συμπεριλαμβάνονται οι επιγραφές, γιατί θεωρούνται ανασκαφικά δεδομένα.

I

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η δομική συγκρότηση των ιδρυμάτων, έτσι όπως διαφαίνεται μέσα από τις πηγές.

Λεβήνα Κρήτης

1) **T. 426**, Inscriptiones Creticae, I, xvii, no 9, [2^{ος} αι. πΧ].
Γίνεται λόγος για εγκοιμητήριο, και για ύπαρξη αδύτου.

2) **T. 439**, Inscriptiones Creticae, I, XVII, no 17 [1^{ος} αι. πΧ].
Αναφορά σε ιερό ύδωρ και ιερές στάχτες απ' το βωμό.¹

*Αθήνα

1) **T. 723**, Ξενοφάντος, Απομνημονεύματα, III, 13.3 [5^{ος} αι. πΧ].
Αναφορά στην πηγή του αθηναϊκού ασκληπιείου, η οποία μάλιστα διέθετε και θερμό νερό².

---

¹ Πρόκειται προφανώς για στάχτες προερχόμενες από βωμό στον οποίο τελείται ολοκαύτηση προς τιμήν της χθόνιας ιδιότητας του Ασκληπιού, - παρόμοιο με αυτόν που ανέσκαψε ο Καββαδίας στη ΒΔ γωνία του οικήματος Ε, [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 129-129], ή με τον υπαίθριο βωμό που ανασκάφτηκε στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάρτα στο Κυνόρτιο [Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1976, σελ. 207 κε / ΠΑΕ 1979, σελ. 127 κε].

² Κατά τον Camp, [p. 13], η αναφορά γίνεται στην πηγή στα δυτικά του ναού του Ασκληπιείου. Ο R. C. Marchant, [Xenophon: Memorabilia and Oeconomicus, Cambridge, Mass. 1923, p. 225], θεωρεί ότι το απόσπασμα αναφέρεται σε πηγή του ασκληπιείου στην Επίδαυρο, αλλά ο Edelstein, [Edel. I, T. 723, p. 376], δικαίως θεωρεί ότι η αναφορά γίνεται για το αθηναϊκό ασκληπιείο, το οποίο ήταν μέρος μιας τουλάχιστον πηγής. Υπάρχουν ερευνητές, που θεωρούν ότι η σημαντικότερη πηγή του ασκληπιείου ήταν η πηγή στα δυτικά του, [Παπαχατζής Αττικά, σελ. 308,], η οποία αποκαλέστηκε «Πηγή του αθηναϊκού ασκληπιείου απο τον Τραυλό, [PDA pp. 138-142], ενώ η πιο ουδέτερη ονομασία «Πηγή της Νότιας Κλιτύος», θα άρμοζε περισσότερο σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουν προκύψει απο τη μελέτη της τοπογραφίας της εν λόγω περιοχής. Για σχόλια, και την αρχιτεκτονική της πηγής της Νότιας Κλιτύος [Travlos, PDA pp. 138-142 / Camp, pp. 98-100, 318-320 / Walker, BSA

2) **T. 721**, Αριστοφάνη «Πλούτος», στίχοι 620-621
Γίνεται λόγος για την εγκοίμηση στο ναό του Ασκληπιού.

3) (Αθήνα; Πειραιάς):³

T. 514, Αριστοφάνη « Πλούτος», στίχοι 660-661
Αναφορά βωμού.

4) **T. 722**, Σχόλια Αριστοφ. «Πλούτος» (στιχ. 621)⁴

5) **T. 724**, Plinius, Naturalis Historia II, 103 (106) 225, [1^{ος} αι. μΧ].
Αναφορά στην πηγή του αθηναϊκού ασκληπιείου⁵.

6) Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, I, 21. 5
Αναφορά πηγής.⁶

7) **T. 427**, Λεξικόν Σουίδα, sv Δομνίνος [5^{ος} αι. μΧ].

---

74 , 1979, pp. 246-248]. (Για την άλλη πηγή της περιοχής, βλ: κεφ. 8^ο , αθηναϊκό ασκληπιείο, κυκλική πηγή και υποσημ. 29, η οποία αναφέρεται επιπροσθέτως στην πηγή της Ν. Κλιτύς).

³ Σχετικά με το ζήτημα που υφίσταται για το αν ο Πλούτος του Αριστοφάνη λαμβάνει χώρα στο αθηναϊκό ασκληπιείο ή στο ασκληπιείο Πειραιά, θα γίνει αναφορά με αφορμή το στίχο 621, που σχολιάζεται πιο κάτω.

⁴ Όσον αφορά στον στίχο 621 στον Πλούτο του Αριστοφάνη, ο σχολιαστής επιμένει οτι η σκηνή της εγκοίμησης λαμβάνει χώρα στο αθηναϊκό ασκληπιείο, κι όχι στο ασκληπιείο του Πειραιά, πράγμα που θα ήταν απολύτως φυσικό, αν λάβουμε υπ' όψιν και τον μετέπειτα στίχο: Πλούτος, στίχ 651: « Πρώτον μεν επί θάλατταν ήγομεν».

Προκειμένου να ερμηνεύσουμε τον στίχο, υπάρχουν τρεις περιπτώσεις: α) Με τον όρο θάλαττα, να μην εννοήσουμε εδώ τη συγκέντρωση υφάλμυρου ύδατος σε ποσότητα, -έτσι όπως ορίζεται η θάλασσα-, αλλά πιθανώς πηγή με υφάλμυρο ύδωρ. Ο Roebuck [p. 158, n. 17] θεωρεί οτι ο όρος θάλασσα εχρησιμοποιείτο συχνά για να σημάνει την ύπαρξη δεξαμενής (ντεπόζιτου), γεμάτης νερό. [Βλ. σχετικά για παραπομπές]. Εξάλλου και ο Ηρόδοτος, VIII, 55, (αλλά και ο Απολλόδωρος, III, 14.1) αναφέροντας τα μαρτύρια απο την έριδα του Ποσειδώνα και της Αθηνάς στο Ερέχθειο, χαρακτηρίζει ως θάλασσα την πηγή στη Βόρεια πρόσταση. β) Μπορούμε να αποδεχτούμε οτι όλα όσα μας περιγράφει ο Καρίων στον Πλούτο, γίνονται κατόπιν ποιητικής αδείας, κι έτσι δεν είμαστε υποχρεωμένοι να τα ερμηνεύσουμε κατά γράμμα. γ) Ή τέλος, να αποδεχτούμε οτι η σκηνή διαδραματίζεται στον Πειραιά, - μολονότι δεν έχουμε περαιτέρω στοιχεία που να συνηγορούν σ' αυτή την εκδοχή-, οπότε σ' αυτήν την περίπτωση δε λαμβάνουμε κανενός είδους πληροφορία για το εν άσκει ασκληπιείο. Ο Robert, [RPh 1931], εν αντιθέσει με τον Girard (L' asklepeion d' Athenes, 1881), θεωρεί οτι το ασκληπιείο του Αριστοφάνη είναι αυτό του Πειραιά. Για τα επιχειρήματά του, [RPh pp. 132-139]. Πάντως, αν όντως ο Πλούτος έχει ως σκηνικό το ασκληπιείο της Ζέας, είναι ενδιαφέρον το οτι μας δίνεται για πρώτη φορά δείγμα τελετουργικού καθαρισμού -σε ασκληπιείο-, που διενεργείται στη θάλασσα. [RPh, p. 134]. Για τις θέσεις του Ginouves σχετικά με τον ρόλο των θαλάσσιων λουτρών ως προς τη λατρεία του Ασκληπιού, και τη μη σύνδεσή τους με τον προπαρασκευαστικό τελετουργικό καθαρισμό, [Balaneutike, pp. 355-357]. Και τέλος, εξίσου σημαντικό στοιχείο – ασχέτως του που τελικά διαδραματίζεται το έργο-, είναι οτι στον 4^ο πΧ αιώνα, ο ναός του Ασκληπιού, μπορούσε να χρησιμεύσει ως άβατο. [Aleshire, p. 29].

⁵ Με βάση αυτό το απόσπασμα, η Walton [p. 36, n. 3] αναφέρει οτι ο Sybel [Mitth. d' arch. Insit. x. p. 97], θέλησε να αποδείξει οτι το «μη εν άσκει» ευρισκόμενο ασκληπιείο δεν ήταν στον Πειραιά, αλλά στο Φάληρο. Παρόμοια παράδοση υπήρχε και για την Κλεψύδρα. [Camp, p. 319].

⁶ Πρόκειται για την πηγή της Αλκίπτης. Σχετικά με την περιγραφή του Πausανία και την ύπαρξη των δυο πηγών στο αθηναϊκό ασκληπιείο, βλ. σχετικές σελίδες στο 8ο κεφάλαιο, για το ασκληπιείο Αθηνών.

Περιγράφεται η θεραπεία του φιλόσοφου Δομνίνου, στον πρόδομο του ναού του Ασκληπιού, στην Αθήνα.⁷

8) T. 456, Λεξικόν Σουίδα, s.v. Θεόπομπος.

Αναφορά βωμού που ανατέθηκε στον Ασκληπιό από τον Θεόπομπο για τη θεραπεία του, με τη μορφή του τελευταίου χαραγμένη σ' αυτόν.

* Αίγινα

1) T. 733, Αριστοφάνη «Σφήκες», στίχοι 122-123

Ο Βδελυκλής έστειλε τον Φιλοκλή για να εγκοιμηθεί στο εκεί ιερό του Ασκληπιού. Αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη εγκοιμητηρίου, ή κάποιου ιδιαίτερου χώρου που παίζει τον ρόλο αυτό.⁸

2) T.432, Inscriptiones Graecae, IV 2, 1 no 126 [περίπου 160 μΧ]

Αναφέρονται: ναός, στοά, βαλανείο με ζεστό νερό,⁹ άβατο.

⁷ Πράγματι υπάρχουν ερευνητές που υποστηρίζουν ότι σ' ένα ασκληπιείο, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την απρόσκοπτη λειτουργία του η ύπαρξη ενός ιδιαίτερου οικοδομήματος χωριστού από τα άλλα, εντός του οποίου θα λαμβάνει χώρα η θεραπεία. Martin- Metzger, [BCH 73, 1949, p. 348]. Η αυτή προϋπόθεση είναι πολύ καλά εκφρασμένη και στον Beschi, [ASAA 29/30. 1967/1968, p. 414]. Δε θα πρέπει όμως να αγνοηθούν και τα όσα αναφέρει η Aleshire για το συγκεκριμένο θέμα, εάν δηλαδή η εγκοίμηση του ασθενούς λαμβάνει χώρα μόνο σε κάποιο συγκεκριμένο χώρο του ιερού, ή αυτό μπορεί να γίνει ακόμα και σε άλλο δημόσιου χαρακτήρα οικοδόμημα του ιερού, όπως πχ στην Πέργαμο. Aleshire, [p. 29, n. 7 / p. 30 με τις αντίστοιχες υποσημειώσεις].

⁸ Αυτό υποδεικνύει ότι το 422 πΧ δεν υπήρχε δημόσιο ιερό του Ασκληπιού στην Αττική. (Σχετικά με το ζήτημα του τι θεωρείται δημόσια λατρεία ή όχι, και πότε και με ποιές ενδείξεις το ασκληπιείο Αθηνών τίθεται κάτω από κρατικό έλεγχο, Aleshire, [p. 14, n. 5]).

Η προτροπή του Βδελυκλή για εγκοίμηση στην Αίγινα όμως, σε καμιά περίπτωση δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ιερά άλλων θεραπευτικών θεοτήτων στην Αττική. Πριν τον Ασκληπιό, είχε ιερό στην Αθήνα ο Απόλλων Παιάν, ενώ μαζί ο Απόλλων και ο Ηρακλής μνημονεύονταν ως «Αλεξικάκου», την εποχή του μεγάλου λοιμού. Parker, [p. 175]. Αναθήματα μελών του σώματος έχουν βρεθεί στο ιερό του Δία Υψίστου, στο λόφο της Πνύκας. Krug, [p. 149]. Υπήρχε ακόμα ο Αριστόμαχος από τον Μαραθώνα, του οποίου ο τάφος βρισκόταν γύρω από το ιερό του Διονύσου, και ταυτιζόταν με τον ήρωα γιατρό. Kutsch, [p.], ο οποίος όμως ήρωας γιατρός έφερε το όνομα Ορεσίνιος στην Ελευσίνα. [Imm. Bekker, Anecdota Graeca 263 II 1, Berolini 1814 - 1821]. Στη Ραμνούντα, ο Αμφιάραος αντικαταστάθηκε από τον Αμφίλοχο, γιό του Αμφιάραου. Kerényi, [p. 74]. Τέλος, στα νότια του Άρειου Πάγου, βρίσκουμε τον Άμυνο, για τον οποίο λειτουργούσε ήδη ιερό από τον 6^ο πΧ αιώνα.

(Για την ανασκαφή του χώρου, τα κατάλοιπα ναϊσκου, και τα όστρακα γεωμετρικής περιόδου, [AM. XVIII, 1893, p. 231]. Επίσης, για το αν λειτουργούσε ήδη από το 422 πΧ το ασκληπιείο Πειραιά, Santori, [AA Pat 85 / 1972-1973, pp. 369-372].

⁹ Κατά τον Ginouves [BCH, 1994, supp. 28 p. 237 κε], η χρήση του νερού στα ασκληπιεία, μπορεί να συνοψιστεί σε τρία στάδια: Το πρώτο, είναι η σωματική και τελετουργική κάθαρση. Το δεύτερο στάδιο, είναι αυτό κατά το οποίο το νερό συμβάλλει στην ενεργοποίηση της μαντικής δύναμης, και φένει τον αιτούντα σε επαφή μ' αυτή. Έτσι ο θεός, θα υποδείξει στον ασθενή τον τρόπο θεραπείας. (Και τα δύο αυτά στάδια, αναφέρονται επίσης στο: Ginouves, [Balaneutike, p. 352 / p. 246]). Το τρίτο στάδιο, έγκειται στο κατά πόσον η θεραπεία αυτή καθ' εαυτή, μπορεί να εκμεταλλευτεί τις ιδιαίτερες ικανότητες κάθε πηγής, κι ακόμα πιο γενικά, τις αρετές υγιεινής του λουτρού. Όμως, δεν έχουμε σαφείς ενδείξεις ότι το νερό στα ασκληπιεία είναι πιο ενισχυμένο σε συστατικά απ αυτό των υπολοίπων πηγών. (Για τις επιστημονικές αναλύσεις των νερών στα ασκληπιεία, [Edelstein II, p. 159, n. 4]-Για τη χημική ανάλυση των υδάτων στο ασκληπιείο Επιδαύρου, [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 290, υποσ. 1- όπου αναφέρονται τα αποτελέσματα ανάλυσης του νερού η οποία διενεργήθηκε – από το

Πέργαμος

1) **T. 433**, Φιλόστρατος, Βίοι σοφιστών, I, 25, 4. [περίπου το 100 μΧ].
Αναφέρεται εγκοιμητήριο.

2) **T. 512**, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, V, 13.3
Αναφορά λουτρού.

3) **T. 513**, Επιγραφή Περγάμου [Inscripten von Pergamon, II, no 264, Αυτοκρατορική περίοδος].
Αναφέρεται η ύπαρξη εγκοιμητηρίου, και επίσης υπονοείται η ύπαρξη λουτρικών εγκαταστάσεων.

4) **T. 804**, Αριστείδου Ιεροί λόγοι, XXXIX, 1-18
Αναφορά σε φρεάτιο στο ναό του Ασκληπιού. (Αναφέρει μάλιστα ότι το φρέαρ είναι ο υπηρέτης και συνεργάτης του πιο φιλόανθρωπου των θεών, [XXXIX 11], και εκθειάζει τις αρετές του ύδατος που θεωρεί ιερό.

Ρώμη

1) (Νήσος Τίβερη)

T. 691, Festus, De Verborum Significatu, 110 M.

Αναφέρεται η ίδρυση ασκληπιείου, στο οποίο συνανήκουν ναός και εγκαταστάσεις ύδατος, και το φυλάττουν σκύλοι, καθώς και το ιερό φίδι του Ασκληπιού.

2) **T. 707**, Vitruvius, De Architectura, 1,2,7.

Ο Βιτρούβιος θεωρεί ως απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία ασκληπιείων, αφενός την επιλογή υγιεινών τοπίων και αφετέρου την ύπαρξη πηγών.¹⁰

χημείο του Εθνικού Πανεπιστημίου, και υπό τη διεύθυνση του Α. Κ. Δαμβέργη. Τα αποτελέσματα δημοσιεύτηκαν και στο ΠΑΕ 1899, σελ. 106-107]. Για την Τροιζήνα, [Παπαχατζής, Κορινθιακά, σελ. 253 / Welter, pp. 35-36 . Ειρήσθω εν παρόδω, ότι η πηγή της οποίας το νερό εξετάστηκε, και που ονομάζεται «Κρήνη του Ηρακλή», δεν ήταν μέσα στο ασκληπιείο, αλλά στην Αγορά της Τροιζήνας, και ίσως η γειτνίαση της με το παλιό σέβασμα – το σπίτι του Ιππολύτου, (Πaus. II, 32. 4-6) συνέβαλλε στο να εξελιχθεί ο Ιππόλυτος σε θεό θεραπευτή]. Ή ακόμα κι αν κάνουμε λόγο για μεταλλικά νερά ή θερμές πηγές, σαφώς και δε μπορούμε να μιλήσουμε για τη συνειδητή χρήση τους, παρά μόνο μετά τα ελληνοιστικά χρόνια, και ιδιαίτερα στη Ρωμαϊκή περίοδο. [Croon, Mnemosyne 20, 1967, p. 244 / Edelstein II, p. 159, n.4]. Παρά ταύτα, ο Ginouves ισχυρίζεται ότι οι θερμές πηγές όπως αυτές των Θερμοπυλών και της Αιδηψού, προορίζονταν ήδη από την αρχαιότητα για θεραπείες, όπως πχ των ασθενειών του δέρματος. [BCH 1994, p. 238].

¹⁰ Εξ' ου και ο Πλούταρχος (Ηθικά, 286 D) ρωτά: « Γιατί βρίσκεται το ιερό του Ασκληπιού έξω από την πόλη;». Και διερωτάται ο ίδιος, ψάχνοντας για την απάντηση: « Μήπως για τί η ζωή εκεί είναι πιο υγιεινή απ' αυτήν της πόλης;».

3) **T. 438**, Inscriptiones Graecae, XIV, no 966 [2^{ος} αι. μΧ].
Αναφορά σε τρίβωμο.¹¹

Τρίκκη Θεσσαλίας

T. 516, Inscriptiones Graecae, IV 2, 1 no 128 iii, 27-31 [Ίσυλλος ,
περίπου 300 πΧ].

Αναφορά σε άδυτο Ασκληπιού το οποίο βρίσκεται μέσα στη γη¹², και σε
βωμό, - στον οποίο θυσιάζε ο ενδιαφερόμενος- πριν εισέλθει στο άδυτο.

Ερυθραία

T. 521, Επιγραφή από την Ερυθραία [Wilamowitz, Nordionische Steine,
pp. 40-41, 380-360 πΧ].

Γίνεται αναφορά για εγκοίμηση στο ασκληπιείο της πόλης, χωρίς να
προσδιορίζεται το ακριβές οίκημα.

Τιθορέα

T. 719, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, X, 32. 12

Αναφορά περιβόλου, κατοικιών για τους ικέτες, ναού αγάλματος, και
κλίνης στα δεξιά του αγάλματος.¹³

* Επίδαυρος

Εν' τούτοις, ο Edelstein [Edelstein II, p. 158] θεωρεί ότι ούτε το κλίμα της Επιδάουρου μπορεί να
αποδειχθεί πιο ξεχωριστό από των άλλων περιοχών, ενώ πχ ο ναός του Ασκληπιού στη Λακωνία, κάθε
άλλο παρά σε ιδεώδη περιοχή ήταν οικοδομημένος, αφού βρισκόταν σε περιοχή έλους. [Edelstein II,
p. 159, και n. 3].

Για τις ενστάσεις του Edelstein ως προς την τοποθεσία των ασκληπιείων, [Edelstein II, pp. 158-159 n.
7]. Για τον Edelstein, τα όσα αναφέρει ο Βιτρούβιος, δεν είναι παρά τα όσα ίσχυαν στην Ιταλία επί
εποχής του, λόγω της μαλάριας.

¹¹ Όπως αναφέρει και ο Edelstein, [Edelstein II, p. 193, n. 7] ο βωμός αποκαλείται κάποιες φορές και
τρίβωμος, όπως στο T. 438. Η Walton [p. 43], θεωρεί ότι μπορεί να πρόκειται για βωμό τρίεδρο, αλλά
δεν έχουμε τέτοια παραδείγματα. Ο Wissowa, [Religion und Kultus, p. 308, n. 7], ερμηνεύει τον
τρίβωμο ως βωμό αφιερωμένο σε τρεις θεούς: τον Απόλλωνα, τον Ασκληπιό και την Υγεία.

¹² Σχετικά με το ζήτημα των αδύτων μέσα στη γη, θα επανέλθουμε, όταν θα εξετάζεται το μαντείο
του Τροφονίου.

¹³ Δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση, δεν υπήρχε ιδιαίτερος χώρος για εγκοίμηση.

T. 738, Solinus, Collectanea Rerum Memorabilium, Cp. 7,10.
Αναφορά εγκοιμητηρίου.

* **Σικυώνα**

T. 747, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 10. 2
Αναφορά διπλού οικήματος (για τον Ύπνο και τον Κάρνειο Απόλλωνα),
και στοάς.

* **Τιτάνη**

Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 11. 6-8
Αναφορά βωμού, ναού – με αέτωμα που εικονίζεται ο Ηρακλής-, και
στοάς – με λίθινο άγαλμα του επονομαζόμενου γορτύνιου Ασκληπιού-.

Γύθειο

T. 761, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, III, 21.8
Αναφορά σε ναό χωρίς οροφή (με χάλκινο άγαλμα του Ασκληπιού), και
πηγή.

Αγαΐα

T. 782, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, VII, 27.11
Αναφορά πηγών στο ιερό του Ασκληπιού, στη μεγαλύτερη απο τις οποίες
στέκεται δίπλα άγαλμα του θεού.

Σμύρνη

T. 814, Αριστείδου Ιεροί λόγοι, XLVII, 17
Αναφορά σε ναό και στοά.

* **Ωρωπός, Αμφιαράειο**

Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, I, 34. 2-3-4.

Αναφέρεται ναός με άγαλμα εντός του, βωμός (μοιρασμένος σε διάφορες θεότητες), και πηγή.¹⁴ Υποννοείται επίσης έμμεσα και η ύπαρξη στοάς ή κάποιου ειδικού μέρους ως εγκοιμητήριο, καθώς περιγράφεται απο τον Παυσανία το τυπικό της εγκοίμησης.

---

¹⁴ Αν και η πηγή αυτή δεν προοριζόταν για κοινή χρήση όπως στα ασκληπιεία, γιατί απ' αυτή την οπή του εδάφους που ανέβλυζε το νερό, είχε αναδυθεί ο Αμφιάραος.

I

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Πληροφορίες γενικότερου περιεχομένου (αποκλειστικά για τα υπό εξέταση ιδρύματα), έτσι όπως διαφαίνονται μέσα από τις πηγές.

A) Πηγές που παρέχουν στοιχεία για τον τρόπο ίδρυσης των ιερών.

1. Σικυωνία

T. 748, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 10.3

« Φασί δε σφίσιν εξ Επιδαύρου κομισθήναι τον θεόν επί ζεύγους ημιόνων δράκοντι¹⁵ εικασμένον, την δε αγαγούσαν Νικαγόραν είναι Σικυωνίαν

---

¹⁵ Το να προηγείται το ιερό φίδι του Ασκληπιού σε έναν τόπο για να εγκαθιδρύσει τη λατρεία του, (εκτός από τη Σικυωνία), αναφέρεται και για τη μεταφορά της λατρείας του Ασκληπιού στην Αθήνα – μέσω Πειραιά- [IG II 2, 4960 a, αρχές 4^{ου} πΧ αιώνα], στην ίδρυση βωμών για τον Ασκληπιό στην Επίδαυρο Λιμηρά, [Παυσ. III, 23.7], ή ακόμα και στη μεταφορά της λατρείας στη νήσο Τίβερη στη Ρώμη [Ovid. Met. XV, 622 κε]. Με τον ίδιο τρόπο θεωρείται ότι διαδόθηκε η λατρεία στην Πέργαμο και στην Κυρήνη [Παυσ. II, 26.8-9].

Για ποιούς λόγους ταυτίζεται ο Ασκληπιός με το φίδι, θα δούμε αμέσως στη συνέχεια. Εν' τούτοις, η ίδρυση ασκληπιείου μέσω φιδιού, μας φέρνει στο νου τους μύθους για την ίδρυση κάποιων πόλεων, με οδηγό φίδια. [Παυσ. III, 8.4].

Για να επανέλθουμε στο γιατί το φίδι θεωρείται ιερό ζώο του Ασκληπιού, αυτό συμβαίνει για περισσότερους από έναν λόγους:

Το φίδι, από διάφορους πολιτισμούς, θεωρείται ότι έχει άμεση σχέση με την ψυχή, [Walton, p. 12], και ότι είναι τέκνο της γης. [όφιοι, Γης παις, Ηροδ. 1, 78]. Συσχετίστηκε λοιπόν με τα χθόνια πνεύματα και τους χθόνιους θεούς, [Walton, p. 13. n. 4], - άρα και με τον Ασκληπιό-, του οποίου η θνητή φύση και ο θάνατός του, (έτσι όπως αναφέρονται στον Οβίδιο, [Fasti VI 743 κε.] και στον Διόδωρο, [IV 71, 1-4]), τον συνδέουν με τη λατρεία των ηρώων. [Σε νόμισμα από τη Μαγνησία του 2^{ου} πΧ αιώνα παριστάνεται ο Ασκληπιός με σκύλο στα πόδια του, τον σύντροφο του αφηρωισμένου νεκρού. / Head, Hist. Num., p. 256]. Υπάρχουν επίσης νομίσματα, όπως το προερχόμενο από τη Λάρισα, του 5^{ου} πΧ αιώνα που παριστάνει τον Ασκληπιό να ταιΐζει φίδι [British Mus. Cat. Thessaly, p. 28, pl. V, 9] και ένα ακόμη από την Πέργαμο, κομμένο επι Καρακάλλου, στο οποίο απεικονίζεται ο ίδιος ο Ασκληπιός σε μορφή φιδιού να κοιτάζει προς τον αυτοκράτορα, ενώ ανάμεσά τους στέκεται ο Τελεσφόρος [W. Wroth, Asklepios and the coins of Pergamon, p. 47]. (Παρά ταύτα, στον Edelstein, [Edelstein II, p. 230 n. 15], αναφέρεται ότι οι Kuster και Nilsson, απέδειξαν ότι το φίδι δεν είναι ενδεικτικό της χθόνιας υπόστασης της θεότητας, κι ειδικότερα για τον Ασκληπιό ότι αυτή η εντύπωση έγκειται στην ξεπερασμένη αντίληψη που θέλει το φίδι να θεωρείται χθόνιο σύμβολο. Βλ. επίσης Edelstein II, p. 183. n. 19 και p. 193 n. 7, για τις επιφυλάξεις του τελευταίου, ως προς τη χθόνια φύση του Ασκληπιού).

Με το φίδι έχει επίσης συνδυαστεί η τέχνη της μαντικής. Ο μάντης Μελάμπους, - πρόγονος του Αμφιάραου-, όφειλε το χάρισμά του σ' αυτά. [Απολλόδ. 1. 9, II], ενώ βεβαίως με το μαντείο των

Αγασικλέους μητέρα, γυναίκα δε Εχετίμου ... την δε επι τω δράκοντι Αριστοδάμαν Αράτου μητέρα είναι λέγουσι, και Άρατον Ασκληπιού παίδα είναι νομίζουσιν...».¹⁶

2. Τιάνη

Τ. 749, Παισανίου Ελλάδος Περιήγησις, ΙΙ, 11. 5-7

«... Αλεξάνωρ ο Μαχάονος του Ασκληπιού...εν Τιτάνη το Ασκληπιείον εποίησε.¹⁷ Περιουκούσι μεν δη και άλλοι και το πολύ οικέται του θεού, και κυπαρίσσων εστίν εντός του περιβόλου δένδρα αρχαία...τω δε Αλεξάνωρι και Ευαμερίωνι- και γαρ τούτοις αγάλματα εστι-, τω μεν ως ήρωι μετά εικάζω, τον Ευαμερίωνα τούτον Περγαμηνοί Τελεσφόρον¹⁸ εκ' μαντεύματος, Επιδάυριοι δε Άκασιν ονομάζουσιν».

Δελφών, σχετίζεται ο Πύθων, το μεγάλο ερπετό που σκοτώνει ο Απόλλωνας [Parke, Ελληνικά μαντεία, σελ. 45 κε.]. –Για τον Τροφώνιο και το μαντείο του, θα γίνει λόγος σε άλλο σημείο- Τέλος τα φίδια, εκτός της χθόνιας υπόστασής τους και της μαντικής τους ικανότητας, εμφανίζονται να παίζουν ενεργό ρόλο στις θεραπείες με γλείψιμο και άγγιγμα. Ο Edelstein, [Edelstein ΙΙ, p. 167], κάνει λόγο για το ευεργετικό γλείψιμο των ζώων στους ασθενείς, - με αφορμή πχ το Τ. 421, όπου το φίδι παίρνει ενεργά μέρος στη θεραπεία-. Το δε δηλητήριο του φιδιού, κατά τον Γαληνό, ήταν ιδιαίτερα ευεργετικό για πολλές ασθένειες. [Edelstein ΙΙ, p. 167, n. 27, για το γλείψιμο απο τα ζώα, και για την άποψη του Γαληνού σχετικά με το δηλητήριο του φιδιού], απόψεις που έτσι κι αλλιώς συνάδουν με τις σύγχρονες απόψεις για τη σημαντική συμβολή των φιδιών στη Φαρμακολογία. Για περαιτέρω ιστορικές αναφορές με συμβολικές ερμηνείες, καθώς επίσης και για την εκδοχή οτι το φίδι ήταν το σύμβολο της αναγέννησης, ή της εγρήγορσης του θεραπευτή, κι ότι τελικά εξέφραζε -έτσι φιλικό όπως ήτανε -την ηπιότητα του θεού της ιατρικής, [Edelstein ΙΙ, p. 228].

¹⁶ Για τη μεταφορά της λατρείας στη Σικυώνα – απο την Επίδαυρο-, βλ. και Edelstein ΙΙ,[p. 244].

¹⁷ Στον Παπαχατζή [Κορινθιακά, σελ. 113 και με σχετική παραπομπή], σχολιάζεται οτι ο Αλεξάνωρας και ο Ευαμερίωνας ήταν τοπικές θεότητες με περιεχόμενο συγγενές προς αυτό του Ασκληπιού – τα ονόματα τους σημαίνουν αποτροπή κακού και χάρισμα αγαθών ημερών στους ανθρώπους-, οι οποίες παραγκωνίστηκαν απο τον Ασκληπιό. Λατρεύονταν δε , ο Αλεξάνωρας ως ήρωας με εναγισμούς, και ο Ευαμερίωνας – ως θεός-, με θυσίες. [Για τους εναγισμούς στην ηρωική λατρεία, βλ. ενδεικτικά: Nock, HThR, 1944, p. 161].

Για τη συγκεκριμένη προέλευση της λατρείας , (απο τη Μεσσήνη, τη Θεσσαλία, ή την Αρκαδία), βλ. Roebuck ,[p. 153 n. 6 με σχετική παραπομπή] και στον Edelstein [Edelstein ΙΙ, p. 240]. Και βέβαια, απο τον Roebuck αναφέρεται η άποψη του De Waele στο [AJA 1933, p. 421], οτι απο την Τιτάνη, μεταπήδησε η λατρεία του Ασκληπιού στην Κόρινθο [Roebuck, p. 153].

¹⁸ Για το οτι στην Τιτάνη ο Ευαμερίωνας ήταν ο νεαρός προκάτοχος του μετέπειτα Τελεσφόρου, βλ. [Roebuck, p. 155 , n. 14].

B) Πηγές που παρέχουν τοπογραφικές πληροφορίες για τα ιερά.

1. Αθήνα

T. 725, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, I, 21. 4-5

«Ιόντων δε Αθήνησιν ες την ακρόπολιν απο του θεάτρου τέθραπται Κάλως.¹⁹ του δε Ασκληπιού το ιερόν ες τε τα αγάλματα εστιν, οπόσα του θεού πεποιήται και των παιδων, και ες τας γραφάς θέας άξιον. Έστι δε εν αυτώ κρήνη, παρ' η λέγουσι Ποσειδώνος παίδα Αλλιρόθιον θυγατέρα Άρεως Αλκίπην αισχύναντα αποθανείν υπο Άρεως, και δίκην επι τούτω τω φόνω γενέσθαι πρώτον. Ενταύθα άλλα τε και Σαυροματικός ανάκειται θώραξ».

2. Αθήνα

T. 726, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, I, 22.1

« Μετά δε το ιερόν του Ασκληπιού ταύτη προς την ακρόπολιν ιούσι, Θέμιδος ναός εστί».²⁰

3. Αθήνα

T. 727, Λουκιανού Αλιεύς, 42

« Παρά δε το Πελασγικόν άλλοι και κατά το Ασκληπιείον έτεροι και παρά τον Άρειον Πάγο έτι πλείους, ...».²¹

4. Αθήνα

T. 728, Μαρίνου, Πρόκλου Βίος, cp. 29

---

¹⁹ Ο Πausανίας είδε ηρώο προς τιμήν του Κάλω, μεταξύ του διονυσιακού θεάτρου και του ασκληπιείου. [Παπαχατζής, Αττικά, σελ. 303]. Στον Girard, [p. 54], αναφέρεται η θεωρία του Koehler οτι κοντά σε ασκληπεία, υπάρχουν ηρώα. Πχ το ηρώο του Κάλω στην Αθήνα, και του Ιππόλυτου στην Τροιζήνα.

²⁰ Η πληροφορία αυτή του Πausανία, βοήθησε στην ταύτιση του ναού της Θέμιδος, - και δια της επαγωγικής μεθόδου- και στην ταύτιση του ναού της Ίσιδας, κάτι το οποίο συνέβαλλε -με τη σειρά του- στη διασαφήνιση του τοπογραφικού της Νότιας Κλιτύος. [Walker, BSA 74, 1979, p. 247].

²¹ Για το αθηναϊκό ασκληπείο, που απ' ό τι φαίνεται ήταν προσφιές σημείο συνάντησης, υπάρχουν αναφορές και σε άλλα τρία έργα του Λουκιανού: Δημ. Βίος, 29 / Ερμωτ. 37 / Ικαρομ. 16.

«...η οίκησις...ην και ο πατήρ αυτού Συριανός και ο προπάτωρ...ώκησαν, γείτονα μεν ούσαν του απο Σοφοκλέως²² επιφανούς Ασκληπιείου, και του προς τω θεάτρω Διονυσίου, ορωμένην δε ή και άλλως αισθητήν γιγνομένην τη ακροπόλει της Αθηνάς».²³

5. Αίγινα

T. 734, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 30.1

« Του δε Ασκληπιού το ιερόν έστι μεν ετέρωθι και ου ταύτη...»²⁴

6. Κόρινθος

T. 745, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 4.5

« Προς τούτω τω γυμνασίω ναοί θεών εισιν ο μεν Διός, ο δε Ασκληπιού».²⁵

7. Κόρινθος

T. 746, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 2.3

« Εν δε Κεγχρέαις Αφροδίτης τε εστί ναός..., κατά δε το έτερον πέρας του λιμένου Ασκληπιού και Ίσιδος ιερά».²⁶

---

²² Για την ανάμειξη του Σοφοκλή στην ίδρυση του αθηναϊκού ασκληπιείου, υπάρχει εκτενής σχολιασμός στη βιβλιογραφία. [Ενδεικτικά, Robert, Thymele, pp. 330-332, / Aleshire, p. 9]. Για την προσωνυμία του ως « Δεξίωνα», βλ: Etymologicum Magnum, s.v Δεξίων, και Βίος του Σοφοκλή. Για την καινούργια εκδοχή η λέξη Δεξίων να μην σχετίζεται με τον Σοφοκλή και να μην έχει καν τη μέχρι τώρα θεωρούμενη έννοια, Ekroth, [p. 145, n. 88].

²³ Για σχολιασμό του ως άνω αναφερθέντος αποσπάσματος, : [Frantz, The Athenian Agora, Vol. XXIV, 1988, p. 43, n. 169].

²⁴ Ο Παπαχατζής σχολιάζει [Κορινθιακά, σελ. 237], πως με βάση την πληροφορία αυτή, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το αιγινήτικο ιερό δε βρισκόταν μέσα στην πόλη της Αίγινας, όπως τα υπόλοιπα ιερά που είχε αναφέρει, αλλά μακριά από την κατοικημένη περιοχή. (Ίσως στην περιοχή του ιερού της Αφαιάς; Βλ. Welter, [Arch. Anz. 1938, σελ. 7]).

²⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύντομη αναφορά του Παυσανία (η οποία ούτε καν υπονοεί ότι ο περιηγητής εισήλθε σ' αυτό, είναι η μόνη φιλολογική πηγή που έχουμε για το κορινθιακό ασκληπιείο. Κανένας άλλος συγγραφέας δεν κάνει λόγο γι' αυτό. [Roebuck, p. 153]. Παρ' όλα αυτά, δεν παραλείπει να μας πληροφορήσει για την πηγή Λέρνα, γύρω από την οποία υπάρχουν καθίσματα, για να βρίσκουν στο χώρο δροσιά, όσοι μπαίνουν μέσα το καλοκαίρι.[Μετάφραση Παπαχατζή Κορινθιακά, σελ. 78-79]. Στο πρωτότυπο κείμενο, ο Παυσανίας αναφέρει για τα καθίσματα τον όρο «καθέδρες». Για το αν σχετίζονται με τις κλίνες, Roebuck, [pp. 54-55]. Βλ. επίσης και σχόλια στο AJA [1933, p. 342].

²⁶ Πρόκειται για ένα δεύτερο ιερό του Ασκληπιού, ίσως μόνο για απλή λατρεία του θεού, κι όχι για χρηστηριασμό, όπως το άλλο κοντά στο ναό του Διός. [Παυσ. II, 4.5]. Βρισκόταν κοντά στο λιμάνι, για να το επισκέπτονται οι ναυτικοί που κατέπλεαν ή απέπλεαν [Παπαχατζής, Κορινθιακά, σελ. 45]. Εξάλλου, ιερά της Ίσιδας και του Ασκληπιού συναντούμε σε κοντινή απόσταση – εκτός των Κεγχρεών-, στην Τιθορέα [Παυσ. X, 32.13], στις Βοιές, όπου ο Σέραπις και η Ίσις μοιράζονται ένα ιερό με τον Ασκληπιό [Παυσ. III, 22. 13], ενώ στο ναό του Απόλλωνα στην Αιγίρα, τα αγάλματά τους

8. Άργος

Τ. 751, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 21. 1.

« Κατελθούσι δε εντεύθεν και τραπέισιν αύθις επι την αγοράν, έστι μεν Κερδούς Φορωνέως γυναικός μνήμα, έστι δε ναός Ασκληπιού».²⁷

9. Άργος

Τ. 752, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 23, 2.

« ...Ιερόν Αμφιαράου και του ιερού πέραν Εριφύλης μνήμα. εξής δε τούτων εστίν Ασκληπιού τέμενος...».

10. Άργος

Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 23.4.

« ...Το δε επιφανέστατον Αργείοις των Ασκληπιείων άγαλμα εφ' ημών έχει...».²⁸

11. Λειβαδιά, Τροφώνιο

Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, IX, 39.4

« Αναβάσαι δε επι το μαντεϊόν και αυτόθεν ιούσιν ες το πρόσω του όρους, Κόρης εστί καλουμένη θήρα, και Διός Βασιλέως ναός».²⁹

ήταν κοντά σε αυτό του Ασκληπιού. [Πaus. VII, 26.7]. Στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, έχουμε το ναό της Ίσιδος, [Walker, BSA 74, 1979, pp. 243-257], ενώ αναφέρεται και μια βάση αγάλματος αφιερωμένη στον Ασκληπιό απο τον Εύκαρπο Φυλάσιο, ζακόρο και αγιαφόρο στη λατρεία της Ίσιδος, εκ' μέρους του και εκ' μέρους των υπολοίπων ιερέων της λατρείας αυτής. [IG II 2, 4772, Aleshire, p. 22, n. 3]. Και για την Επίδαυρο όμως γνωρίζουμε οτι η Ίσιδα ήταν μια απο τις συλλατρευόμενες θεότητες. [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 194]. Ίσως η γειτνίαση αυτή του Ασκληπιού με την Ίσιδα, να οφείλεται στο οτι όπως αναφέρει και η Walton [pp. 62-63, n. 7], η πρακτική της εγχοίμησης στο ναό, μεταφέρθηκε στον ελλαδικό χώρο απο την Αίγυπτο.

²⁷ Γι αυτό το ναό, ο Πausανίας δεν αναφέρει ούτε άγαλμα, ούτε λατρεία Υγείας. Wollgraff,[p. 59]. (Επίσης, για την πιθανή θέση αυτού του ασκληπιείου στο τοπογραφικό της Αγοράς, βλ. Aupert, [BCH, 111, 1987, pp. 511-517].

²⁸ Ο Πausανίας αναφέρει τρια ασκληπεία, - δύο ναούς κι ένα τέμενος-, όλα στην πόλη του Άργους. [Tomlison, Argos and Argolid, p. 211]. Υπήρχε ένα ασκληπείο στην περιοχή της αγοράς, το οποίο επισκέπτηκε αμέσως μόλις έφυγε απο το θέατρο. (Στο BCH 78, 1954, pp. 167-168, fig. 7, αναφέρεται αγάλματιο αφιερωμένο στον Ασκληπιό). Ένα δεύτερο, - τέμενος-, υπήρχε επι της Κοίλης οδού – τον δρόμο μεταξύ των δυο λόφων του Άργους, κι ένα τρίτο, - το πιο διάσημο απο τα άλλα δύο-, το οποίο επισκέπτηκε επιστρέφοντας απο την Κοίλη οδό. (Επιστρέφοντας απο που και πηγαίνοντας προς ποιά κατεύθυνση, δε γνωρίζουμε, επομένως δε μπορούμε να τοποθετήσουμε ακριβώς και τη θέση του Ασκληπιείου. [Tomlison, p. 211].

²⁹ Αξιοπρόσεκτη είναι εδώ η έκφραση του Πausανία που μπορεί να βοηθήσει στην αναζήτηση της θέσεως του μαντεϊού. Η φράση του σημαίνει πως ανηφορίζοντας κανείς απο τις πηγές, συναντούσε

12. Λειβαδιά, Τροφώνειο

Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, ΙΧ, 39, 9

« Ἔστι δε το μαντεῖον ὑπερ το ἄλσος ἐπι του ὄρους»³⁰

13. Αμφιαράειο Θηβών

Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, ΙΧ, 8.3

« Ἐκ δε των Ποτνιῶν ιούσιν ἐς Θήβας ἔστιν ἐν δεξιᾷ της οδοῦ περίβολος τε ου μέγας και κίονες ἐν αὐτῷ. διαστήναι δε Αμφιαράω την γην ταύτην νομίζουσιν, ἐπιλέγοντες και τάδε ἐτι, μήτε ὄρνιθας ἐπί των κίωνων καθέζεσθαι τούτων μήτε πόαν την ἐνταύθα μήτε ἡμερον ζῶον μήτε των ἀγρίων νέμεσθαι».³¹

πρώτα το μαντεῖο, που ὅπως γίνεται σαφές ἀπο τα παρακάτω, δεν ἀπεῖχε πολὺ ἀπ' αὐτές. Και τοπογραφικά, πρέπει να ξεχωρίσουμε το μαντεῖο ἀπο τα ἄλλα αναφερόμενα ἱερά. [Παπαχατζής, Βοιωτικά- Φωκικά, σελ. 249].

³⁰ Με ἀφορμὴ αὐτὴ τη φράση, οἱ Βαλλᾶς –Φαράκλας, ἀναγνωρίζουν ὡς Τροφώνειο ἓνα κλιβανοειδές κτίσμα στην κορυφὴ του λόφου του Προφήτη Ηλία. (ΑΑΑ ΙΙ, 1969, σελ. 228 κε). Ὡς πρὸς την ἔνσταση του Παπαχατζή, για το τι θα σήμαινε πρακτικά για τον χρηστηριαζόμενο ἡ ὑπαρξὴ του μαντείου στην κορυφὴ του λόφου, βλ. Παπαχατζή [Βοιωτικά, σελ. 254-255]. Ἐκεῖ, και ἡ ἀντιπρότασή του, το ἄνδρο του Τροφώνειο μαντείου – καθὼς τα κράσπεδα του λόφου ἔχουν καταρρεῦσει σε διάφορα σημεία κι ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ διάφοροι σπηλαιῶδεις χώροι-, να εἶναι κάποιος ἀπ' αὐτούς. Για την εὔρεση του μαντείου του Τροφώνειο, εἶχε διενεργηθεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σε διάφορα μέρη, ὅπως πχ στο χώρο κοντὰ στον βράχο και στις πηγές της Ἐρκυνας, μέσα στο μεσαιωνικὸ κάστρο , και ἀλλοῦ, ἀλλὰ ἀπέβη ἄκαρπη. [Κεραμόπουλλος, ΠΑΕ 1912, σελ. 88-90].

³¹ Ὁ λόγος που κατὰ τον Κεραμόπουλλο δεν κάθονταν πτηνὰ ἐπάνω στους κίονες, εἶναι γιατί ἐπρόκειτο για ἐνηλύσιο [ΑΔ 1917, σελ. 261, ὑποσ. 3]. Ὁ Φαράκλας διαφωνεῖ, και θεωρεῖ τον χώρο οχι ἐνηλύσιο, ἀλλὰ εἰσοδο στον κάτω κόσμο. [ΑΕ 1996, σελ. 24].

Γ) Αναφορές σχετικά με τις πόλεις στις οποίες βρίσκονται τα ιερά.

1. Επίδαυρος.

T. 735, Στράβωνος Γεωγραφικά, VIII, 6, 15.

« Και αυτή δε ουκ άσημος η πόλις και μάλιστα δια την επιφάνειαν του Ασκληπιού θεραπεύει νόσους παντοδαπής πεπιστευμένου, και το ιερόν πλήρες έχοντος αεί των τε καμνόντων και των ανακειμένων πινάκων, εν οίς αναγεγραμμένοι τυγχάνουσιν αι θεραπείαι, καθάπερ εν Κω τε και Τρίκκη».³²

2. Επίδαυρος.

T. 736, Plinius, Naturalis Historia, IV, 5, (9), 18.

...In eo Epidaurum oppidum, Aesculapi delubro celebre...

3. Επίδαυρος.

T. 742, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 29, 1.

« Αυτή δε των Επιδουρίων η πόλις παρείχετο ες μνήμην τάδε αξιολογώτατα. Τέμενος δη εστιν Ασκληπιού και αγάλματα ο θεός αυτός

---

³² Τους πίνακες αυτούς (γραμμένους σε δωρική διάλεκτο) αναφέρει και ο Πausανίας, ο οποίος τους ονομάζει στήλες (Πaus. II, 27.3).

(Για την εύρεσή τους, τον Απρίλιο του 1883, Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 255]. Για τη δημοσίευσή τους, Καββαδίας, [AE 1883, σελ. 197- 228 / AE 1885, σελ. 1-38, και αναδημοσίευση: Fouilles d' Epidaurie σελ. 24, αρ. 1, και σελ. 28 αρ. 2]. Για άλλες δημοσιεύσεις, Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 255, υποσ. 2]. Τέλος για τη χρονολόγησή τους, - β! Μισό του τέταρτου αιώνα πΧ-, για το περιεχόμενό τους, και για το αν όλα τα καταγεγραμμένα ιάματα ήταν σύγχρονα της καταγραφής, καθώς και κριτική επι αυτών και την πιθανή τους σχέση με τον Ιπποκράτη, Καββαδίας,[Το ιερόν, σελ. 254 κε].

Τα ιστορικά των θεραπειών συγκεντρώνονταν απο τους ιερείς και στο ασκληπιείο της Λεβήνας, και καταγράφονταν σε ξύλινα πινακίδια, που ονομάζονταν « σανίδες», ενώ κατά καιρούς, για – διαρκή δόξα του θεού-, τα ιστορικά χαράσσονταν και στον πίσω τοίχο του αβάτου. [Krug, σελ. 157-158, και για παραπομπές]. Ο Φαράκλας, θεωρεί οτι η ύπαρξη τέτοιων στηλών με το ιστορικό θεραπειών, μπορεί να συνδεθεί με την εύρεση δυο βάσεων αναθηματικών στηλών στο τοπογραφικό των Μεγάρων, στο θεωρούμενο ως ιερό του Διός Αφείσιου [Σακελλαρίου- Φαράκλας, Μεγαρίς, επίμετρο 4, σελ. 3].

και Ηπιόνη, γυναίκα δε είναι την Ηπιόνη ασκληπιού φασί, ταύτα εστίν εν υπαίθρω λίθου Παρίου». ³³

4. Επίδαυρος

T. 743, Diodorus, Bibliotheca Historica, XXXVIII, 7.

Ότι ο Σύλλας χρημάτων απορούμενος επέβαλε τας χείρας τρισίν ιεροίς εν'οις αναθημάτων αργυρών τε και χρυσών πλήθος ην, εν μεν Δελφοίς το Απόλλωνι καθιερωμένων, εν Επιδαύρω δε τω Ασκληπιώ, εν Ολυμπία δε τω Δί. ³⁴

5. Επίδαυρος

T. 744, Πλουτάρχου, Πομπήιος, 24, 6.

Των δ' ασύλων και αβάτων πρότερον ιερών εξέκοψαν επιόντες το Κλάριον, το Διδυμαίον, το Σαμοθράκιον, το εν Ερμιόνη της Χθονίας νέων, και τον εν Επιδαύρω του Ασκληπιού...

---

³³ Πρόκειται για ιερό περίβολο αφιερωμένο στον Ασκληπιό μέσα στην πόλη της Επιδαύρου, ο οποίος όμως ήταν χωρίς οικοδομήματα, εφ' όσον το ενδιαφέρον τους ήταν στραμμένο στο μεγάλο ιερό της ενδοχώρας, με την πανελλήνια φήμη. [Παπαχατζής, Κορινθιακά- Λακωνικά, σελ. 219].

Για τα πρόσωπα που απαρτίζουν τον συγγενικό κύκλο του Ασκληπιού, γίνεται σχολιασμός στην υποενότητα του παρόντος κεφαλαίου, που αφορά στα αγάλματα του θεού.

³⁴ Γνωρίζουμε οτι γύρω στο 86 πΧ ο Σύλλας παίρνει αναθήματα απο το ιερό του Ασκληπιού όπως και από άλλα ιερά της Ελλάδας, για να καλύψει τις ανάγκες του πολέμου κατά του Μιθριδάτη. [Παυσ. ΙΧ, 7.5].

Δ) Αναφορές σχετικά με τα ιερά, τα αγάλματα του θεού, και τους ιερούς όφεις.

1. Αμφιαράειο, Ωρωπός

Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, I, 34.2

« και Ωρωπίοις ναός τέ εστιν Αμφιαράου και άγαλμα λευκού λίθου». ³⁵

2. Αίγινα

Τ. 629, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 30.1

« Του δε Ασκληπιού, ...λίθου δε άγαλμα καθήμενον». ³⁶

3. Επίδαυρος

Τ. 630, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 27.2

« Του δε Ασκληπιού το άγαλμα μεγέθει μεν του Αθήνησιν Ολυμπίου Διός ήμισυ αποδεί, πεποίηται δε ελέφαντος και χρυσού, μηνύει δε επίγραμμα τον ειργασμένον είναι Θρασυμήδην Αριγνώτου Πάριον. κάθηται δε επί θρόνου βακτηρίαν κρατών, την δε ετέραν των χειρών υπέρ κεφαλής έχει του δράκοντος, και οι και κύων παρακατακείμενος πεποίηται. τω θρόνω δε ηρώων επειργασμένα Αργείων εστίν έργα, Βελλεροφόντου το ες την Χίμαιραν και Περσεύς αφελών την Μεδούσης κεφαλήν.» ³⁷

4. Επίδαυρος

---

³⁵ Ίσως το κεφάλι απο το λατρευτικό αυτό άγαλμα του θεού να παριστάνεται σε νόμισμα προερχόμενο απο τον Ωρωπό, το οποίο στην εμπρόσθια όψη φέρει γενειοφόρο κεφαλή σταμμένη στα δεξιά, ενώ στην οπίσθια, επιγραφή ΩΡΩΠΙΩΝ, και όφι με ράβδο. Πρόκειται για έναν απο τους γνωστούς τύπους νομισμάτων του Ωρωπού. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 53].

³⁶ Για το πως ξεκινάει ο πρώτος αγαλματικός τύπος του Ασκληπιού, καθήμενος, ή ιστάμενος, Wollgraff, [p. 58].

³⁷ Για σχολιασμό της απόδοσης της εικόνας του θεού σε ωριμότερη ηλικία, - έτσι όπως τον παριστάνει ο Θρασυμήδης-, και για σχολιασμό των attributa του, βλ. Edelstein II, [p. 266]. Βλέπε επίσης idem, [p. 226-227 n. 5], για την απεικόνιση του επιδαύρειου αγάλματος σε νόμισμα.

T.631, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 29.1.

« Τέμενος δε έστιν Ασκληπιού και αγαλματα ο θεός αυτός και Ηπιόνη».³⁸

5. Επίδαυρος

T.632, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, V, 11.11.

« Εν Επιδάυρω δε ερομένου μου καθ' ήντινα αιτίαν ούτε ύδωρ τω Ασκληπιώ σφισίν ούτε έλαιον εστιν εγχεόμενον, εδίδασκον με οι περι το ιερόν ως και το άγαλμα του θεού και ο θρόνος επί φρέατι εή πεποιημένα».³⁹

6. Επίδαυρος

T. 633, Anonymus, De Incredilibus, II, p. 89, 6-9 .

Τα επτά θεάματα

Τινές δε τάττουσι και τον Επιδάυρω Ασκληπιόν και τον εν Παρίω βωμόν και τους κρεμαστούς κήπους και την ισταμένην Αθηνάν εν Αθήναις και τα Κύρου βασίλεια.

7. Κόρινθος

Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 4, 4-5

« Τα δε αγάλματα, Ασκληπιός μεν και Υγεία λευκού λίθου»⁴⁰

---

³⁸ Για τον μυθολογικό κύκλο του Ασκληπιού, υπάρχει πολλή και εκτενής βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, Farnell, [p. 245]. Για συνοπτική παρουσίαση των προσώπων που περιβάλλουν τον θεό: [Krug, σελ. 126, κε, και οι αντίστοιχες υποσημειώσεις] . Ανάγλυφο του πρώτου μισού του 4^{ου} πΧ αιώνα που φέρει παράσταση του Ασκληπιού και της οικογενείας του, - με αριθμό ΕΑΜ : 1402-, απεικονίζεται στο : [Hausmann, Kunst und Heiltum, αρ. 7].

³⁹ Πράγματι, ο Καββαδίας με οδηγό την αναφορά του Πausανία για τη συντήρηση των χρυσελεφάντινων αγαλμάτων, ανέσκαψε μια οπή που βρισκόταν στο βάθος του σηκού του ναού του Ασκληπιού (στο δυτικό τοίχο αυτού), κι η οποία ήταν κεκλεισμένη απο μεγάλο λίθο. Ο ανασκαφέας θεώρησε οτι εκεί ήταν στημένο το άγαλμα του θεού, κι οτι κάποιοι έσκαψαν σ' αυτό το σημείο ψάχνοντας για θησαυρό, δημιουργώντας έτσι την οπή, η ανασκαφή όμως της οποίας δεν αποκάλυψε φρεάτιο. [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 43-44].

⁴⁰ Τα αγάλματα αυτά ήταν στημένα πλαϊ- πλαϊ στο ναό του σηκού του Ασκληπιού. (Στο στήσιμο αυτών των αγαλμάτων αποδίδεται η ύπαρξη λαξεύματος τετράγωνου σχήματος στο έδαφος του δυτικού πέρατος του σηκού. De Whaele, [AJA 1933, p. 422]). Στα ανατολικά αυτού του ισοπεδωμένου - για την στερέωση των αγαλμάτων ορθογωνισμένου χώρου-, υπήρχε ένα μικρότερο ορθογώνιο, για το οποίο, η ύπαρξη αβαθούς καναλιού που ξεκινούσε απο το ανατολικό του άκρο, υποδείκνυε οτι μπροστά στα αγάλματα υπήρχε βωμός, ή τράπεζα προσφορών. [AJA 1933, p. 422]. Ο Ασκληπιός πιθανότατα παριστανόταν όρθιος με το φίδι ελισσόμενο μπροστά του, δίπλα στην επίσης

8. Άργος

Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 22.4

« Το δε επιφανέστατον αργείοις των ασκληπιείων άγαλμα εφ' ημών έχει, καθήμενον Ασκληπιόν λίθου λευκού, και παρ' αυτόν έστηκεν Υγεία». ⁴¹

9. Σικυώνα

T. 649, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 10.3

« Εισελθούσε δε ο θεός εστιν ουκ έχων γένεια χρυσού και ελέφαντος, Καλάμιδος δε έργον. Έχει δε και σκήπτρον και επι της ετέρας χειρός πίτυος καρπόν της ημέρου». ⁴²

10. Μαντείο Τροφωνίου, Λειβαδιά,

T.650, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, IX, 39.4

« Τα δε επιφανέστατα εν τω άλσει Τροφωνίου ναός και άγαλμα εστίν Ασκληπιώ και τούτο εικασμένον. Πραξιτέλης δε εποίησε το άγαλμα». ⁴³

όρθα Υγεία, έτσι όπως φαίνεται σε κορινθιακό νόμισμα [Παπαχατζής, Κορινθιακά, σελ. 80, και σελίδα 72, εικ. 66, 1].

⁴¹ Για αναφορά στο αργίτικο άγαλμα του Ασκληπιού, Wollgraff, [p. 59], και υποσημ. 8 στο κεφ. Άργος της παρούσης.

⁴² Για σύγκριση των αγαματικών τύπων του Καλάμιδος και του Θρασυμήδη, όπου ο πρώτος παριστάνει τον θεό νέο κι ο δεύτερος στην ωριμότητά του, βλ. Edelstein II, [p. 226]. Για ερμηνεία των συμβόλων που κρατά ο αγαματικός τύπος του Κάλαμι, idem. (Για το για ποιόν καλλιτέχνη Κάλαμι πρόκειται, βλ. και κεφ. Σικυώνα, υποσ. 3).

Γενικά, για το πως αποδίδεται η εικόνα του θεού Ασκληπιού ιστάμενου, και για το πόσους τύπους αγαμάτων έχουμε, Schouten [p. 29, n. 17]. Για το ποιού καλλιτέχνες συνδέονται με τα αγάλματά του, [idem, p. 32]. Επίσης στην ίδια σελίδα για το υλικό των αγαμάτων του. Τέλος για τα σύμβολά του, (γενικά): [idem, p. 32]. Ειδικότερα : για το φίδι, p. 35/ για τη ράβδο, p. 40/ για το σκύλο, p. 42/ για τον ομφαλό, p. 46/ για attributa σχετιζόμενα με τη βλάστηση –όπως ο κώνος του πεύκου-, p. 48. Για το φίδι και τη ράβδο, βλ. επίσης και Edelstein II, [pp. 224-231]. Για το οτι τα αγάλματα του Ασκληπιού είχαν την ίδια φιλική μορφή με το Δία αλλά ξεχώριζαν απο τα attributa, [Burkert, p. 214].

⁴³ Πρόκειται για το λατρευτικό άγαλμα στο ναό του Τροφωνίου, στο άλσος κοντά στην Έρκυνα [Παπαχατζής, Βοιωτικά, σελ. 247], κι όχι γι' αυτό που έβλεπε κανείς λίγο πριν κατέβει στο άντρο του Τροφωνίου το οποίο και ήταν ξύλινο, κατασκευασμένο σύμφωνα με την δαιδαλική τεχνοτροπία [Παυσ. IX, 39.7-9 και Παπαχατζής, σελ. 254].

Βλέπουμε ότι ο Παυσανίας [στο IX, 39.3] παρουσιάζει τον Τροφώνιο με τα attributa του Ασκληπιού, και ως εκ τούτου-και όχι μόνο-, ο Κικέρωνας τους αποδίδει κοινή καταγωγή [Cic. De Nat. Deor. III 22] / Walton, [p.17].

Εξάλλου, το άγαλμα του Πραξιτέλη του 4^{ου} π.χ. που παριστάνει τον Τροφώνιο να μοιάζει με τον Ασκληπιό, συντελεί στο να θεωρούνται οι δυο τους συγγενείς χθόνιες δυνάμεις. [Farnell, p.245]. Το γεγονός όμως ότι μπορεί το άγαλμα του Τροφώνιου να είχε την ίδια έκφραση με αυτήν του Ασκληπιού, δε σημαίνει ότι πρέπει να θεωρήσουμε ότι στη Λειβαδιά υπήρχε κάποια τοπική παράδοση διατηρώντας την ανάμνηση της ταυτοσημίας του Τροφώνιου με τον Ασκληπιό. Για περαιτέρω σύγκριση μεταξύ των δύο, βλ. [Farnell, p. 246] ο οποίος πιστεύει ότι στοιχεία της κοινής αγαματικής

11. Τροιζήνα

T. 654, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 32.4.

«Του δε Ασκληπιού το άγαλμα εποίησε μεν Τιμόθεος, Τροιζήνιοι δε ουκ' Ασκληπιού αλλά εικόνα Ιππολύτου φασίν είναι».⁴⁴

12. Μέγαρα

T. 656, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, I, 40. 6.

«Του δε Ακκληπιού το άγαλμα Βρύαξις και αυτό και την Υγείαν εποίησεν»⁴⁵

13. Μαντείο Τροφωνίου, Λειβαδία.

T. 690, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, IX, 39. 3.

«Εισί δε εν τω σπηλαίω του ποταμού τε αι πηγαί και αγάλματα ορθά, περιελιγμένοι δε εισίν αυτών τοις σκήπτροις δράκοντες. Ταύτα εικάσαι μεν αν τις Ασκληπιού τε είναι και Υγείας, είεν δ' αν Τροφώνιος και Έρκυνα, επει μηδέ τους δράκοντας Ασκληπιού μάλλον ή και Τροφωνίου νομίζουσιν ιερούς είναι».⁴⁶

14. Επίδαυρος

T. 692, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 28. 1.

μορφής μεταξύ των δύο, δεν είναι απαραίτητα ενδεικτικά και χρήσιμα για την διατύπωση θεωρίας σχετικά με την καταγωγή των δύο.

(Πάντως και οι δύο-Ασκληπιός και Τροφώνιος- εμφανίζονταν με την μορφή φιδιού. Για τον Ασκληπιό βλ. Edelstein II, [p.230 n. 16], και Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ.201 , και αλλού].

Για τον Τροφώνιο, ο σχολιαστής του Αριστοφάνους (Νεφέλαι 506^a), ρητά αναφέρει οτι : «ο δε μάντης όφιος ην» [Βαλλάς- Φαράκλας, AAA 1969, σελ. 232]. Τέλος, για μια εικασία που θα μπορούσε να ήταν στημένο το άγαλμα αυτό, Δ. Παπαθανασίου, [Το Τροφώνειο μαντείο, σελ. 37].

⁴⁴ Σε νόμισμα της Τροιζήνας, ο Ασκληπιός απεικονίζεται όρθιος κοντά σε βωμό, ακουμπώντας το αριστερό χέρι σε ράβδο με το ελισσόμενο φίδι. [Παπαχατζής, Κορινθιακά, σελ. 253]. Τον καιρό του Πausανία όποτε δε διατηρείτο ούτε ανάμνηση του τοπικού ασκληπιείου, οι Τροιζήνιοι έλεγαν πως το άγαλμα του Ασκληπιού, παρίστανε τον επίσης θεραπευτή του τόπου, Ιππόλυτο. [Παπαχατζής, σελ. 253]. Ο Ασκληπιός παριστανόταν αγένειος [όπως στο ασκληπιείο της αρκαδικής Γόρτυνας, Πaus. VIII, 28, 1], και ως εκ τούτου, ταυτίστηκε με τον Ιππόλυτο. (Για το ποιά άλλη σχέση μοιράζονται ο Ασκληπιός και ο Ιππόλυτος, Aleshire, [p. 22, n. 4]).

⁴⁵ Για την μετέπειτα τύχη αυτών των αγαλμάτων και την πιθανή τους μεταφορά στην ακρόπολη της Καρίας, [Σακελλαρίου – Φαράκλας : Μεγαρίς, Επίμετρο 4, σελ. 9].

⁴⁶ Βλέπε υποσημείωση 41 της παρούσης ενότητας.

«Δράκοντες δε οι λοιποί και έτερον γένος ες το ξανθότερον ρέπον της χρώας ιεροί μεν του Ασκληπιού νομίζονται και εισίν άνθρωποις ήμεροι, τρέφει δε μόνη σφας η των Επιδαυρίων γη».⁴⁷

15. Επίδαυρος

T. 693, Sidonius Apollinaris, Carmina, XXII, 79-80.

Pendet per teretes tripodas Epidaurius anguis diffuses sanctum per colla salubria virus.

---

⁴⁷ Πρόκειται για ένα μη δηλητηριώδες είδος φιδιού με ξανθόπο χρώμα, (όπως αναφέρει ο Πausανίας II, 27.1, καθώς και ο Αιλ. Περί Ζώων, VIII, 12, τα οποία περιγράφει ως « παρείες»), το οποίο ανήκει στο είδος *elaphe longissima* και *coluber longissima*, [Krug, σελ. 130], ενδημεί στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, και φυλασσόταν στα περισσότερα ασκληπιεία, όπως πχ στο ασκληπιείο της Αλεξάνδρειας, [Αιλ. Περί Ζώων XVI, 39], στη Κω [Walton, p. 16] και στην Τιτάνη, όπου όμως φυλάσσονταν δηλητηριώδη φίδια (Πaus. II, 11.8). Στο ασκληπιείο της Κορίνθου, δυο ευρύχωρα συμμετρικά τοποθετημένα τετράγωνα λαξεύματα ένθεν κι ένθεν του ναού, μπορεί κατά τον Roebuck, [Guide of Corinth, p. 10], να χρησίμευαν ως δυο περίβλεπτοι χώροι φύλαξης των φιδιών του ιερού.

Ε) Αναφορές σχετικά με τους κανονισμούς λειτουργίας του ιερού:

1. Επίδαυρος.

Τ.488, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, ΙΙ, 27. 6.

«Επιδαυρίων δε οι περί το ιερόν μάλιστα εταλαιπώρουν, ότε μήτε αι γυναίκες εν σκέπη σφίσιν έτικτον και η τελετή τοις κάμνουσιν υπαίθριος εγίνετο. Ο δε και ταύτα επανορθούμενος κατεσκευάσετο οίκησιν. Ενταύθα ήδη και αποθανείν ανθρώπω και τεκείν γυναικί όσιον».⁴⁸

2. Επίδαυρος

Τ. 532, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, ΙΙ, 26. 9.

«Διάφορον δε Κυρηναίους τοσόνδε ες Επιδαυρίους εστίν, ότι αίγας οι Κυρηναίοι θύουσιν , Επιδαυρίους ου καθεστηκότος».⁴⁹

3. Επίδαυρος.

Τ. 739, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, ΙΙ, 27, 1-7.

«Το δε ιερόν άλσος του Ασκληπιού, περιέχουσιν όροι πανταχόθεν. Ουδέ αποθνήσκουσιν άνθρωποι ουδέ τίκτους αι γυναίκες σφισίν εντός του περιβόλου, καθά και επί Δήλω τον αυτόν νόμον. Τα δε θυόμενα, ην τε τις Επιδαυρίων αυτών ην τε ξένος ο θύων η, καταναλίσκουσιν εντός των όρων. Το δε αυτόν γινόμενον οίδα και εν Τιτάνη».⁵⁰

⁴⁸ Πρόκειται για τη στοά του Κότυος . Για σχόλια σχετικά με την πιθανή της θέση, [Παπαχατζής, Λακωνικά, σελ, 214]. Για τη στοά γενικά, Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 115-116 / Burford, p. 80 / Roux, AA p. 292]. Για την ανασκαφή της , Καββαδίας, [ΠΑΕ 1892, σελ. 54].

⁴⁹ Για σχόλια σχετικά με το αν η θυσία αιγών ήταν επιτρεπτή ή όχι στον Ασκληπιό, Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 207-208, και οι σχετικές υποσημειώσεις. Και Farnell,[p. 241, 253]. Πάντως, όπως σχολιάζει και ο Παπαχατζής, [Βοιωτικά, σελ. 424], ο Παυσανίας στα Κορινθιακά [26, 9], σχολιάζει ως σημαντική διαφορά της λατρείας του Ασκληπιού στην Κυρήνη και στην Επίδαυρο το οτι το επιδαύρειο τυπικό απαγόρευε τη θυσία κατσίκιων, ενώ το κυρηναϊκό την επέτρεπε, αν και το δεύτερο ιερό, χαρακτηριζόταν ως αφίδρυμα του πρώτου.

⁵⁰ Ο θρησκευτικός κανόνας της λεγόμενης «ουκ αποφοράς του ιερείου» τηρούνταν με αυστηρότητα σε λίγα μόνο ιερά. Υπήρχε η γνώμη πως το κομμάτι του θυσιαζόμενου ζώου διατηρούσε τη δύναμή του μόνο μέσα στο χώρο του ιερού περιβόλου- όπου και καταναλωνόταν- και πως αν μεταφερόταν έξω, γινόταν κομμάτι συνηθισμένου κρέατος. [Παπαχατζής, Κορινθιακά, σελ. 204, / Ekroth, p. 143]. Επίσης στην Ekroth, [p. 143, n. 76], αναφέρεται οτι αυτή η πρακτική, συνιστά μέρος χθόνιου τελετουργικού. Βλέπε σχετικά για παραπομπές.

Για το τι συνέβαινε σε άλλα ασκηπεία,-όπως πχ στην Αθήνα, (BCH 1881, p. 262, αρ. 2), Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 209]. Για τον Ωρωπό, βλ. Ekroth,[p. 143, n. 77]. Τέλος, για τη διανομή των

ΣΤ) Αναφορές και για άλλα ζώα σχετιζόμενα με τον Ασκληπιό (εκτός των όφρων).

1. Αθήνα

T.730, Aelianus, Varia Historia, V, 17.

Ότι τοσούτον ην Αθηναίοις δεισιδαιμονίας, ει τις πρηνίδιον εξέκοψεν εξ ηρώου, απέκτεινον αυτόν. Αλλά και Ατάρβην, ότι του Ασκληπιού τον ιερόν στρούθον απέκτεινε πατάξας, ουκ αργώς τούτο Αθηναίοι παρείδον, αλλ' απέκτεινον Ατάρβην, και ουκ έδοσαν ούτε αγνοίας συγγνώμη, ούτε μανίας, πρεσβυτέρα τούτων αμφοτέρων τα του θεού ποιησάμενοι. Ελέγετο γαρ ακουσίως, οι δε μεμηνώς τούτο δράσαι.⁵¹

2. Αθήνα

T. 731, Aelianus, De Natura Animalium, VII, 13.

Εις Ασκληπιού παρήλθε θεοσύλης τε τό τε μεσαίτατον της νυκτός παραφυλάξας και των καθευδόντων των βαθύτατον ύπνον επιτηρήσας, είτα υφείλετο των αναθημάτων πολλά, και ως γε ώετο ελελήθει. Ην δ' άρα σκοπός ένδον κύων και των ζακόρων αμείνων ες αγρυπνίαν, όσπερ ουν είπετό οι διώκων, και υλακτών ουκ άνίει, ήπερ ουν έσθενε δυνάμει το πραχθέν μαρτυρόμενος. Τα μεν ουν πρώτα έβαλλεν αυτόν λίθοις αυτός τε και οι της κακής εκείνης πράξεως κοινωνοί, τα δε τελευταία προύσειεν άρτους και μάζας. Επήγετο δε άρα ταύτα δέλεαρ κυνών προμηθώς, ως γε υπελάμβανεν. Επει δε και παρελθόντος ες την οικίαν ου κατήγετο υλάκτει και πάλιν προιόντος, εγνώσθη μεν ο κύων ένθεν ην, τα λείποντα δε των αναθημάτων επόθουν αι γραφαί τε και αι χώραι ένθα ανέκειντο. Συνέβαλον ουν τούτον εκείνον είναι οι Αθηναίοι, και στρεβλώσαντες το παν κατεγνώσαν. Και ο μεν εδικαιώθη τα εκ του νόμου, ο δε κύων ετιμήθη δημοσία τροφή και κηδεμονία, οια δήπου φύλαξ πιστός και των νεωκόρων ουδενός μείων την επιμέλειαν.⁵²

θυσιαζόμενων κρεάτων, Καββαδίας,[Το ιερόν, σελ. 186 με αναφορά σχετικής επιγραφής, και σχολιασμό, σελ. 208-209].

⁵¹ Ο Καββαδίας [Το ιερόν, σελ. 204], αναφέρει οτι οι ιεροί στρουθοί δεν είναι όρνιθες όπως υποστηρίζουν κάποιοι, αλλά μικρά πτηνά, - τα σημερινά σπουργίτια-, τα οποία συνηθίζουν να κατασκευάζουν τις φωλιές τους στις στέγες ψηλών οικημάτων. Προφανώς, τα σπουργίτια είχαν φωλιά στη στέγη του ασκληπιείου.

⁵² Σύμφωνα με την παράδοση της Επιδάουρου, [Καββαδίας, Το ιερό, σελ. 10], τον εκτεθέντα – ως βρέφος- Ασκληπιό στο όρος Τίθιο, προστάτευε ο σκύλος του ποιμένα Αρεσθάνου. Γι αυτό και κατά τον Καββαδία,[idem σελ. 200]ο σκύλος ήταν ιερό ζώο του Ασκληπιού. (Ο Farnell, p. 253, ισχυρίζεται

3. T. 254, Πλάτωνος Φαίδων 118-A.

Είπεν ο δη τελευταίον εφθέγγατο. « Ω Κρίτων έφη, τω Ασκληπιώ οφείλομεν αλεκτρύονα. Αλλά απόδοτε, και μην αμελήσητε».⁵³

οτι οι επικρατούσες αντιλήψεις, όπως η απαγόρευση στη θυσία της κατσίκας – η οποία επίσης συνέβαλε στη σωτηρία του μικρού Ασκληπιού-, καθώς και η ιερότητα του σκύλου προϋπήρχαν, και ο μύθος δημιουργήθηκε για να τα υποστηρίξει). Σκύλοι φυλάσσονταν σχεδόν σε όλα τα ασκληπιεία: Στην Επίδαυρο, [όπου σύμφωνα με την **SIG 3 1169 36-8** ένας σκύλος συμμετείχε στη θεραπεία ενός παιδιού με όγκο στον τράχηλο, τον οποίο έγλειψε και έκανε καλά], στην Αθήνα, [όπως είδαμε παραπάνω], στον Πειραιά, [εξ' ου και η επιγραφή **IG II 2 4962 = SIG 3 1040**], στην Κρήτη, [η Walton, p. 32, κάνει λόγο για επιγραφή απο το ασκληπιείο της Κρήτης όπου ο ζάκορος είναι υπεύθυνος για τα « κύνια τόα» - κύνια ζώα;-για ομοιώματα σκύλων ως αφιερώματα, ή για σκυλιά αυτά καθ' εαυτά], στη νήσο Τίβερη [Festus, De Verborum Significatu, 110 M, Edelstein I, T. 691], στην Κύπρο, όπου ο Reinach, [Revue Arch. 1884], αναφέρει επιγραφή σχετιζόμενη με ιερό της αρχαίας Κύπρου, στο οποίο υπήρχαν εκπαιδευμένα σκυλιά για να γλείφουν τα τραύματα των ικετών. Ο Πausanias, [II, 27.2], κάνει αναφορά στο άγαλμα του Ασκληπιού απο την Επίδαυρο, φιλοτεχνημένο απο τον Πάριο Θρασυμήδη, που παριστάνει τον θεό καθιστό μ' ένα σκύλο πλάι του. [Κατά τον Παπαχατζή, - Κορινθιακά, σελ. 205, σημ.2-, και τον Edelstein II, p. 227, αν ο Θρασυμήδης ήταν εξοικειωμένος με την παράδοση για την τροφή σκύλα του θεού, αυτή παρέστησε πλάι του]. Έχει ήδη αναφερθεί και το νόμισμα του Ασκληπιού με σκύλο στα πόδια του- βλ. σελ. 14. Ο Edelstein πάλι, [Edelstein II, p. 227], θεωρεί ότι ο Ασκληπιός «κληρονομεί» τρόπο τινά τον σκύλο ως σύντροφο απο τον Απόλλωνα Μαλαέατα ο οποίος ήταν κυνηγός, εξ' ου και το ιερό του στο Κυνόρτιο όρος (με πρώτο συνθετικό λέξεων τον « κύνα» [Schouten, p. 44]. Τέλος, για την ταύτιση του Ασκληπιού ως κύνα (ή και όφι), Καββαδίας, [το ιερόν, σελ. 201 / Farnell, p. 262].

⁵³ Το παραπάνω απόσπασμα μας επιβεβαιώνει όσα ούτως ή άλλως είναι γνωστά για τον κόκκορα, ένα απο τα σχετιζόμενα με τη λατρεία του Ασκληπιού ζώα. [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 203]. Η φράση «ένας κόκκορας για τον Ασκληπιό», ήταν πολύ συνήθης. [Edelstein II, p.190]. Απο το αθηναϊκό ασκληπιείο έχουμε πήλινους κόκκορες που επιβεβαιώνουν πόσο διαδεδομένο ανάθημα ήταν για τον Ασκληπιό.

[Marthas, Catalogue, nos 131-133, 177-179], καθώς και [Beschi, ASAA 29/30, 1967, p. 387, fig. 4, / p. 411, fig. 22], για την απεικόνιση κοκκόρων στην οπίσθια όψη του μνημείου του Τηλεμάχου. Επίσης, θυσία κόκκορα αναφέρεται και στην επιγραφή **IG IV 2, 1, no 41**, [Edel. I, T. 562, περί το 400 πΧ]. Για συμπληρωματικά στοιχεία του κόκκορα στη λατρεία του Ασκληπιού, [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 203]. (Τέλος, για σχόλια επι της επιθυμίας του Σωκράτη για την προσφορά κόκκορα στον Ασκληπιό, Edel. I, pp. 296-299, testimonia 523-531).

Z) Αναφορές σχετικά με τις γιορτές στο αθηναϊκό ασκληπιείο.

1. **T. 564**, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, II, 26.8

« Τα γαρ Ασκληπιεία ευρίσκω τα επιφανέστατα εξ' Επιδάουρου. Τούτο μεν γαρ Αθηναίοι, της τελετής λέγοντες Ασκληπιώ μεταδούναι, την ημέραν ταύτην Επιδάουρια ονομάζουσι και θεόν απ' εκείνου φασίν Ασκληπιόν σφισι νομισθήναι».⁵⁴

2. **T. 565**, Φιλόστρατου , Τα εις τον Τυανέα Απολλώνιον IV, 18

Ην μεν δη Επιδουρίων ημέρα. Τα δε Επιδάουρια μετά πρόρρησιν τε και ιερεία δεύρο μυν Αθηναίοις πάτριον επί θυσία Δευτέρα, τουτί δε ενόμισαν Ασκληπιού ένεκα, οτι δη εμύησαν αυτόν Επιδουρόθεν οφέ μυστηρίων.⁵⁵

3. **T. 566**, Αισχίνου, Λόγοι, III, 66-67

... Δημοσθένης... γράφει ψήφισμα, τους καιρούς της πόλεως υφαιρούμενος, εκκλησίαν ποιείν τους πρυτάνεις τη ογδόη ισταμένου του Ελαφηβολιώνος μηνός, οτ' ην τω Ασκληπιώ η θυσία και ο προαγών, εν τη ιερά ημέρα, ο πρότερον ουδείς μέμνηται γεγονός...⁵⁶

⁵⁴ Τα Επιδάουρια, είναι η κυριότερη και πιο γνωστή γιορτή προς τιμήν του Ασκληπιού, κατά τη διάρκεια του μηνός Βοηδρομιώνα (17-18, μηνός Σεπτεμβρίου- Οκτωβρίου) στο μέσο των εορτών για τα Ελευσίνια Μυστήρια. [Girard, p. 40-41]. Σε άρθρο του ιδίου, στο [BCH 1, 1877 /1878 p. 163], αναφέρεται ένα ανάγλυφο, το EM 1332, **IG II 2, 4359**, απο τα μέσα του 4^{ου} πΧ αιώνα, που θεωρείται οτι αναφέρεται στον εορτασμό των Επιδουρείων. Αναφορά στο ίδιο ανάγλυφο και απο τον Farnell, [p. 268].

⁵⁵ Όταν πλησίαζε η γιορτή των Μεγάλων Μυστηρίων, μετά την πρόρρηση και μετά την πομπική κάθοδο των μυστών στη θάλασσα, ακολουθούσε θυσία για τη Δήμητρα και την Κόρη στο Ελευσίνιο. Αμέσως μετά, - την επομένη-, γίνονταν τα Επιδάουρια προς τιμήν του Ασκληπιού, με πομπή που την οργάνωνε ο άρχων βασιλεύς και με θυσία στο ασκληπιείο, ενώ οι μύστες ετοιμάζονταν για την πομπή στην Ελευσίνα, και την εκεί τριήμερη τέλεση των Μυστηρίων. Η παρεμβαλλόμενη θυσία για τον Ασκληπιό, χαρακτηριζόταν ως θυσία Δευτέρα των Μεγάλων Μυστηρίων. [Παπαχατζής, Αττικά, σελ. 304].

⁵⁶ Το απόσπασμα του Αισχίνη, μας πληροφορεί για τη γιορτή των Ασκληπιείων στην Αθήνα, στις 8 του Ελαφηβολιώνος, (Μάρτιο- Απρίλιο), γιορτή που προηγείτο των Διονυσίων εν' άστει, και για την οποία δε γνωρίζουμε και πολλά. Για τη γιορτή, και την πιθανή ερμηνεία της λέξεως «προαγών», [Girard, p. 50]. Επίσης απο την αποκατάσταση στίχου στην επιγραφή : **IG II 2, 974 = SEG XVIII. 26.18**, Hubbe, [Hesperia, 28, 1959, 189 no 10], συνάγεται οτι τόσο στην εορτή των Ασκληπιείων, όσο και στα Επιδάουρια, γινόταν πομπή. Τέλος, να αναφερθεί και πάλι η επιγραφή **IG II 2, no 974**, [Edel. I, T. 533], του 138-137 πΧ, - η οποία αναφέρθηκε και στην υποσημείωση 24 του κεφαλαίου

4. Τ. 567, Αριστοτέλους , Αθηναίων Πολιτεία 56, 4

Πομπών δε επιμελείται της τω Ασκληπιώ γιγνομένης όταν οικουρώσι μύσται, και της Διονυσίων των μεγάλων.

για το αθηναϊκό ασκληπιείο-, στην οποία γίνεται λόγος για τις θυσίες προς τιμήν του Ασκληπιού, και τις Παννυχίδες, (το ολονύχτιο τελετουργικό), όταν λαμβάνουν χώρα τα Ασκληπιεία, τα Επιδάφρεια και τα Ηρώα. (Για τις Παννυχίδες, βλ. και Parke, [The Festival of the Athenians, p. 49]. Ειδικότερα για τις γιορτές στο αθηναϊκό ασκληπιείο, βλ. και Girard, [pp. 39-55].

H) Αναφορές σχετικά με τις γιορτές στο ασκληπιείο της Επιδαύρου

1. **T. 556**, Πινδάρου, Νεμεονίκης, V, 95-97

.....
Πύκταν τε και παγκρατί
Ω φθέγξαι ελείν Επιδαύρω διπλόαν
Νικώντ' αρετάν...

2. **T. 557**, Σχόλια στον Πίνδαρο για τη Νεμέα, V, 96

Εν δε Επιδαύρω Ασκληπιού ιερός αγών άγεται.

3. **T. 558**, Σχόλια στον Πίνδαρο για τη Νεμέα, V, 94, b

Και πύκτην ουν αυτόν ύμνει και παγκρατιστήν, διπλόαν νικώντα αρετήν
εν Επιδαύρω ως διττά Ασκληπιεία νενικηκότος αυτού ή ως δύο
στεφάνους ειληφότος ενί αγώνι πυγμής και παγκρατίου.

4. **T. 559**, Σχόλια στον Πίνδαρο για τη Νεμέα, III, 147

Επιδαυρόθεν τ' από : φησί και εν επιδαύρω αυτόν νενικηκέσαι. Τίθεται
δε εν επιδαύρω αγών Ασκληπιώ, των Ασκληπιαδών πρώτων θέντων,
μετά ταύτα δε αργείων Ασκληπιώ, δια πενταετηρίδος. Τίθεται δε εντω
άλσει του Ασκληπιού, άγεται δε μετά εννέα ημέρας των Ισθμίων.

5. **T. 560**, Πλάτωνα, Ίων, 530 A

ΣΩ. Τον Ίωνα χαίρειν. Πόθεν τα νυν ημίν επιδεδήμηκας; Ή οίκοθεν εξ'
Εφέσου;
ΙΩΝ. Ουδαμώς, ω Σώκρατες, αλλ' εξ Επιδαύρου εκ των Ασκληπιείων.
ΣΩ. Μων και ραψωδών αγώνα τιθέασι τω θεώ οι Επιδαύριοι;
ΙΩΝ. Πάνυ γε, και της άλλης γε μουσικής.
ΣΩ. Τι ουν; ηγωνίζου τι ημίν; Και πως τι ηγωνίσω;
ΙΩΝ. Τα πρώτα των άθλων ηνεγκάμεθα, ω Σώκρατες.
ΣΩ. Ευ λέγεις. άγε δη όπως και τα Παναθήναια νικήσομεν.

ΙΩΝ. Αλλ' ἔσται ταῦτα, εἴν θεός εθέλη.⁵⁷

---

⁵⁷ Για τους εορτασμούς και τους αγώνες στο ασκληπιείο της Επιδαύρου, Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 219-222]. Γενικότερα για τους εορτασμούς στα ασκληπιεία, βλ. και Walton, [pp. 68-75].

II

ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Οι ανασκαφές της Επιδαύρου ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 1881 με καθαρισμούς στο χώρο του θεάτρου. Στη συνέχεια διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα, - απο τον Π. Καββαδία-, η οποία και αποκάλυψε: το θέατρο⁵⁸, το ναό του Ασκληπιού⁵⁹ (και τα προερχόμενα απο τα αετώματά του γλυπτά)⁶⁰, τη Θόλο⁶¹, και τη μεγάλη ιωνική στοά (Άβατο)⁶². Ακολούθησαν: Ο ναός της Αρτέμιδος⁶³, το Ωδείο⁶⁴, το Στάδιο⁶⁵, τα Προπύλαια⁶⁶.

Απο κινητά ευρήματα, αποκαλύφθηκε πληθώρα αγαλμάτων (όπως πχ του Ασκληπιού και της Υγείας) και τεμαχίων τους⁶⁷, νομίσματα⁶⁸, βάθρα αγαλμάτων⁶⁹ και βωμοί⁷⁰. Ανευρέθηκε επίσης εξαιρετικά μεγάλος αριθμός επιγραφών, (όπως αναθηματικές σε βάθρα αγαλμάτων)⁷¹, ψηφίσματα⁷² και άλλου είδους⁷³.

---

⁵⁸ ΠΑΕ 1881-1882 [σελ. 2-3] \ ΠΑΕ 1882 [σελ. 75-81] \ ΠΑΕ 1883 [σελ. 46-48] και ΑΕ 1884 (με σχέδιο του θεάτρου).

⁵⁹ ΠΑΕ 1882 [σελ. 81-82] \ ΠΑΕ 1884 [σελ. 54-58] \ ΑΕ 1884 (για σχέδιο του ναού)\ ΠΑΕ 1905 [σελ. 44-46].

⁶⁰ ΠΑΕ 1882 [σελ. 82] \ ΑΕ 1884

⁶¹ ΠΑΕ 1883 [σελ. 49-50] \ ΑΕ 1884 (με σχέδιο της Θόλου).

⁶² ΠΑΕ 1884 [σελ. 58-61] \ ΑΕ 1884 (με σχέδιο του αβάτου)\ ΠΑΕ 1896 [σελ. 31-32] \ ΠΑΕ 1905 [σελ. 63-87] \ ΑΕ 1967 [σελ. 1-28].

⁶³ ΠΑΕ 1884 [σελ. 61-63] \ ΑΕ 1884 (με σχέδιο του ναού της Αρτέμιδος).

⁶⁴ ΠΑΕ 1891 [σελ. 26-27] \ ΠΑΕ 1892 [σελ. 54-56].

⁶⁵ ΠΑΕ 1894 [σελ. 13-14] \ ΠΑΕ 1895 [σελ. 20-22] \ ΠΑΕ 1896 [σελ. 31-32].

⁶⁶ ΠΑΕ 1894 [σελ. 13-14].

⁶⁷ ΠΑΕ 1881-1882 [σελ. 29-40] \ ΠΑΕ 1882 [σελ. 82-83] \ ΠΑΕ 1886 [σελ. 79 κε] \ ΑΕ 1885 [σελ. 42-53] \ Στάης, [ΑΕ 1886, σελ. 243-258].

⁶⁸ ΠΑΕ 1886 [σελ. 79 κε]

⁶⁹ ΠΑΕ 1881-1882 \ ΠΑΕ 1891 [σελ. 26-27] \ ΠΑΕ 1893 [σελ. 9-10] \ ΠΑΕ 1894 [σελ. 13-14] \ ΑΕ 1883 [σελ. 85-92].

⁷⁰ ΠΑΕ 1891 [σελ. 26-27].

⁷¹ ΠΑΕ 1892 [σελ. 54-56] \ ΠΑΕ 1893 [σελ. 9-10] \ ΠΑΕ 1894 [σελ. 13-14].

⁷² ΠΑΕ 1892 [σελ. 54-56]- κατάλογος εισφοράς για ολοκαύτηση, και ΠΑΕ 1893 [σελ. 9-10] – κατάλογος θεαροδόκων.

⁷³ ΑΕ 1883[σελ. 25-32], [147-158], και 238 κε \ ΑΕ 1885 [σελ. 65-86], [189-199] \ ΑΕ 1967.

Ιδιαίτερα βοηθητικές υπήρξαν οι επιγραφές οι αναφερόμενες στις δαπάνες κατασκευής διαφόρων οικοδομημάτων, όπως πχ του ναού του Ασκληπιού⁷⁴, της Θόλου⁷⁵, της πηγής και μικρότερων έργων⁷⁶, καθώς και των λουτρών⁷⁷. Σημαντικά ευρήματα θεωρούνται και οι δυο στήλες που βρέθηκαν τον Απρίλιο του 1883 εντός του Αβάτου, και στις οποίες είναι αναγεγραμμένα συνολικά 44 περιστατικά ασθενών που συμβουλευτήκαν τον Ασκληπιό – μέσω της εγκοίμησης-, για να βρουν λύση στο πρόβλημά τους⁷⁸.

(Για περαιτέρω ανασκαφικές εργασίες: ΠΑΕ 1892, ΠΑΕ 1893, ΠΑΕ 1894, ΠΑΕ 1895, ΠΑΕ 1896, ΠΑΕ 1905, ΠΑΕ 1906, ΠΑΕ 1974, ΠΑΕ 1975 κτλ.)

---

⁷⁴ ΠΑΕ 1885 [σελ. 30].

⁷⁵ ΠΑΕ 1886 \ ΑΕ 1886

⁷⁶ **SEG XI 417 a, IG IV 2, 1, 104, SEG XV 209** [Burford, Appendix, p. 207].

⁷⁷ **IG IV 2, 103 C** [Burford, Appendix, p. 207].

⁷⁸ ΑΕ 1883 [σελ. 197-228] \ ΑΕ 1885 [σελ. 1-38], [Fouilles d' Epidauré σελ. 24 αρ 1 ,και σελ. 28 αρ. 2]. (Για περαιτέρω αναδημοσιεύσεις και πραγματείες περί των ιαμάτων, Καββαδίας, [Το ιερόν σελ. 225 υποσ. 2].

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Με βάση τα όσα είδαμε στις φιλολογικές - ιστορικές πηγές, εφόσον η όλη διαδικασία διεκπεραιώνεται μέσω συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών τύπων, θα γίνει απόπειρα να εντοπιστούν οι τελευταίοι, μέσα από το ευρύτερο τοπογραφικό του ασκληπιείου της Επιδαύρου.

Από το **ναό** του Ασκληπιού, δε σώζεται σήμερα παρά η εντελώς φθαρμένη πώρινη θεμελίωση, μέρος της υποδομής του δαπέδου του προνάου, και η αναβάθρα στην ανατολική του πρόσοψη⁷⁹. Από την επιγραφή για τις δαπάνες ανέγερσης του ναού⁸⁰ (η οποία ανευρέθη κοντά στο ναό, σε μικρή απόσταση στα ανατολικά του)⁸¹, φαίνεται ότι η επιγραφή αφορούσε σε ναό δωρικό, περίπτερο, χωρίς οπισθόδομο, τα αετώματα του οποίου ήταν διακοσμημένα με αγάλματα.

(Πράγματι, τον δωρικό αυτό περίπτερο ναό, χαρακτηρίζει η παρέκβαση από τον συνηθισμένο κανόνα των αναλογιών των ναών, κι έτσι, υπήρχαν 6 κίονες στις στενές πλευρές, και 11 – αντί 13- στις μακριές. Ως εκ' τούτου, το όλο μήκος του κρηπιδώματος του ναού σε σχέση με το πλάτος, είναι μικρότερο από το συνηθισμένο, ενώ η έλλειψη οπισθοδόμου, καθιστά το ναό πρωτοφανή δωρικό, περίπτερο⁸²).

Ως προς τη χρονολόγηση του ναού, η πλειοψηφία των ερευνητών, τον τοποθετεί στον πρώιμο 4^ο αι. πΧ, οπότε και αρχίζει το μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα της Επιδαύρου⁸³.

⁷⁹ Ιακωβίδης, [Αρχαιολογικός οδηγός Μυκηνών – Επιδαύρου, σελ. 137-138]. Για την ανασκαφή του ναού: ΠΑΕ 1882, [σελ. 81-82, για το ναό και τα αετώματά του], ΑΕ 1883 [σελ. 2], ΠΑΕ 1884 [σελ. 54-58 για σχέδια του ναού], ΑΕ 1884 [σελ. 39-42 για το ναό και τα γλυπτά του].

⁸⁰ Πρόκειται για την **IG IV 2, 1, 102**, σύμφωνα με την κατάταξη της Burford, [p. 207, Appendix], η οποία πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Καββαδία στα : ΠΑΕ 1885 [σελ. 30], ΑΕ 1886 [σελ. 103-145], και [Fouilles d' Epidauré 6.78, 241]. Δευτερευόντως, από τον : J. Baunack, [Aus Epidaurus, 1890, p. 22 κε].

⁸¹ Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 32 υποσ. 2].

⁸² Για περιγραφή του ναού, εκτός των προαναφερθέντων στην υποσ. 1 ΠΑΕ και ΑΕ, επίσης και στα : [Fouilles d' Epidauré, 6. 16], ΑΕ 1885 [σελ. 44-45 για τ' αγάλματα των αετωμάτων και τ' ακρωτήρια]. Ακόμη: Καββαδίας, [Το Ιερόν, σελ. 37-38], \ Defrasse- Lechat, [Epidauré, p. 49-94], \ Burford, [p. 55-56]. Ειδικότερα, στη σελ. 55, υποσ. 4, υπάρχουν παραπομπές σε άρθρα που αφορούν σε μετρήσεις επί του ναού, όπως π.χ Καββαδίας [ΠΑΕ 1905 σελ. 144 κε], Martin, [BCH LXX 1946 p. 352-368], Dinsmoor, [AAG, p. 340], Roux, [AA 83-130].

⁸³ Για τη χρονολόγηση του ναού: η Burford, [p. 54, με βάση την επιγραφή **IG IV 2, 1, 102**- Appendix, p. 207-] τον τοποθετεί χρονολογικά περί το 370 πΧ. Και πιο συγκεκριμένα, στο διάστημα μεταξύ 390-370 ή 375-370. Η ίδια ερευνήτρια, αναφέρει και τους B. Keil [AM XX, 1895, p. 77 κε], και τον J. Crome [Das Skulpture des Asklepien temples von Epidaurus] οι οποίοι, αμφότεροι, προτείνουν ως χρονολόγηση του ναού το 394 πΧ (κάνοντας έναν συσχετισμό του εορτασμού των Ασκληπιείων, με

Θόλος.

Τα θεμέλια της θόλου, (διαμέτρου 2.18) ανασκάπτονται σε μικρή απόσταση απο το ναό του Ασκληπιού.⁸⁴ Με το οικοδόμημα αυτό σχετίζεται και η IG IV 2, 1, 103 A και B ευρεθείσα επιγραφή⁸⁵ η οποία ονομάζει το οικοδόμημα « θυμέλη»⁸⁶. Κατά τον Πausανία (II, 27.3-27.5) η θόλος αποκαλείται απλώς «οικοδόμημα περιφερές»⁸⁷. Επρόκειτο για ένα οικοδόμημα με κυκλικό πτερό, κυκλικό σηκό και εσωτερική κυκλική κιονοστοιχία. Στην εξωτερική κιονοστοιχία – που απαρτιζόταν απο 26 δωρικούς κίονες-, εδραζόταν πλήρης δωρικός θριγκός. Υπήρχε θύρα στα ανατολικά, με ανάγλυφο πολυτελή διάκοσμο. Στο εσωτερικό του σηκού, άλλη κιονοστοιχία με 14 κίονες κορινθιακού ρυθμού⁸⁸. Το δάπεδο έξω απο το σηκό, ήταν στρωμένο με κοινές λίθινες πλάκες, ενώ μέσα απο το σηκό, με πλάκες άσπρου μαρμάρου. Το δάπεδο

τον Ίωνα του Πλάτωνα- για κριτική σ' αυτή τη συλλογιστική, Burford, p. 54). Πάντως, η ίδια τάσσεται υπερ της χαμηλότερης χρονολόγησης, γιατί θεωρεί ότι ο ναός έρχεται χρονικά πιο κοντά στο χτίσιμο της Θόλου, η οποία τοποθετείται στο 365- 360. Burford, [p. 55, για την πλήρη ανάπτυξη του συλλογισμού της, και για το μεταξύ ποιών περιόδων έλαβε χώρα η οικοδόμηση του ναού]. Επίσης: Dinsmoor, 380 πΧ, [AAG p. 220] \ Φαράκλας, πρώτος 4^{ος} πΧ αι, [Επιδaurία, σελ. 52], Παπαχατζής, 380 πΧ [Κορινθιακά –Λακωνικά, σελ 205] \ Καββαδίας, πρώτοι χρόνοι της Δ! Εκατονταετηρίδας, [Το ιερόν, σελ. 36, υποσ. 1]. Για προβλήματα σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού, Knell, [ΑΔ, 1971, p. 206 κε]. Για τον αρχιτέκτονα του ναού: Καββαδίας,[Το ιερόν , σελ. 97]. Για το άγαλμα εντός του: Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 45 και υποσημειώσεις.] \ Burford,[p. 59]. Για εικόνα του αγάλματος [Defrasse- Lechat, Epidaure, p. 83]. Τέλος, για τις εργασίες οικοδόμησης του ναού με βάση επιγραφές, [Burford, p. 57 κε].

Το ερώτημα το οποίο ανακύπτει, είναι το ακόλουθο: εαν ο ναός για τον οποίο μιλάμε είναι του 4^{ου} πΧ αι., τότε που λατρευόταν ο Ασκληπιός πριν απο την κατασκευή αυτού; Σχετικά μ' αυτό, Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 129 κε], για την ανασκαφή βωμού στο λεγόμενο παλαιό Ιερό (κτήριο Ε), όπου η ύπαρξη βωμού και αρχαϊκών επιγραφών, υποδεικνύει τη λατρεία του Ασκληπιού απο τον Ε! αιώνα πΧ. Για μια πιο συνοπτική παρουσίαση του χώρου, σε σχέση με τους προϋπάρχοντες βωμό και ναό του Απόλλωνα, και το πως αναδιαμορφώνεται η κατάσταση με την εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού, [Burford, p.50], και Φαράκλας, [Επιδaurία, σελ. 37-38].

⁸⁴ Για την ανασκαφή της Θόλου: ΠΑΕ 1882 \ ΠΑΕ 1883 [σελ. 49-50]. Για σχέδιο της Θόλου: ΑΕ 1884 [σελ. 21-49].

⁸⁵ Burford, [Appendix p. 207κε]. Δημοσιεύτηκε: ΑΕ 1892-1893, [σελ. 69-99] απο τον Στάη. ΑΔ 1892 [σελ. 91 κε], απο τον ίδιο. Επίσης αναγράφεται στα ΠΑΕ 1886. Για τα στοιχεία που μας δίνει η εν λόγω επιγραφή, Riethmuller, [Nikephoros 9, 1996, p. 85 κε].

⁸⁶ ΑΔ 1892, σελ. 91, [στιχ. 106 : τον σηκόν της θυμέλης] [στιχ. 143: το στρώμα της θυμέλης], και « θυμελοποιούς», τους εργαζόμενους για την οικοδόμησή της. Για τις ερμηνείες της λέξεως θυμέλη, Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 66, υποσ. 1], και Yavis, [p. 94, υποσ. 1] καθώς επίσης και σχετικά με το νόημα των λέξεων θυμέλη, εστία και εσχάρα. Για τις εσχάρες, και Ekroth,[p. 27 κε]. Με βάση το γεγονός ότι η λέξη « θυμέλη » προέρχεται απο το ρήμα θύω [Καββαδίας, σελ. 69], ο Elderkin θεωρεί ότι η Θόλος προφανώς περιείχε βωμό για να ονομάζεται έτσι, και στηριζόμενος και σε άλλα επιχειρήματα, διατυπώνει την άποψη ότι η Θόλος στην Επίδαυρο λειτούργησε ως άβατο, [AJA 1911, pp. 163-164] κατ' αντιστοιχία με το αθηναϊκό άβατο, τη στοά δηλαδή στην οποία περιλαμβανόταν ο βόθρος. [idem, p. 162].

⁸⁷ Κατά τον Roux, [ΑΑ p. 188] τον 2^ο μΧ αι. το οικοδόμημα είχε χάσει τη θρησκευτική του σημασία, και η αρχική του ονομασία είχε εκπέσει. Η Burford [p. 63 υποσ. 2], αναφέρει ότι ο Kerényi, [Asklepios, p. 44] λανθασμένα αποδίδει τον όρο θυμέλη στον Πausανία, ο οποίος ήξερε το κτήριο με την ονομασία Θόλος.

⁸⁸ Προφανώς, για αυτούς τους κίονες στο εσωτερικό, προοριζόταν και το ημιτελές κορινθιακό κιονόκρανο που βρέθηκε θαμμένο σε κοντινή απόσταση απο τη Θόλο. ΠΑΕ 1885 [σελ. 30] \ ΑΕ 1885 [σελ. 231-234]. Για το εαν επρόκειτο για απλό δείγμα, ή για μη καλά δουλεμένο κομμάτι, ή ακόμα για ένα υστερότερο αντίγραφο, Burford, [p. 65 , n. 2 και 3].

του κεντρικού χώρου ήταν στρωμένο με πλάκες ρομβοειδούς σχήματος από μαύρη και άσπρη πλάκα. Στο κέντρο, σχηματιζόταν ένας πλατύς κύκλος από μαύρη πέτρα, στο εσωτερικό του οποίου, ένας στρογγυλός λίθος που σηκωνόταν, επέτρεπε την κάθοδο σε υπόγειο με τρεις ομόκεντρους διαδρόμους, οι οποίοι βρίσκονταν καάτω απ' τον σηκό. Οι χώροι αυτοί συγκοινωνούν μεταξύ τους, αλλά εγκάρσια τοιχάρια κόβουν τους διαδρόμους, έτσι που ... «για να περάσει κανείς απ' τον ένα στον άλλο, έπρεπε να περπατάει τον κάθε διάδρομο ολόκληρο.⁸⁹»

---

⁸⁹ Φαράκλας, [Επιδαυρία, σελ. 54-55]. Για περιγραφή της Θόλου [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 58-64 \ Robert, [Thymele, p. 296 κε] \ Roux, [AA pp. 171-187] \ Burford, [p. 63 κε] \ Παπαχατζής, [Κορινθιακά-Λακωνικά, σελ. 206-207] \ Defrasse et Lechat, [Epidaure, p. 87 κε] \ Συμπληρωματικά για τη διακόσμησή της [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 64-65]. Για τον αρχιτέκτονα της Θόλου, [Καββαδίας, ΠΑΕ 1883, σελ. 49-50], και [Fouilles de Epidaure, 6.15] \ [Burford, p. 64, και με εκτενέστερη ανάλυση, στο κεφ. V]. Για τεχνικές λεπτομέρειες σχετικά με τη Θόλο, Roux, [BCH 1952, pp. 475-483].

Για τη χρονολόγηση της Θόλου, ο Καββαδίας [Το ιερόν, σελ. 50], θεωρεί ότι η σχετιζόμενη με τη Θόλο επιγραφή είναι υστερότερη των χρόνων οικοδόμησης του ναού, δηλ. μετά το 380 πΧ, και αρχαιότερη του 330πΧ. Με την άποψη, συμφωνεί και ο Riethmuller, [Nikephoros 9, 1996, p. 85]. Η Burford, με βάση την επιγραφή (**IG IV 2, 1, 103 A και B**), χρονολογεί περί το 365-335. Κατά τον Φαράκλα [Επιδαυρία, σελ. 55], η διάρκεια της κατασκευής της Θόλου, κάλυψε το γ' τέταρτο του 4^{ου} πΧ αι. Βλέπε επίσης Riethmuller, [p. 85 κε], με σχετική παραπομπή.

Πολλά μπορούν να ειπωθούν και για τη χρήση της Θόλου: ο Καββαδίας [Το ιερόν, σελ. 70] υποθέτει ότι η Θόλος προοριζόταν για εστιάσεις, και ότι ήταν ο τόπος στον οποίο τελούνταν θυσίες, μυσταγωγίες και ιεροτελεστίες σχετιζόμενες με τη λατρεία του Ασκληπιού βεβαίως. Κατά την γνώμη του, για τις θυσίες προοριζόταν ο υπόγειος χώρος, ενώ για τις εστιάσεις των ιερέων, το άνω οικοδόμημα. (Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε ο Καββαδίας, έχοντας αρχικά υποθέσει ότι το οικοδόμημα αυτό μπορεί και να ήταν η περιγραφόμενη από τον Πausανία κρήνη, «η θεάς αξία», - Πaus, II, 27.5- [Καββαδίας, σελ. 65 κε]. Παρά ταύτα, οι Defrasse-Lechat, [BCH 1890, pp. 631-638] Epidaure, p. 100-105] θεώρησαν ότι εντός της Θόλου υπήρχε ύδωρ, ότι ο λαβύρινθος ήταν ένα ελικοειδές ρεζερβουάρ που το διαπερνούσε το νερό, και ότι το οικοδόμημα είναι η περιγραφόμενη από τον Πausανία κρήνη. - Για κριτική επί της θεωρίας τους, Καββαδίας, [σελ. 68, υποσ. 1]-. Επίσης, για κριτική επί της θεωρίας ότι η Θόλος μπορεί και να έπαιξε τον ρόλο Ωδείου, - κατά αντιστοιχία με τη Σκιάδα της Σπάρτης για τον εορτασμό των Καρνείων-, [idem, σελ. 68-69 και οι αντιστοιχες υποσημειώσεις].

Κατά τον Roux [AA, p. 190], η Θόλος είναι τόπος ηρωικής λατρείας, και ο κατά συνθήκην τάφος του Ασκληπιού, εξ' ου και το στρογγυλό του σχήμα, λόγω του ταφικού προορισμού του [idem, p. 193]. Ο Robert, [REG, 46, 1933, p. 187-188] θεωρεί ότι η Θόλος της Επιδαύρου, και ο βόθρος στο ασκληπιείο Αθηνών, αν και δεν έχουν ομοιότητες στην κατασκευή, εν' τούτοις συγγενεύουν στη σύλληψη της μορφής, και σχετίζονται με τη χθόνια υπόσταση του θεού. Ο ίδιος, αλλού, [Thymele, p. 326] αναφέρει ότι στο λαβύρινθο γίνονταν θυσίες, προσφορές στη χθόνια φύση του Ασκληπιού. (Σε αυτό το σημείο ταυτίζονται οι απόψεις των Roux και Robert, καθώς και οι δύο βασίζονται σε μια επιγραφή από τον 3^ο πΧ αι. την **IG IV 2, 97** [Roux, AA p. 190] η οποία αναγράφει: «εις την ολοκάντηση τω θεώ». Και μάλιστα, επειδή δεν φαίνεται ικανοποιητική η άποψη της εσωτερικής καύσης,- κι εξάλλου, ούτε έχουμε ενδείξεις πυράς στο κτήριο- Thymele, p. 340- ο Robert [Thymele, pp. 347-358] προτείνει εναγισμό σε δύο χρόνους: Ολοκάντηση εξωτερικά της θόλου σε μια σχάρα υπαιθρίως, και προσφορά αίματος σ' ένα βόθρο τοποθετημένο στο κέντρο του λαβυρίνθου. Απλώς ο Roux το προχωράει ακόμη περισσότερο, και προσπαθεί να ερμηνεύσει την πολυτέλεια του οικήματος, καθώς και το γεγονός ότι το οίκημα έχει και υπόγειο μέρος. Εξ ου και διατυπώνει τη θεωρία, του κατά συνθήκην τάφου του Ασκληπιού, που αναφέρεται παραπάνω. Γενικότερα ο Robert, [Thymele, p. 395] πιστεύει ότι οι θόλοι έχουν ιδιαίτερη σχέση με τον Ασκληπιό, γι αυτό και αναφέρει μια επιγραφή, την **IG II, 836, I. 94** στην οποία αναφέρεται ένα θολίδιο ως ανάθημα στο ασκληπιείο Αθηνών, προσφερόμενο από τον αθηναϊκό δήμο. (Μέσα 3^{ου} πΧ αι, επί άρχοντος Διομέδοντος, αλλά δεν αναφέρονται περισσότερες λεπτομέρειες για τη φύση και το είδος του αναθήματος). Με την άποψη του Roux ότι η Θόλος είναι «οιονεί τάφος στον ήρωα Ασκληπιό που κατοικεί στη γη», συντάσσεται και ο Φαράκλας [Επιδαυρία, σελ. 55].

Ιωνική στοά. (Εγκοιμητήριο ή άβατο).⁹⁰

Βόρεια του ναού του Ασκληπιού, ανευρέθη μακρά στοά⁹¹, (μήκους 75 μ. και βάθους 9.75) αποτελούμενη απο δυο τμήματα, το ανατολικό και το δυτικό, ενώ έφερε 29 ιωνικούς κίονες στην πρόσοψη, και τον μισό απ' αυτό τον αριθμό στον κύριο άξονα.⁹²

Για να ερμηνεύσουν την ύπαρξη του λαβυρίνθου κάποιοι ερευνητές, θεωρούν οτι στη Θόλο, ενδιαιτώντο τα ιερά φίδια του Ασκληπιού. Ένας εξ αυτών , ο Kerenyi, επισκεπτόμενος τη Θόλο προ του πολέμου, το 1931, βρήκε εντός της θραύσμα με παράσταση ποντικού, το οποίο αφενός συνέδεσε με τον Απόλλωνα Σμινθέα, αφετέρου θεώρησε ως ενδεικτικό ότι στη Θόλο ζούσαν φίδια, που τρέφονταν με ποντίκια. (Κι έτσι, τρόπο τινά, είχαμε κι ένα είδος χθόνιας θυσίας). Για τον συλλογισμό του, [Kerenyi, Postscript, p. 102]. Υπήρξε και άλλος ερευνητές, όπως ο Holwerda που θεωρούσε τον λαβύρινθο έτσι κι αλλιώς φιδόσχημο στη σύλληψή του- και άρα κατάλληλο για να στεγάζει το ιερό φίδι του Ασκληπιού. [AM (A), 27, 1902, pp. 289-293]. Για παραπομπή σχετιζόμενη με τον προαναφερθέντα ερευνητή, [Burford, p. 67, n. 6]. Για κριτική της τελευταίας επί της θεωρίας οτι η Θόλος στέγαζε τα φίδια του θεού, [idem, p. 68]. Ο Seiler, [pp. 72-89, και ειδικά η p. 85], θεωρεί τον λαβύρινθο ως έδρα της δύναμης του ήρωα – θεού, αντίστοιχα με τον Τροφώνιο στη Λειβαδιά. Ο Svolos, [p. 225 κε], θεωρεί οτι αν λάβαιναν χώρα ιεροπραξίες εντός της Θόλου, (σχετιζόμενες με τον χθόνιο χαρακτήρα του Ασκληπιού), προφανώς, -όποιον ελάβαινε μέρος σε αυτές -, θα τον δέσμευαν με ιερούς όρκους σιωπής, αντίστοιχους με αυτούς των ελευσινίων μυστηρίων Ο Noack, [JDAI, XLII, 1927, p. 75], θεωρεί οτι το εσωτερικό της Θόλου ήταν ένα παλαιότερο ιερό, γύρω απο το οποίο οικοδομήθηκε αργότερα η Θυμέλη. Κατά τον Riethmuller, [Nikephoros 9, 1996, p. 71], ο λαβύρινθος ανήκε σε μια παλαιότερη φάση, κατά το πρότυπο του τετραστύλου βόθρου της Αθήνας. Και χρησιμοποιήθηκε ως κέντρο, για το νέο οικοδόμημα. Για μια πιο γενικότερη θεώρηση των λαβυρίνθων σαν ταξίδι στον επάνω και κάτω κόσμο, [Kerenyi, Labyrinth- Studien. Labyrinthos als Linienreflex einer Mythologischen idee. Zurich, 1950]. Για την πιθανή σύνδεση των λαβυρίνθων με τις θεές της γονιμότητας , η θεωρία του Picard έτσι όπως αναφέρεται στον Robert, [Thymele, p. 335-336]. Για περαιτέρω επιχειρηματολογία σχετικά με τον προορισμό της Θόλου, [Roux, AA p. 189 κε].

⁹⁰ Στις επιγραφές των ιαμάτων, όπου και γίνεται λόγος για αυτό το οικοδόμημα – βλέπε και υποσ. 21 στην ενότητα των ανασκαφικών δεδομένων-, αποκαλείται άβατο. Σε επιγραφή των Ρωμαϊκών χρόνων, την Fouilles d' Epidaurae σελ. 34 αρ. 6, αποκαλείται εγκοιμητήριο. [Καββαδίας, Το ιερόν σελ. 124]. Υπάρχει και επιγραφή απο τα ιάματα, η Fouilles d' Epidaurae σελ. 31 στ. 114, στην οποία αποκαλείται άδυτο. Για διάκριση μεταξύ αβάτου και αδύτου, [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 126 και υποσ. 1]. Βλέπε επίσης και Edelstein II, [p. 191].

⁹¹ Για την ανασκαφή της στοάς, Καββαδίας, [ΠΑΕ 1884, σελ. 58-61]. Για αναπαράσταση σχεδιαστική : Καββαδίας, [ΠΑΕ 1883, σελ. 58 πιν. 3 \ Fouilles d' Epidaurae σελ. 17 πιν. VII \ Lechat-Defrasse , [Epidaurae p. 129 κε]. Για την επιγραφή δαπανών οικοδόμησης του εγκοιμητηρίου, την **IG IV 2, 118**, (απο το τρίτο τέταρτο του 4^{ου} πΧ αιώνα, όπου και στο στίχο 42 αναφέρεται ως προκοιτατήριο) βλ. Μιτσός, [AE 1967, σελ. 1-28]. Σημαντική πληροφορία όμως για την εν λόγω στοά , αντλούμε και απο μια επιγραφή που εντοπίστηκε ως υπέρθυρο μεταβυζαντινού νεκροταφειακού ναΐσκου, στο χωριό Κορούνη (;) στο Λυγουριό. Κριτζάς, [σελ. 14]. Η επιγραφή περιέχει κείμενα σε μορφή παραγράφων που αφορούν σε καταδίκες για υπεξαίρεση υλικών, ασυνέπειες και κακοτεχνίες κατά την οικοδόμηση διαφόρων κτηρίων του ιερού. Πρέπει να άρχισε να γράφεται στο β ! τέταρτο του 4^{ου} πΧ αιώνα και να συμπληρωνόταν μέχρι και το 338. Απο αυτήν την επιγραφή – για το κείμενο της οποίας βλέπε στην προαναφερθείσα σελίδα-, πληροφορούμαστε το όνομα του αρχιτέκτονα (που αναφέρεται ως Πέρυλλος), καθώς και το οτι είχε κατασκευάσει μια κρήνη, στην οποία επίσης – εκτός του αβάτου-, είχαν παρατηρηθεί κακοτεχνίες, για τις οποίες του επιβλήθηκαν πρόστιμα , και μάλιστα επαυξημένα κατά 50 % επι της συμφωνημένης ρήτρας. Τέλος, επιγραφή εντοιχισμένη σε υστερορωμαϊκό τείχος νότια της Θόλου, (κι η οποία αποδείχτηκε τμήμα της **IG IV 2, I 114**), μας πληροφορεί για τη μεταφορά πωρόλιθων απο τη Σικυώνα ως την Επίδαυρο μέσω θαλάσσης, προκειμένου για την οικοδόμηση της στοάς. [Κριτζάς, σελ. 14].

⁹² Για περιγραφή της στοάς , Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 121 κε].

Απο τα δυο αυτά τμήματα,- η στοά στα ανατολικά – στα βόρεια του ναού του Ασκληπιού και σε κοντινή απόσταση απ’ αυτόν,⁹³ ήταν μονώροφη, και την πρόσοψή της απάρτιζαν 16 κίονες ιονικού ρυθμού, με λίθινα κιγκλιδώματα ανάμεσά τους, ύψους 1.60. Στην ανατολική της γωνία ανευρέθη πηγάδι⁹⁴ -βάθους 17 μέτρων-⁹⁵ εντός του οποίου όπως αναφέρει ο Καββαδίας, υπήρχε νερό καθ’ ολη τη διάρκεια του έτους, ενίοτε και σε βάθος 10 μέτρων⁹⁶. Πλησίον του φρέατος αυτού, ανευρέθησαν οι πλάκες των ιαμάτων⁹⁷.

Το δυτικό τμήμα της στοάς ήταν διώροφο, και λόγω κλίσης του εδάφους, ο επάνω όροφος του βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με αυτό της στοάς στα ανατολικά. Μπροστά από τη στοά, κλίμακα οδηγούσε από το χαμηλότερο επίπεδο του δυτικού τμήματος, στο ψηλότερο του ανατολικού.

(Με την εν λόγω στοά, ίσως θα έπρεπε να σχετιστεί και ένα οικοδόμημα στην ανατολική πλευρά του αβάτου, το οποίο αποτελείται από πολλά μικρά δωμάτια, επιβεβαιώθηκε εγκατάσταση νερού εντός του, και ίσως ο χώρος Ι οικοδομούμενος στα μέσα του 5^{ου} αιώνα πΧ, να προηγήθηκε οικοδομικά της ιωνικής στοάς, της οποίας θεωρείται προσάρτημα⁹⁸).

---

⁹³ Αρχιτεκτονική διάταξη όχι και τόσο επιτυχημένη όπως σχολιάζει η Burford, [p. 62-63], αλλά αναμφίβολα βολική για τους επισκέπτες του ιερού.

⁹⁴ Το φρέαρ αυτό κατά πως φαίνεται προϋπήρχε στον χώρο από τον 6^ο πΧ αιώνα, κατά το πρώτο δηλαδή στάδιο λειτουργίας του ιερού, (μαζί μ’ έναν ορθογώνιο βωμό και έναν μικρό ναό στα ανατολικά του προς τιμήν του Απόλλωνα. Για συνοπτική παρουσίαση των σταδίων λειτουργίας του χώρου, Burford [p. 50] και Φαράκλας, [Επιδαυρία, σελ. 37-38]. Έτσι, μετά την κατασκευή της ιωνικής στοάς, το πηγάδι, ενσωματώνεται στη νοτιοανατολική της γωνία, στοιχείο το οποίο συνηγόρησε στο να βρει ομοιότητα ο Καββαδίας μεταξύ του επιδαύρειου και του αθηναϊκού ασκληπιείου, αφού και εκεί υπήρχε στωικό οικοδόμημα το οποίο περιέκλειε φρέατο με ιερό ύδωρ. – Βλ. 8^ο κεφ : αθηναϊκό ασκληπιείο-. [Καββαδίας, Το ιερόν σελ. 125 και ΠΑΕ 1884, σελ. 60-61].

⁹⁵ Ο Κριτζάς, [σελ. 11], αναφέρει ότι το στόμιο του πηγαδιού – κάθε φορά που η αρχιτεκτονική διαμόρφωση το υπέβαλλε, κτιζόταν όλο και ψηλότερο, με αποτέλεσμα να φτάσει τα 17 μέτρα στην τελική του διαμόρφωση.

⁹⁶ Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 122, όπου και αναγράφεται η περιγραφή του φρέατος. Στην ίδια σελίδα, υποσ. 2 για το περιεχόμενο του φρέατος κατά τον καθαρισμό του].

⁹⁷ Για τα οποία ιάματα γίνεται λόγος στην υποσ. 32 του δεύτερου μέρους των φιλολογικών πηγών της παρούσης. Ο Καββαδίας θεωρεί ότι το σημείο ανεύρεσής τους ήταν και το σημείο στο οποίο ήταν στημένα. [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 122].

⁹⁸ Για περιγραφή του προσαρτήματος του αβάτου, και για την εκδοχή να πρόκειται για τα «λουτρά του Ασκληπιού», Καββαδίας, [ΠΑΕ 1905, σελ.87-89]. Ο Κριτζάς, [σελ. 11], αναφέρει ευκρινώς ότι η στοά δεν έχει δικό της ανατολικό τοίχο, αλλά βρήκε και « ακούμπησε» στο δυτικό τοίχο ενός παλαιότερου οικοδομήματος, γνωστού ως λουτρό του Ασκληπιού. Για ανάλυση των χώρων του οικοδομήματος, χρονολόγηση, τις κατασκευαστικές φάσεις του ιερού φρέατος με τα γύρω οικοδομήματα, κτλ, Martin- Metzger, [BCH 1942-1943, pp. 327-334]. Και πιο συγκεκριμένα, οι δυο ερευνητές, μελετώντας τις οικοδομικές φάσεις του λουτρού, το χρονολόγησαν στον 5^ο πΧ αιώνα. Ιδιαίτερα όμως ασχολήθηκαν με το σύστημα κυκλοφορίας του νερού μέσα στο λουτρό, και θεωρούν ότι το νερό αυτό περνούσε και μέσα από το άβατο,... «για να αποχετευτεί τελικά από ένα κανάλι που εντόπισαν κάτω από τις βάσεις των στηλών των ιαμάτων, λαξευμένο σε ένα είδος θρανίου που εφάπτεται στον επίκοινο τοίχο Αβάτου- λουτρού» [Κριτζάς, σελ. 11].

Επανερχόμαστε στο στωικό οικοδόμημα: εγείρονται ερωτήματα όχι τόσο για τη χρονολόγησή του⁹⁹ όσο για την ταυτότητά του, αν δηλαδή λειτούργησε πράγματι ως στοά εγκοίμησης των ασθενών.¹⁰⁰ Και ακόμη, αν όντως λειτούργησε ως εγκοιμητήριο, εφόσον οικοδομήθηκε κατά τα φαινόμενα τον 4^ο πΧ αι., που ελάμβαναν χώρα οι εγκοιμήσεις πριν απ' αυτό;

---

⁹⁹ Οι περισσότεροι ερευνητές συγκλίνουν με σχετική βεβαιότητα ότι –λόγω του τρόπου οικοδόμησης-, η μονώροφη στοά μπορεί να χρονολογηθεί τον 4^ο αι. πΧ, ενώ το δυτικό τμήμα μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί μια προσθήκη υστερότερη –του 3^{ου} πΧ αι.-, όταν πλέον οι ανάγκες του ιερού δε μπορούσαν να καλυφθούν από το ανατολικό τμήμα. [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 127 \ Φαράκλας, Επιδαυρία, σελ. 56, \ Κριτζάς, σελ. 28]. Ο δε Roux, [AA p. 404], θεωρεί τη διάροφη στοά ως προσθήκη ρωμαϊκών χρόνων. (Για διάφορες απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση της δυτικής πτέρυγας του αβάτου, βλέπε : Svolos, [p. 225 κε, n. 18].

¹⁰⁰ Ο Καββαδίας πχ, θεωρεί ότι η ιωνική στοά είναι το άβατο, γιατί α) σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausανία (II, 27) βρίσκεται κοντά στο ναό του Ασκληπιού, β) αυτό είναι το οικοδόμημα που ανευρέθησαν οι επιγραφές των ιαμάτων, και επιπλέον, γ) στη στοά αυτή περιλαμβάνεται και το ιερό φρέαρ, απαραίτητο για τις συνήθειες ιεροτελεστιές. [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 124-125 και ΠΑΕ 1883 σελ. 60-61]. Εξάλλου, κατά τον Καββαδία, με την ταύτιση της ιωνικής στοάς για άβατο συνάδει και το ίαμα που αναφέρεται στα Fouilles d' Epidauré, [σελ. 26 στ. 90], όπου κάποιος ασθενής ονόματι Αισχίνης, είχε σκαρφλώσει από περιέργεια σε δέντρο κοντά στη στοά και σκύβοντας να δει τα τεκταινόμενα εντός του αβάτου προκάλεσε ατύχημα στον εαυτό του με την πτώση του, θεραπεύτηκε όμως απ' τον θεό Ασκληπιό. [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 125-126]. Τέλος, για τον Καββαδία, οι εγκοιμήσεις των ασθενών πριν την οικοδόμηση του αβάτου τον 4^ο πΧ αι, πιθανότατα ελάμβαναν χώρα στο ίδιο σημείο, σ' ένα όμως πενιχρότερο οικοδόμημα, το οποίο αναβαθμίστηκε και απέκτησε μεγαλοπρεπέστερη μορφή όταν οικοδομήθηκε και ο ναός του Ασκληπιού. Έτσι ερμηνεύεται κατ' αυτόν και το ότι και οι στήλες των ιαμάτων χρονολογούνται τον 4^ο αι. πΧ : με την ανακαίνιση του αβάτου, ανεγράφησαν τα ιάματα σε στήλες και στήθηκαν εκεί όπου και ανευρέθησαν. Ακριβώς η εύρεση των ιαμάτων σε αυτό το σημείο είναι που έκαναν τον Holwerda [AM (A) 27, 1902, pp. 289-293] να θεωρήσει ότι οι στήλες με τα ιάματα δε θα μπορούσαν να στηθούν για να είναι αναγνώσιμες σε σημείο όπου απαιτείτο ημίφως λόγω του τελετουργικού της εγκοίμησης. Αντιπρότεινε λοιπόν το κτήριο Ε για άβατο. Ο Elderkin θεωρεί ως άβατο, τη Θόλο. Για την επιχειρηματολογία του, AJA 1911, [pp. 160-167]. Με τον Καββαδία τάσσονται οι : Φαράκλας [Επιδαυρία, σελ. 56], Defrasse – Lechat [Epidauré, pp. 129-141], Martin – Metzger [BCH 46-47, p. 327-334], Burford, [p. 62-63]. Η Aleshire [p. 29] θεωρεί ότι το επιδαύρειο άβατο δεν έχει αναγνωριστεί με σιγουριά. – Ερευνητές που θεωρούν ότι το άβατο πρέπει να αναγνωριστεί στο κτίσμα Ε, αναφέρονται στο άρθρο των Martin – Metzger [BCH 46-47, p. 332]. Ανάμεσά τους και ο Robert ο οποίος θεωρεί ότι οι χώροι του Ε λειτούργησαν ως παλαιότερο άβατο.

Σχετικά τώρα με αυτό το κτήριο Ε: πρόκειται για ένα τετράγωνο κτίσμα ευρισκόμενο περι τα 9 μέτρα από τη νοτιοανατολική γωνία του ναού του Ασκληπιού, - του οποίου προηγείται χρονικά - ανεκαλύφθη δε ως προς τις τέσσερις πλευρές του το 1884 και ανασκάφη πλήρως το 1891, [ΠΑΕ 1891, σελ. 29]. Στη ΒΔ γωνία του ανασκάφη βωμός με αύλακα, ενώ παράλληλα αποκαλύφθηκε στρώμα απαρτιζόμενο από μαύρο χώμα και καμμένα οστά ζώων, μικρούς πήλινους κυαθίσκους, τεμάχια πήλινων σκευών και αγγείων καθώς και αρχαϊκές επιγραφές στον Ασκληπιό και τον Απόλλωνα (Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 129, ΠΑΕ 1891, σελ. 26-27), όλα χρονολογούμενα στον 5^ο πΧ αι.

Σχετικά με τον ρόλο του κτηρίου Ε στην πρωιμότερη λατρεία και λειτουργία του χώρου, θα επανέλθουμε όταν θα τεθούν τα στοιχεία τα αφορούντα στον βωμό. Ο Καββαδίας πάντως σχετίζοντας το κτίσμα αυτό με επιγραφή ευρεθείσα στις ανασκαφές του ιερού και η οποία κάνει λόγο για οίκους ιερέων, θεωρεί ότι το οίκημα αυτό- που ήταν ο προκάτοχος του ναού του Ασκληπιού-, κατά τον 4^ο πΧ αι. μετατράπηκε σε κατοικία ιερέων και λοιπών θεραπόντων του θεού. Ίσως δε σ' αυτή του τη λειτουργία να οφείλεται και η μορφή του, καθώς συνίσταται από τετράγωνη αυλή, δωμάτια και στοά στη δυτική του πλευρά [Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 130].

Ενδεχομένως, οι παρατηρήσεις σχετικά με το βωμό του Ασκληπιού, θα μπορούσαν να δώσουν απάντηση σε αυτό το ερώτημα.

Πιο συγκεκριμένα, ανατολικά του ναού του Ασκληπιού και σε απόσταση περί τα 30 μ. απ' αυτόν, σώζεται κρηπίδωμα αποπωρόλιθο μήκους 16 μ. και πλάτους 3. 50¹⁰¹, του οποίου όμως ο άξονας –παραδόξως– δε βρισκόταν ακριβώς προσανατολισμένος με τον άξονα του ναού¹⁰², αλλά έκκεντρα σε σχέση μ' αυτόν.

Ως προς τον τύπο του, ανήκε στην κατηγορία των βαθμιδοειδών μνημειακών βωμών¹⁰³. Αν αυτός είναι ο βωμός του Ασκληπιού¹⁰⁴, τότε κατά τη Burford¹⁰⁵ ήταν επιμήκης, για να εξυπηρετεί την ευρεία κλίμακα

θυσιών στον Ασκληπιό, και βρισκόταν σε αρκετή απόσταση απ' αυτόν, για να αποφευχθεί η είσοδος του καπνού από τις θυσίες, στο ναό.

---

¹⁰¹ Για περιγραφή, [Καββαδίας, το ιερόν, σελ. 47].

¹⁰² Για τη συνήθη θέση του βωμού ως προς το ναό, Yavis, [Greek altars, p. 55].

¹⁰³ Για τυπολογία και κατηγοριοποίηση βωμών, idem, [p. 247].

¹⁰⁴ Οι γνώμες δίστανται: Κάποιοι ερευνητές θεωρούν ότι αυτός είναι ο βωμός του Ασκληπιού, που χρονολογείται το 380 πΧ, όπως οι : Yavis, [p. 88] \ Burford [p.55] \ Defrasse- Lechat, [Epidauré, p. 186]. Ο Καββαδίας [Το ιερόν, σελ. 47] θεωρεί ότι η εν λόγω κατασκευή είναι υπόθεμα βάθρου όπου θα βρισκόταν στημένο κάποιο μεγάλο πλαστικό σύμπλεγμα. Αντιθέτως, μια κατασκευή που βρίσκεται 7μ. στα νότια του ναού του Ασκληπιού, τη θεωρεί πιθανότερη για τον αναζητούμενο βωμό. [idem, σελ. 47, για σύντομη περιγραφή, και την ερμηνεία της]. Και μάλιστα, τόσο ο Doerpfeld [ΠΑΕ 1884 pl. I] όσο και ο Καββαδίας [ΠΑΕ 1905, σελ. 51-53] θεωρούν τον ως άνω βωμό (για την τυπολογία του οποίου βλ. Yavis, pp. 249-259) ως μέρος ενός ευρύτερου βωμού κατά το πρότυπο του κολοσσικού βωμού της Περγάμου.

Αυτός ο μικρός βωμός όμως, είναι πιθανώς κατάλοιπο από την παλαιότερη λατρεία στο χώρο του ιερού, προς τιμήν του Απόλλωνα. (Για το ότι υπήρχε βωμός αναγνωριζόμενος στον Απόλλωνα στα τέλη του 5ου πΧ αιώνα, το γνωρίζουμε από επιγραφή αναφερόμενη σε θυσία στο βωμό του Απόλλωνος: **IG IV 2, 1, 40**, [Burford. p. 50, n. 2]). Η ιστορία του χώρου, θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής:

Αρχικά, τον 6^ο πΧ αιώνα υπάρχει ένας βωμός για τον Απόλλωνα, ανατολικά του ένας μικρός ναός για τη λατρεία του θεού, κι ένα πηγάδι με χτιστό στόμιο (το ήδη προαναφερθέν, που ενσωματώθηκε στη ΝΑ γωνία του αβάτου). [Φαράκλας, σελ. 37-38] \ [Burford, p. 50].

Στη συνέχεια, έχουμε εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού, που εκφράζεται με την κατασκευή ναού ή βωμού στα ΝΑ, ο οποίος βωμός λειτουργεί ως εσχάρα, για την πλήρη ολοκαύτηση των θυμάτων. (Ο άλλος βωμός, ή λειτουργεί ακόμα μόνο για τον Απόλλωνα, ή είναι και για τον Ασκληπιό, με τη θεϊκή του όμως υπόσταση, κι όχι τη χθόνια. [Φαράκλας, σελ. 37]. Ο βωμός του Ασκληπιού ενσωματώνεται στο κτήριο Ε, το οποίο κτίζεται το τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα πΧ για ευρείας κλίμακας ολοκαυτήσεις του ναού, ήταν κλειστός στις τρεις πλευρές του, ανοιχτό στα Δυτικά και θεωρείται ότι είχε διαδρόμους στεγασμένους στο Βόρειο και Ανατολικό τμήμα, για να παίζει το ρόλο εγκοιμητηρίου. [Burford, p. 50, και σχετικές υποσημειώσεις]. Έτσι, ήδη από τα μέσα του 5^{ου} πΧ αιώνα η λατρεία του Απόλλωνα περιορίζεται στον αρχικό βωμό [Φαράκλας, σελ. 38].

Επανερχόμενοι στο ρόλο λειτουργίας του κτηρίου Ε, κατά τη Burford [p. 50-51] ήταν αυτό στο οποίο εμπεριέχονταν όλα τα στοιχεία της λατρείας του Ασκληπιού, που βρίσκουμε και αλλού: ο βωμός, ο ναός και το εγκοιμητήριο. Και παρ' όλο που ο ο νέος ναός και ο βωμός αντικαθιστούν το κτήριο Ε στη λειτουργία του, το παλαιότερο συγκρότημα διατηρείται, ενώ ο νέος ναός κτίζεται κοντά: πρόκειται πιθανώς για τακτική συνηθισμένη στα ασκληπεία. [Burford, p. 55, υποσ. 1, για αντίστοιχα παραδείγματα]. Η ίδια θεωρεί ότι παρόμοια περίπτωση έχουμε και στο αθηναϊκό ασκληπείο, όπου ο νέος ναός κτίστηκε όχι για να αντικαταστήσει τον βωμό και τη στοά του Τηλεμάχου-δηλαδή την ιωνική-, που έπαιζε προφανώς το ρόλο ναού και εγκοιμητηρίου, αλλά σε νέο τόπο στα ανατολικά. [Burford, p. 55].

¹⁰⁵ Burford, [p. 55].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ.

Όσον αφορά στις ενδείξεις για τη λειτουργία του κορινθιακού ασκληπιείου¹⁰⁶, σημειώνεται το εξής παράδοξο: έχουμε λίγα στοιχεία στη διάθεσή μας για τα κτίσματα πριν την ελληνιστική περίοδο αλλά εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα αναθημάτων, ενώ από την άλλη πλευρά διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για τη χρήση των κτηρίων κατά την ελληνιστική περίοδο, αλλά όχι και ικανοποιητικό αριθμό αναθηματικών ευρημάτων.¹⁰⁷

Το ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας¹⁰⁸ ανασκάφτηκε συστηματικά κατά τα έτη 1929-1934 από τον F. J. De Waele, ενώ τα αποτελέσματα της έρευνας δημοσιεύτηκαν πλήρως το 1951.¹⁰⁹ Ανευρέθησαν ίχνη από λαξεύματα στο βράχο, που μαρτυρούν χρήση του χώρου σε πρωιμότερη περίοδο,¹¹⁰ καθώς και χαράγματα που αντιστοιχούν στο ναό της ελληνιστικής περιόδου¹¹¹ από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οπότε και έχουμε μια γενικότερη ανακαίνιση του ιερού, όπως μας επέτρεψε να συμπεράνουμε η εύρεση «θησαυρού»¹¹² στο σημείο του νότιου χώρου εστίασης πλησίον της Λέρνας,¹¹³ κι ο οποίος θησαυρός χρονολογείται μεταξύ του 380-350 π.Χ.

Η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε και άλλα λαξεύματα στο φυσικό έδαφος που υποδήλωναν την ύπαρξη βωμού μπροστά από το ναό¹¹⁴ βορειοδυτικά

---

¹⁰⁶ Για το οποίο ειρήσθω εν παρόδω ότι κατά πρώτο και κύριο λόγο οι πληροφορίες που έχουμε είναι αρχαιολογικές, γιατί κανένας συγγραφέας δεν αναφέρεται σε αυτό, - εκτός του Πανσανία[II, 4.5]. (Βλ. υποσημείωση 25, στο κεφάλαιο των φιλολογικών πηγών).

¹⁰⁷ Roebuck, [Corinth, p. 152]. Γιατί πιθανώς συμβαίνει αυτό, De Waele, [AJA 1933, p. 428 / Roebuck, p. 156-157].

¹⁰⁸ Βλ. Υποσημ. 34 στην υποενότητα της περιγραφής.

¹⁰⁹ Από τον C. Roebuck, στο : Corinth XIV, The Asklepieion and Lerna.

¹¹⁰ Για την πρώτη χρήση του χώρου και σε ποια κτίσματα αντιστοιχούν τα λαξεύματα αυτά, De Waele, [AJA 1933, pp. 422-424].

¹¹¹ AJA 1933, [p. 421]

¹¹² idem, [p. 425]

¹¹³ Ο χώρος σημαίνεται ως 13 Α στο σχέδιο που περιέχεται στον οδηγό του ασκληπιείου από την Αμερικάνικη αρχαιολογική σχολή, εκδ. 1977, και ως 12g στο σχέδιο του De Whale, στο [AJA 1933, fig. 1, p. 417].

¹¹⁴ AJA 1933, [p. 427]

του οποίου βωμού αποκαλύφθηκαν και τα υπολείμματα του κυτίου προσφορών του ναού.¹¹⁵

Για τα μη κινητά ευρήματα θα γίνει πιο εκτενής αναφορά στην επόμενη υποενότητα.

Όσον αφορά στα κινητά ευρήματα του ιερού, πρόκειται -στην πλειοψηφία τους – για φυσικούς μεγέθους απεικονίσεις μελών του ανθρώπινου σώματος (σε πηλό),¹¹⁶ από ανθρώπους που θεραπεύτηκαν από το θεό,¹¹⁷ και τα οποία ανευρέθησαν σε κλειστούς αποθέτες.¹¹⁸

Έτσι, διασώθηκαν αναθήματα που στην πλειοψηφία τους αναπαριστούν μηρούς και πέλματα ποδιών, βραχίονες και παλάμες χεριών, γυναικεία στήθη και γεννητικά όργανα.¹¹⁹ Και πιο αναλυτικά, έχουμε σε αριθμούς:¹²⁰

Επτά κεφάλια, πέντε ώτια, τρεις οφθαλμούς¹²¹, μια γλώσσα, τρεις ανδρικούς μαστούς¹²², εντεκα γυναικείους μαστούς, δεκαοχτώ γεννητικά όργανα, δεκατέσσερις βραχίονες και μέρη τους, έντεκα παλάμες, τρία δάχτυλα, εικοσιένα πόδια και τμήματά τους, και δεκαεπτά πέλματα.

Από γενικά ευρήματα τέτοιου τύπου, έχουμε ακόμα: μια πήλινη βάση, κόκκαλο και στομάχι (:).

---

¹¹⁵ Το κυτίο προσφορών στους αρχαίους ναούς αποτελείτο από μια βαριά τετράπλευρη λίθινη βάση με ημισφαιρική βάθυνση και υπερυψωμένα άκρα. Από πάνω καλυπτόταν με μια δεύτερη επίσης βαριά πλάκα – η οποία περικλειόταν εντός των υπερυψωμένων αυτών άκρων-, κι η οποία έφερε σχισμή όπου εντός της οι προσκυνητές του ιερού έριχναν τον οβολό τους. Στο παρόν ιερό, διασώθηκε μόνο η κατώτερη πλάκα. [AJA 1933, p. 428].

¹¹⁶ Τα αναθήματα είναι πήλινα, προφανώς γιατί στην Κόρινθο δεν υπήρχε καλό πέτρωμα για γλυπτική, κι εξάλλου η τεχνική της κατεργασίας του πηλού ήταν καλά εδραιωμένη. [Roebuck, p. 111].

¹¹⁷ Roebuck, [p. 111]. Παρόμοιοι τύπου αναθήματα γνωρίζουμε από τις απογραφές του ασκληπιείου Αθηνών [βλ. Σχετικό κεφάλαιο], τις **IG II 2, 1532-1539** και του Ωρωπού **IG V II, 303** και **3498**. Παρά ταύτα, μόνο ελάχιστα τέτοιου είδους ευρήματα βρέθηκαν στα μεγάλα ασκληπιεία της Κω, της Επιδάου και της Περγάμου. (Ιδίως ως προς την Επίδαυρο, το πιο σημαντικό εύρημα τέτοιου τύπου, είναι ένα ζεύγος ώτων ανάγλυφων σε μαρμάρινη πλάκα με αναθηματική επιγραφή **IG IV 2, 440** δημοσιευμένο από τον Σβορώνο στο : Catalogue of the National Museum in Athens, pl. LXX, no 1428). Τα μόνα παρόμοια αναθήματα από πηλό, προέρχονται από το ασκληπιείο στη νήσο Τίβερη [Roebuck, p. 111] και ίσως εδώ να μπορούσαμε να διακρίνουμε κάποια σχέση ανάμεσα στην κορινθιακή αποικιακή πολιτική στην Ιταλία και τη Σικελία, εφ' όσον η ανάθεση πήλινων αναθημάτων αποτελεί τακτική της Ετρουρίας και της Ιταλίας [AJA 1933, p. 445].

¹¹⁸ Πρόκειται για αποθέτες (επί τον αριθμό), που χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} πΧ αιώνα μέχρι το τέλος του 4^{ου} πΧ αι. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά μ' αυτούς, [Roebuck, p. 113-114].

¹¹⁹ Για το ποιός είναι ο λόγος της ανάθεσης των γεννητικών οργάνων, [Roebuck, p. 115 n. 14]. Για το αν τα αφιερώματα αυτά αποτελούν ενδείξεις των ασθενειών από τις οποίες έπασχαν οι προσφεύγοντες στο ιερό [Kug, p. 40], και [Roebuck, p. 113]. Εκεί και για το αν το ιερό είχε κάποια ειδικότητα ως προς τις συγκεκριμένες ασθένειες.

¹²⁰ Για τα ως άνω αναφερόμενα ευρήματα, [Roebuck, pp. 119-128. Επίσης για τον πηλό τους και την κατασκευή τους [Roebuck, p. 115], για το αν κρέμονταν, [idem, p. 116 / AJA 1933, p. 443], και για τον προορισμό τους, [idem, p. 117 και AJA 1933, p. 442].

¹²¹ Στο αθηναϊκό ασκληπιείο, σύμφωνα με τις απογραφές, τα μάτια εμφανίζονται ως το πιο συχνό ανάθημα. [W. D. Rouse, Greek votive offerings, Cambridge 1902, p. 212]. Έτσι διατυπώνεται η υπόθεση ότι ο μεγάλος αριθμός οφθαλμών στην Αθήνα μπορεί να υποδήλωνε ειδικότητα του Ασκληπιού στα οφθαλμολογικά προβλήματα, ακριβώς όπως η πληθώρα άκρων του σώματος στην Κόρινθο, ενδεχομένως να οφειλόταν σε μια ειδικότητα -τρόπο τινά- του εκεί ιερού, στα ορθοπαιδικά προβλήματα. Aleshire, [p. 42].

¹²² Οι ανδρικοί μαστοί στο Αμφιαράειο του Ωρωπού, είναι το πιο συχνό ανάθημα [idem, p. 212]

Άλλου είδους κινητά ευρήματα : νομίσματα ¹²³, λύχνοι ¹²⁴, κεραμεική ¹²⁵ και πήλινες φηγούρες ¹²⁶ (όπως ιστάμενες γυναικείες μορφές, πουλιά, άλογα πόδι κατσίκας, κτλ).

Μεταλλικά αντικείμενα δεν ανευρέθησαν πολλά ¹²⁷, αλλά ούτε και γλυπτά ¹²⁸. (όπως πχ αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Ασκληπιού, κεφάλι όφεως, γυναικεία αγάλματα, κτλ.).

Εντύπωση προκαλεί η πλήρης απουσία μαρμάρινων ανάγλυφων πλακών με σκηνές του θεού και ασθενών , όπως αυτές που ανευρέθησαν στην Αθήνα και τον Πειραιά. ¹²⁹

Απο επιγραφές, ανευρέθησαν μόνο δυο, κι αυτές αποσπασματικές, ανήκουσες μάλιστα στη ρωμαϊκή περίοδο. ¹³⁰

Τέλος, ανευρέθησαν και διάφορα άλλα αντικείμενα, ¹³¹ όπως πχ μήτρες, καθώς και αρχιτεκτονικά θραύσματα (θραύσμα τριγύφου, θραύσμα φατνώματος, μικρό δωρικό κιονόκρανο, ιωνικό κιονόκρανο, κτλ).

---

¹²³ Για τη χρονολόγησή τους, [Roebuck, p. 129]

¹²⁴ Για τη χρονολόγησή τους [idem p. 129] και για κατάλογο των λύχνων p. 130.

¹²⁵ Για κατάλογο της κεραμεικής, [idem pp 131-136]. Ανάμεσα στα ευρήματα βρίσκεται κι ένα χείλος κρατήρα αφιερωμένο στον Απόλλωνα, - απο το δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} πΧ αιώνα-, μολονότι δεν έχουμε ενδείξεις τέτοιες που να συνηγορούν οτι ο Ασκληπιός σ' αυτό το πρώιμο στάδιο, συνδεόταν με τον Απόλλωνα. [Roebuck, p. 152].

¹²⁶ Για κατάλόγο τους, [Roebuck, p. 139-143].

¹²⁷ Για αναφορά τους, Roebuck, [pp.146-147].

¹²⁸ Για κατάλόγο τους, [Roebuck, p. 145].

¹²⁹ Βλέπε αντίστοιχα ανασκαφικά δεδομένα Αθήνας – Πειραιά.

¹³⁰ Roebuck, [pp. 156-157].

¹³¹ Idem, [pp. 146-151].

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ.

Σε απόσταση 10 μ. ανατολικά του ναού, διασώζονται ίχνη απο λαξεύματα στο βράχο, ορθογώνιας διατομής, με διαστάσεις 8. 50 επι 1.60 και βάθος 0. 30-0. 40 εκατοστά.¹³² Επειδή τα ίχνη υποδεικνύουν οτι υπήρχε στο σημείο αυτό μια κατασκευή σε απόλυτη ευθυγράμμιση με τον κατά πλάτος άξονα του ναού, συμπεραίνουμε οτι πρόκειται για τον **βωμό** του ιερού.¹³³

(Παράλληλα με το βωμό και κατά μήκος στα δυτικά του, τα υπολείμματα κατά χώραν δυο μικρών βάσεων που ήταν τοποθετημένες συμμετρικά στον άξονα του ναού, ίσως αποτελούσαν τη βάση κάποιου αγάλματος ή σημαντικού αναθήματος.¹³⁴

Γειτνίαση με το βωμό στα δυτικά, έχει και το κυτίο προσφορών για το οποίο ήδη έγινε λόγος στα ανασκαφικά δεδομένα, σελ. 44 υπος 10. Για περαιτέρω σχετικά μ' αυτό, βλέπε και Roebuck, p.28).

Αν και γνωρίζουμε με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα¹³⁵ οτι ο χώρος ήταν σε χρήση απο το 600 πΧ,¹³⁶ δε γνωρίζουμε με σαφήνεια την ακριβή χρονολογία έλευσης της λατρείας του Ασκληπιού στην Κόρινθο.¹³⁷ Πάντως, δεδομένου οτι το ιερό υπέστη ανακαίνιση κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου,¹³⁸ είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε οτι του ελληνιστικού ναού προς τιμήν του Ασκληπιού και της Υγείας¹³⁹, προηγήθηκε άλλος **ναός**, (ο οποίος κάλυπτε τις ανάγκες του ιερού και κατά την κλασική περίοδο), μικρότερος σε διαστάσεις.

---

¹³² Roebuck, p. 28. (Κατά τον De Waele ,[AJA 1933, p. 427], ο βωμός έχει διαστάσεις 8.00 επι 1. 50, κι έτσι τον αναφέρει και ο Yavis, p. 195).

¹³³ Roebuck, [p. 28] και για σχέδιο πιθανής αναπαράστασης.

¹³⁴ Για διαστάσεις και άλλα χαρακτηριστικά, Roebuck, [p. 28]. Επίσης, AJA 1933, [p. 427]. Εκεί ο De Waele υποθέτει οτι μπορεί οι δυο βάσεις να σχετίζονταν με την πρώτη περίοδο του ιερού, αν και θεωρεί πιθανότερο οτι οι βάσεις είναι σύγχρονες με την ελληνιστική φάση του ιερού.

¹³⁵ Έχει ήδη γίνει λόγος για το χείλος κρατήρα με αφιέρωση στον Απόλλωνα απο το δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} πΧ αιώνα, ενώ η συνανήκουσα κεραμεική χρονολογείται απο το 600 μέχρι το 540 πΧ. Roebuck, [p. 152].

¹³⁶ Δεδομένου οτι δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνηγορούν στο οτι υπήρχε λατρεία πριν απ' αυτό το χρονικό διάστημα idem,[p. 152].

¹³⁷ Και αυτό, μάλλον δε μπορεί να συμπερασθεί μόνο απο τα αφορόντα στον Ασκληπιό ευρεθέντα αντικείμενα, αλλά απο έναν γενικότερο συσχετισμό με τη λατρεία του Ασκληπιού στην Πελοπόννησο.

¹³⁸ Για το ποιές πολιτικοκοινωνικές συνθήκες υπαγόρευσαν αυτή την ανακαίνιση του ιερού, De Whaele, [AJA 1933, p. 425]

¹³⁹ Ο Πausανίας (II, 4.5) πιστοποιεί τη λατρεία της Υγείας στην εποχή του. Δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε οτι η Υγεία ήρθε στην Κόρινθο μαζί με τον Ασκληπιό, κι οτι απο τον 5^ο πΧ αιώνα θεωρείτο θεά. [Για παραπομπές, Roebuck, p. 155, n. 13].

Με βάση τα λαξεύματα στο βράχο, υποδεικνύεται η ύπαρξη ναού διστύλου εν' παραστασει, - διαστάσεων 7. 50 επί 5 μ.¹⁴⁰, ο οποίος έμεινε στη θέση του ακόμα και όταν οικοδομείτο (κάτω από τις νέες συνθήκες) ο καινούργιος ναός, και αποικοδομήθηκε πλέον στο στάδιο εκείνο της κατασκευής όπου γίνονταν οι εσωτερικές διαρρυθμίσεις του νέου οικοδομήματος.¹⁴¹

Από το ναό των ελληνοιστικών χρόνων, ο μόνος δόμος που σώζεται στη θέση του προέρχεται από τη ράμπα που ήταν τοποθετημένη στο μέσο περίπου της ανατολικής του πλευράς.¹⁴² Με βάση τα διατηρημένα ίχνη από τα λαξεύματα στο φυσικό έδαφος, κάποιους δόμους του οικοδομήματος που περισυλλέχθηκαν από τη γύρω από το ναό περιοχή, και διάφορα αρχιτεκτονικά θραύσματα – συμπεριλαμβανομένου του επιστυλίου, δυο μετωπών και δυο τριγλύφων της ζωφόρου-¹⁴³, ανασυστήθηκε η εικόνα του ναού¹⁴⁴, ο οποίος ήταν τετραστυλός πρόστυλος δωρικός, μικρού μεγέθους, με διαστάσεις 8.32 επί 14.93.¹⁴⁵

Μετά το ναό του Ασκληπιού προς Δυσμάς, ανάμεσα σ' αυτόν και την ανατολική πλευρά της Λέρνας, βρίσκονται τα κατάλοιπα¹⁴⁶ του κτηρίου του θεωρούμενου ως **άβατο**.¹⁴⁷ Η μορφή του οικοδομήματος υπαγορεύτηκε από τη διαμόρφωση του εδάφους.¹⁴⁸

---

¹⁴⁰ Για περιγραφή αυτού του ναού, AJA 1933, [pp. 421-422]

¹⁴¹ Roebuck, p. 30.

¹⁴² Roebuck, p. 30

¹⁴³ idem, p. 30

¹⁴⁴ Απεικόνιση του ναού που θα πρέπει να είχε εντυπωσιακή εμφάνιση (κρίνοντας από τα υπολείμματα χρώματος – όπως το μπλε και το κόκκινο σε διάφορες επιφάνειες του-, κι από την υπερυψωμένη θέση του στο χώρο), διασώζεται -αν και με υπερβολή-, σε νόμισμα της εποχής του Μαρκου Αυρηλίου. [F. Imhoof-Blumer and P. Gardner, A numismatic Commentary on Pausanias, plate F, XVIII, p. 25] . Ο Roebuck [p. 38], σχολιάζει ότι στο προαναφερθέν νόμισμα, ο ναός αναφέρεται ως ηρώο.

¹⁴⁵ Roebuck, [p. 30]. Και για περαιτέρω στοιχεία σχετικά με τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες του ναού, p. 30 κε.

Χάρης στην εύρεση πέντε νομισμάτων- τέσσερα κορινθιακά του 400- 146 πΧ κι ένα από την Ερμιόνη του 370-300 πΧ- σ' ένα λάξευμα πίσω από το βωμό του ιερού , όπου προφανώς τα νομίσματα γλίστρησαν όταν ο χώρος καθαρίστηκε για την οικοδόμηση του περί ου ο λόγος ναός, μας δίνεται ένα terminus post quem για την οικοδόμηση του κατά τον όψιμο τέταρτο αιώνα πΧ, ακριβώς στη θέση του προηγούμενου ναού.

¹⁴⁶ Βλ. n. 20, Roebuck, [p. 42].

¹⁴⁷ Για ποιούς λόγους αναγνωρίζεται ως άβατο, Roebuck, [p. 57]. Εξάλλου, στην αναγνώρισή του, συνέτεινε και το γεγονός ότι το κτίσμα του αβάτου, ήταν οικοδομημένο στον μόνο διαθέσιμο χώρο που ήταν εύκολα προσβάσιμος απ' την περιοχή του ναού. Roebuck, [p. 55]. Για σύγκριση με Αθήνα, [p. 57]. Για την ανασκαφή του οικοδομήματος, AJA 1933, [p. 427 κε] Για περαιτέρω περιγραφή, Roebuck, [p. 42-57]. Για το ποιο κτήριο (κατά μια εκδοχή), θα μπορούσε να είναι το πρωιμότερο άβατο, R. Martin, [REG 65, 1952, pp. 231-233].

¹⁴⁸ Λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς –περί τα 4 μ. – ανάμεσα στο λοφίσκο που είναι οικοδομημένος ο ναός του Ασκληπιού και στις εγκαταστάσεις της Λέρνας, έπρεπε να οικοδομηθεί ένα κτίσμα το οποίο αφενός να ισοστάθμιζε αυτή την υψομετρική διαφορά, κι αφετέρου να εξυπηρετούσε τις ανάγκες της λατρείας. Ειρήσθω εν παρόδω ότι όχι μόνο η δυτική πλαγιά του λοφίσκου ήταν ψηλότερα από τη Λέρνα, αλλά παράλληλα είχε απότομη κλίση προς τα βορειοανατολικά, έτσι ώστε να απαιτείται «γέμισμα» αυτού του κενού μ' ένα είδος πλατφόρμας.

Δημιουργήθηκε έτσι ένα κτήριο¹⁴⁹, το οποίο στην ανατολική του πλευρά – που ήταν μονώροφη και συμπεριελάμβανε δυο ξεχωριστές πτέρυγες στο βόρειο και νότιο τμήμα της-, αποτελείτο από έναν μακρύ στενό διάδρομο διαστάσεων 29.70 επί 4. 50, ενώ στη δυτική πλευρά το κτήριο είχε διαστάσεις 21.00 επί 7.00 μ.¹⁵⁰ Η δυτική αυτή πλευρά του κτηρίου ήταν διώροφη με τον πρώτο όροφο να βρίσκεται στο επίπεδο της Λέρνας, και τον δεύτερο¹⁵¹, στο ίδιο επίπεδο με την ανατολική στοά.

Στον πρώτο όροφο του δυτικού τμήματος του κτηρίου, υπήρχαν τρεις αίθουσες συνεστίασης,¹⁵² από τις οποίες η νοτιότερη, διατηρείτο σε αρκετά καλή κατάσταση,¹⁵³ και στις οποίες αίθουσες η είσοδος ήταν μόνο από την ανατολική πλευρά της Λέρνας.¹⁵⁴

Περνάμε τώρα να δούμε τις δυο πτέρυγες στα βόρεια και νότια του ανατολικού μέρους του οικοδομήματος. Και πιο συγκεκριμένα, η νότια πτέρυγα¹⁵⁵ που κατελάμβανε χώρο και του δυτικού μέρους – ως άμεση συνέχεια- του νοτιότερου χώρου συνεστίασης, ήταν διηρημένη με (με διαχωριστικό τοίχο), σε δυο μικρά δωμάτια.¹⁵⁶ Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του νοτιότερου χώρου,¹⁵⁷ είναι ένα φρέαρ – αρχικά κυκλικής διατομής-¹⁵⁸, διαμέτρου 0.77 και βάθους 3.20, εκ.¹⁵⁹-, το οποίο φαίνεται ότι προσέφερε συμπληρωματικό νερό στα τελούμενα τελετουργικά, σε συνδυασμό και με το *lustral room*.¹⁶⁰

Το *lustral room* ήταν μικρό, - με διαστάσεις 5.10 εκ. επί 1. 70 εκ.¹⁶¹ -, ενώ έξι σκαλοπάτια οδηγούσαν προς τα κάτω σε μια μικρή πλατφόρμα η οποία διαχωριζόταν από μια βυθισμένη δεξαμενή, με τη βοήθεια ενός μεταλλικού

¹⁴⁹ Για τη χρονολογία οικοδόμησης του, ένα *terminus post quem* στο 350 πΧ, μας δίνει η εύρεση θησαυρού και αντικειμένων στο υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την εξομάλυνση του επιπέδου στα βόρεια του περιβόλου. Roebuck, [p. 57]. Στην ίδια σελίδα, n. 43 για τη δημοσίευση του θησαυρού. (Είναι ο ίδιος θησαυρός που χρησιμοποιήθηκε ως ένδειξη για την ανακαίνιση του χώρου. Βλ. Υποεν. Ανασκαφικά δεδομένα).

¹⁵⁰ Roebuck, [p. 42]. Επίσης, για τα ύψη των ορόφων, *idem*, [p. 45-46].

¹⁵¹ Στον οποίο λειτουργούσε το άβατο, Roebuck, [p. 42].

¹⁵² Για το πώς συμπεραίνεται η χρήση τους ως χώρων συνεστίασης, και περιγραφή τους, Roebuck, [pp. 51-55]. Στις ίδιες σελίδες και για σύγκριση τους και παράλληλα ή όχι στοιχεία με τις αντίστοιχες αίθουσες συνεστίασης του ασκληπείου της Τροιζήνας

¹⁵³ Μολονότι ο Roebuck [p. 45] αναφέρει πως λόγω του τελευταίου πολέμου κάποιοι από τους δόμους του εξωτερικού τοίχου αυτού του νότιου δωματίου, είχαν μετακινηθεί, και ότι διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση την εποχή της ανασκαφής.

¹⁵⁴ Roebuck, [p. 51].

¹⁵⁵ Γι αυτή τη νότια πτέρυγα, ο ανασκαφέας De Waele, είχε θεωρήσει πως αποτελούσε ξεχωριστή κατασκευή της πρώιμης περιόδου του ιερού. *AJA* 1933, [pp 423-424]. Για το τι πιστεύει όμως ο Roebuck, και τι έδειξαν οι πιο πρόσφατες μελέτες, Roebuck [p. 46 και n. 22].

¹⁵⁶ Για πλήρη περιγραφή των χώρων, Roebuck, [p. 46].

¹⁵⁷ Το οποίο δωμάτιο κατά τα λοιπά, φαίνεται ότι χρησιμοποιε ως χώρος φύλαξης χρηστικών ανατικειμένων της λατρείας, Roebuck, [p. 46 κε].

¹⁵⁸ Αργότερα, λαξεύτηκε ώστε να το καλύπτει πλάκα τετράγωνου σχήματος, Roebuck, [p. 46].

¹⁵⁹ Για το εν λόγω φρέαρ βλ. *idem*, [p. 46 και 49-50].

¹⁶⁰ Σχετικά μ' αυτό, [p. 46 και p. 50].

¹⁶¹ Για περιγραφή του χώρου, Roebuck, [pp. 46-50].

κιγκλιδώματος¹⁶². Δεδομένου του πολύπλοκου υδραυλικού υδραυλικού συστήματος για την κυκλοφορία του νερού¹⁶³, φαίνεται ότι εν λόγω δωμάτιο, διαδραμάτιζε εξέχοντα ρόλο στην τέλεση των τελετουργικών.¹⁶⁴

Ως προς τη βόρεια πτέρυγα του Ανατολικού τμήματος¹⁶⁵, η μορφή της έχει αποκατασταθεί με κλίμακα, η οποία έδινε πρόσβαση από την ανοιχτή αυλή βόρεια των χώρων συνεστίασης στο άβατο, και οδηγούσε στο επίπεδο της Λέρνας.¹⁶⁶

ΛΕΡΝΑ.

Παρ' όλο που όπως έχει ήδη αναφερθεί (στα περί αβάτου), το νερό που απαιτείτο για τις ιεροπραξίες εξασφαλιζόταν από το lustral room,¹⁶⁷ δε μπορεί να μη γίνει και μια σύντομη – έστω- αναφορά στη Λέρνα και στην υπόγεια πηγή της, για τη σχέση της οποίας με το Ασκληπιείο, οι γνώμες δίστανται.¹⁶⁸

Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο της Λέρνας – αυτό που αναφέρει και ο Πausanίας¹⁶⁹, είναι μια περίστυλη αυλή (ένα πλακοστρωμένο τετράγωνο διαστάσεων 18.50 εκ. επί 15.80 εκ. από Β. προς Ν. ¹⁷⁰), στην οποία μπορούσαν να περάσουν την ώρα τους όχι μόνο οι προσκυνητές του ιερού, αλλά και όσοι χρησιμοποιούσαν τις εγκαταστάσεις της πηγής.¹⁷¹

¹⁶² Roebuck, [p.48]. Ο πιθανός λόγος αυτής της διαμόρφωσης, ήταν ίσως για να δίνεται η εντύπωση μιας υπόγειας φυσικής πηγής, όπως αυτής της Λέρνας. Roebuck, [p. 48] και Ginouves, [BCH 28, 1994, p. 239], ο οποίος προβαίνει και σε σύγκριση του εν λόγω χώρου με πηγή στη Δήλο.

¹⁶³ Roebuck, [pp. 48-49] και ιδιαίτερα, p. 50.

¹⁶⁴ Για το πότε παύει η χρήση του του χώρου αυτού, για ποιο λόγο, και για την πιθανή αντικατάσταση από άλλη κρηνική κατασκευή, Roebuck, [pp. 50-51 και 74].

¹⁶⁵ Για περαιτέρω, βλ. Roebuck, [p. 51].

¹⁶⁶ Δυο ακόμη εισοδοί στη Λέρνα εξασφαλιζόνταν από τη ΒΑ και ΒΔ γωνία του περιστυλίου της Λέρνας, και από κλίμακα αμέσως ανατολικά των δεξαμενών στα νότια της Λέρνας. Βλ. Σχετικό σχεδιάγραμμα στο: « A guide to the Asklepieion, American School of Classical Studies at Athens.».

¹⁶⁷ Να σημειωθεί βέβαια εδώ, ότι στα ιερά, ήταν ούτως ή άλλως απαραίτητη η παρουσία κρηνικών εγκαταστάσεων, δεδομένου ότι το νερό δεν έπαιζε μόνο εξέχοντα ρόλο στη διεξαγωγή των τελετουργικών, αλλά χρησίμευε στον προσκυνητή που εισερχόταν στο ιερό για να καθαρίσει τα χέρια του, και να προετοιμαστεί για τη θυσία. [Ginouves, Balaneutike, p. 351]. Στο ιερό της Κορίνθου, αυτόν τον ρόλο τον έπαιζε μια μικρή κρηνική κατασκευή – με δυο παραστάδες στην πρόσοψη-, η οποία βρισκόταν στη ΝΑ γωνία εισόδου του ιερού. [idem, p. 351, n. 2 / Roebuck, p. 157].

¹⁶⁸ Ο Roebuck, [p. 106] θεωρεί ότι όλο αυτό το πλεόνασμα νερού δεν προοριζόταν αποκλειστικά για το ασκληπιείο, αλλά κατά πως φαίνεται, η Λέρνα υδροδοτούσε γενικότερα αυτό το τμήμα της πόλης στο οποίο συμπεριλαμβανόταν και το ιερό του Ασκληπιού. Ο Ginouves πάλι από την άλλη πλευρά, [BCH 28, 1994, p. 240] θεωρεί ότι το ασκληπιείο της Κορίνθου λόγω της Λέρνας και του υδραυλικού της συστήματος αποτελεί το τέλειο παράδειγμα για τη χρήση του νερού στα τρία στάδια εκμετάλλευσης του στα ιατρικά ιερά: της σωματικής κάθαρσης, της ενεργοποίησης της μαντικής δύναμης, και την εκμετάλλευση των αρετών υγιεινής του λουτρού. [Βλ. και Κεφ. Πρώτο, μέρος πρώτο της παρούσης, υποσ. 2].

¹⁶⁹ Πaus. [II, 4. 5]

¹⁷⁰ Για περιγραφή του χώρου και των κιονοστοιχιών που το περιέβαλλαν, Roebuck, [pp. 85-91].

¹⁷¹ Ενδεχομένως και όσοι έκαναν χρήση του Γυμνασίου στα νότια του ασκληπιείου; Roebuck, [p. 25]. Πάντως, για να φανεί η άμεση γειτνίαση της Λέρνας με το ασκληπιείο, να αναφερθεί ενδεικτικά ότι

Στα νότια της περίστυλης αυλής¹⁷² βρισκόταν η υπόγεια πηγή και οι δεξαμενές αποθήκευσης νερού.¹⁷³

Όλο αυτό το πλούσιο απόθεμα νερού οφειλόταν σ' ένα πολύ καλά οργανωμένο υδραυλικό σύστημα που περιελάμβανε αφενός μια πηγή, - φυσική στην αρχή-, η οποία μετατράπηκε σε κρηνική κατασκευή και λειτούργησε μ' αυτή τη μορφή σ' όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.¹⁷⁴ Στην πηγή εισερχόταν κανείς απο είσοδο στα νότια της Λέρνας, η οποία βρισκόταν στα δυτικά της αυλής του περιστυλίου.¹⁷⁵ Απο την είσοδο, εννέα σκαλοπάτια οδηγούσαν σε μια δεξαμενή της οποίας το επίπεδο, βρισκόταν 1.27 εκ. χαμηλότερα απο το επίπεδο των κιονοστοιχιών του περιστυλίου.¹⁷⁶

Αφετέρου, το υδραυλικό σύστημα συμπληρωνόταν απο τρεις δεξαμενές – συμμετρικά τοποθετημένες στα νότια της περίστυλης αυλής και αμέσως στα δυτικά της κρηνικής κατασκευής-, και μια ακόμη, τοποθετημένη στα δυτικά και αντιδιαμετρικά αντίθετα με τη δεξαμενή που βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου, σε άμεση γειτνίαση με το lustral room.¹⁷⁷ Ο ρόλος αυτών των υδατοδεξαμενών ήταν υδρομαστευτικός, αποθήκευαν δηλαδή εντός τους το νερό της επιφάνειας που εισερχόταν σ' αυτές με τη βοήθεια πηγαδιών -στεγασμένων - στο επίπεδο του εδάφους .¹⁷⁸

στην οπίσθια όψη της ανατολικής κιονοστοιχίας της, βρίσκονταν οι χώροι εστίασης του κτηρίου που λειτουργούσε ως άβατο.

¹⁷² Της οποίας, όπως έχει ήδη αναφέρει και αλλού ο Roebuck, [p. 25] η διαμόρφωση θυμίζει πολύ την περίστυλη αυλή του ασκληπείου της Τροιζήνας, με τη μόνη διαφορά ότι η Λέρνα παρείχε και ανέσεις σχετιζόμενες με τη χρήση της πηγής.

¹⁷³ Roebuck, [p. 85]. Επίσης στον ίδιο, σελ. 89, για το αν η τετράγωνη αυλή της Λέρνας, οι περιβάλλουσες κιονοστοιχίες, το άβατο, και η ράμπα εισόδου, σχεδιάστηκαν και οικοδομήθηκαν ως ενότητα. Και [p. 90], για τη χρονολόγηση της τετράγωνης αυλής, όπου με βάση την ευρεθείσα κεραμεική, υπάγεται στον 4^ο πΧ αιώνα.

¹⁷⁴ Roebuck, [p. 96].

¹⁷⁵ Idem, [p. 96].

¹⁷⁶ Για πλήρη περιγραφή της κρηνικής κατασκευής, Roebuck, [pp. 96-99]. Στη σελίδα 99, ο Roebuck αναφέρει πως αυτός ο τύπος της διαμόρφωσης πηγής όπου η δεξαμενή του νερού είναι προσβάσιμη απο σειρά σκαλοπατιών που οδηγούν σε αυτή, θεωρείτο εξίσου σημαντική με την πηγή (την τεχνητά διαμορφωμένη), στο άβατο. Για αυτόν τον τύπο πηγής και το πόσο κοινός είναι στην Ελλάδα, βλ. [σελ. 99, n. 10].

¹⁷⁷ Οι δεξαμενές αυτές φέρουν τους λατινικούς χαρακτήρες I, II, III, IV, και V στα σχέδια του βιβλίου του Roebuck, Corinth . Για περιγραφή,-της κάθε μιας χωριστά-, την μεταξύ τους σύνδεση, τη χωρητικότητά τους, τη λειτουργία τους και την κατάληξη της χρήσης τους, [pp. 102-106].

¹⁷⁸ Roebuck, [p. 103]. Για λοιπά στοιχεία αφορώντα στη Λέρνα, όπως πχ το αποχετευτικό και το κατώτερο υπόγειο σύστημα της , και για ό, τι άλλο σχετικά με την πλήρη παρουσίαση του συστήματος υδροδότησης και κυκλοφορίας του νερού, βλ. και σελίδα 106 κε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΑΡΓΟΥΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Παρά το γεγονός ότι ο Πausanias κάνει αναφορά σε δυο ιερά κι ένα τέμενος του Ασκληπιού στην πόλη του Άργους (βλ. κεφ. Φιλολογικές Πηγές, Μέρος δεύτερο, Υποενότητα : Τοπογραφία ιερών) – για τα οποία αυτά δε γνωρίζουμε την ακριβή τους θέση-, εν τούτοις, ως έχουν λειτουργήσει με την ιδιότητα του ασκληπιείου, φέρεται¹⁷⁹ κτίσμα με δεξαμενή το οποίο υπάγεται στο ευρύτερο τοπογραφικό στο ιερό του Απόλλωνα Πυθίου ή Δειραδιώτη.¹⁸⁰

Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στο ιερό από τον W. Wollgraff,¹⁸¹ απέδειξε ότι ελάχιστα προχριστιανικά λείψανα είχαν διατηρηθεί, καθώς στο χώρο στα μεσαιωνικά χρόνια είχαν οικοδομηθεί βασιλική, βαπτιστήριο και οκταγωνικό μαρτύριο.¹⁸² Έτσι μερικών από τα κτίσματα διατηρήθηκαν μόνο οι λαξεύσεις στο βράχο για την θεμελίωσή τους.¹⁸³

Εκτός από τα ευρήματα που αφορούν σε συγκεκριμένα τμήματα της ανασκαφής,¹⁸⁴ και τα οποία δε σχετίζονται άμεσα με το θεωρούμενο

---

¹⁷⁹ Με βάση ποιά επιχειρήματα, και από ποιόν, θα αναπτυχθεί παρακάτω.

¹⁸⁰ (Μέσα στο τείχος, και λίγο βορειότερα από τη Δειράδα Πύλη). Για συνοπτική παρουσίαση του συγκεκριμένου τοπογραφικού και για σχετικές παραπομπές με το θέμα, Παπαχατζής, [Κορινθιακά, σελ. 176 κε]. Εκτενή βιβλιογραφία με άρθρα που αφορούν στην τοπογραφία του Άργους, έχει δημοσιεύσει και ο Roux στα: BCH 77, 1953, [pp. 243-263] / BCH 78, 1954, [pp. 158-189] / BCH 79, 1955, [pp. 310-311] / BCH 80, 1956, [pp. 361-399]. Εκεί, και για τις όποιες –σχετικές με το θέμα – δημοσιεύσεις του Wollgraff, στο Mnemosyne.

¹⁸¹ Τα αποτελέσματα των ανασκαφών, δημοσιεύτηκαν στα BCH από το 1902-1907. Το σημαντικότερο όμως πόνημα του σχετικά με την ανασκαφή αυτού του ιερού, είναι το « Le sanctuaire d' Apollon Pytheen a Argos». Επιπροσθέτως, στα BCH των ετών 1902-1930 περιέχονται δημοσιεύσεις επίσης από τον Wollgraff, με πολύτιμα στοιχεία σχετικά με την ιστορία και την τοπογραφία της αρχαίας πόλης του Άργους.

¹⁸² Roux, [REG 70, p. 478].

¹⁸³ Όπως θα δούμε στη συνέχεια.

¹⁸⁴ Για το πλάτωμα που σύμφωνα με τον ανασκαφέα έφερε το ναό του Απόλλωνα, βλ. Wollgraff, [pp. 13-33]. (πχ κεφάλι Αφροδίτης από μάρμαρο [p. 19-20], κάτω μέρος αναγλύφου [p. 20], βωμός Αφροδίτης [p. 20], κεφάλι αγάλματος Πάνα από οπτό πηλό, ελληνοιστικών χρόνων [p. 21], χάλκινο μικρό κεφάλι νέου άνδρα αρχαϊκής εποχής (Απόλλωνα;) [p. 23]. Στο ίδιο τμήμα της ανασκαφής ευρέθησαν επίσης επιγραφές, - πέντε στον αριθμό-, (σε στήλες αναθηματικές, σε βάση αγάλματος κτλ) με σπουδαιότερη αυτή που δημοσιεύτηκε στα BCH 1903 [pp. 260-279], και στο REA (60) 1958 [PP. 61-62], - από τον Rouilloux - ο οποίος εξήγησε το συγκεκριμένο απόσπασμα. Η σημασία της

ασκληπιείο, είναι σημαντικό να αναφερθούν τρία αγαλμάτια¹⁸⁵ μαρμάρινα –ρωμαϊκής εποχής - τα οποία ανευρέθησαν το ένα δίπλα στο άλλο σε μια γωνία της δεξαμενής¹⁸⁶ του θεωρούμενου ως Ασκληπιείου κτίσματος – βλ. υπος. 6-. Τα αγαλμάτια παριστάνουν τον Ασκληπιό,¹⁸⁷ την Εκάτη¹⁸⁸ και μια ακόμη θεά.¹⁸⁹

συγκεκριμένης επιγραφής, [για την οποία βλέπε και Wollgraff, Appendice, pp. 109-117], έγκειται στο ότι μας δίνει πληροφορίες για εργασίες εξωραϊσμού του ιερού, στοιχεία καθ' όλα απαραίτητα, αφού απο τον Πausανία , είχε γίνει μόνο μια απλή αναφορά για την ύπαρξη του ιερού του Δειραδιώτη, χωρίς καθόλου περιγραφή. Για την ανασκαφή του οικοδομήματος που λειτουργούσε ως μαντείο, Wollgraff, [pp35 κε]. Για το πλάτωμα του βωμού, Wollgraff,[pp.43-49] για ευρήματα όπως αγγείο απο πήλο, χάλκινη περόνη, κτλ. Για τον θεωρούμενο απο τον Wollgraff ως ναό της Αθηνάς Οξυδερκούς, [pp. 51-76]. (Πρόκειται για το τετράγωνο οικοδόμημα με το περιστύλιο, το οποίο ο Roux θεωρεί ασκληπιείο, όπως θα δούμε εκτενέστερα). Στις προαναφερθείσες σελίδες, για ευρήματα όπως χάλκινο ειδώλιο Αθηνάς, κεφαλή αγαλματίου Αθηνάς απο οπτό πήλο, λύχνος ρωμαϊκών χρόνων απο πήλο με παράσταση ένοπλης Αθηνάς, κτλ. Τέλος για τη θόλο, Wollgraff, [pp. 77-84].

¹⁸⁵ Wollgraff, [p. 55].

¹⁸⁶ Κατά τη γνώμη του Wollgraff, [p. 55], δεν παρέπεσαν εκεί, αλλά τα έκρυψαν κάποιοι στην κυριαρχία του χριστιανισμού, για να τα γλυτώσουν απο την οργή των εικονοκλαστών.

¹⁸⁷ Για περιγραφή και σχολιασμό του αγάλματος, Wollgraff, [pp. 55-56]. Εκεί και για παραπομπές σχετικά με την ομοιότητα του αγάλματος με ανάγλυφα. Παραπέμπει μάλιστα και σε τρία μαρμάρινα αγαλμάτια του Ασκληπιού απο την Επίδαυρο, [AE 1885, σελ. 50], τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ελεύθερα αντίγραφα του αγάλματος που μιμείται και το αγαλμάτιο του Άργους. [idem, p. 58]. Για σχολιασμό γενικότερα για τον τύπο των αγαλμάτων του θεού, [idem, p. 57]. Ο Wollgraff θεωρεί ότι παρ'όλο που και στην Επίδαυρο το λατρευτικό άγαλμα του θεού ήταν καθιστό, - όπως και το αναφερόμενο από τον Πausανία για το επιφανέστατο των Αργείων ασκληπιείο-, εν' τούτοις, ο παλαιότερος αγαλαματικός τύπος είναι αυτός που παριστάνει το θεό όρθιο, σαν τον στη δεξαμενή Ασκληπιό.

Η ανεύρεση του αγάλματος Ασκληπιού , ήταν ένας από τους λόγους για τον οποίο ο Roux [AA p. 70], θεωρεί ότι το κτίσμα στο οποίο ανευρέθησαν τα αγάλματα λειτούργησε ως Ασκληπιείο.

¹⁸⁸ Wollgraff, [p. 61]

¹⁸⁹ [Wollgraff, [p. 65]. Για την οποία ο Roux [p. 70] , χωρίς αμφιβολία θεωρεί ότι είναι η Αφροδίτη Μαλοφόρος, ενώ ο Wollgraff [p. 55] είναι πιο επιφυλακτικός. Τα τρία αυτά αγαλμάτια κατά την γνώμη του Roux συνδυάζονται με τα ανευρεθέντα από τον Wollgraff -στην ευρύτερη περιοχή της Ασπίδας-, νομίσματα με τη μορφή της Αφροδίτης και του Πανός, [Wollgraff, p. 20 και 22 αντιστοίχως], θεότητες που σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία του Ασκληπιού στην Επίδαυρο. [Roux, REG 70, p. 483] και [AA p. 70].

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Το ιερό του Απόλλωνα εκτείνεται σε τέσσερα πλατώματα των οποίων το έδαφος φθίνει- ακολουθώντας την κλίση του εδάφους – από τα Βορειοανατολικά στα Νοτιοδυτικά.¹⁹⁰

Από το ευρύτερο τοπογραφικό, δύο είναι τα οικοδομήματα εκείνα που θα τύχουν της προσοχής μας : θα εξετάσουμε πρώτα το κτίσμα εκείνο που θεωρείται ως Ασκληπιείο.¹⁹¹

Το πλάτωμα στο οποίο βρίσκεται το κτίσμα με την δεξαμενή, στα ΝΑ περιορίζεται από το φυσικό βράχο, ενώ στα ΝΔ του υπάρχει ισχυρό ανάλημμα από τοπικό ασβεστολιθικό πέτρωμα.¹⁹²

Μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για ένα πλάτωμα τετραγωνισμένο- με διαστάσεις 26.50 επί 23.50- του οποίου τη συνολική επιφάνεια καλύπτει ένα κτίσμα με περιστύλιο, το οποίο και περικλείει μια κεντρική αυλή.¹⁹³

Όχι ακριβώς στο κέντρο του οικοδομήματος, βρίσκεται μια μεγάλη δεξαμενή λαξευμένη στο βράχο- με διαστάσεις όχι ίδιες και στις τέσσερις πλευρές,¹⁹⁴ - η οποία ήταν σκεπασμένη.¹⁹⁵

Στις πλευρές του τετράγωνου κτίσματος, υπήρχαν δωμάτια.

Σ' ένα απ' αυτά, στη ΝΑ γωνία του υπάρχει φρεάτιο,¹⁹⁶ στο οποίο και διοχετεύονταν νερό από σήραγγα σκαμμένη στο βράχο στο Ν. τμήμα του Ανατολικού τοίχου καθιστώντας έτσι την υδραυλική εγκατάσταση πλήρη.¹⁹⁷

---

¹⁹⁰ Roux, [REG 70, 1957, p. 475]

¹⁹¹ Roux, [AA p. 66]. Σημειωτέον, ότι το κτίσμα είναι κατεστραμμένο.

¹⁹² Roux, [REG 70, 1957, p. 475]

¹⁹³ Για περιγραφή Wollgraff [pp. 51-76] / Roux [AA p. 66 κ.ε.] και Roux [REG 70, 1957, p. 475 κ.ε.]

¹⁹⁴ Ο Roux [AA p. 67] αναφέρει ότι τέτοιες αποκλίσεις όπως αυτή των τεσσάρων πλευρών της δεξαμενής, είναι πολύ συνήθεις σε οικοδομήματα τέτοιου τύπου. Φέρει δε ως παράδειγμα την περιστυλή αυλή του ασκληπιείου της Τροιζήνας. [Roux, AA p. 67, n. 1, για παραπομπή στην Τροιζήνα και τη Δήλο]

¹⁹⁵ Η κάλυψη της στέγης, στηριζόταν σε 20 στηρίγματα τετράγωνης διατομής. [Roux REG 70, 1957, p. 477].

¹⁹⁶ Η ύπαρξη φρεατίου μέσα στο δωμάτιο [για το πως συμπεραίνεται η ύπαρξή του, [Roux AA p. 68] παραξενεύει αρκετά τον Roux [REG 70, 1957, p. 477] ο οποίος και θεωρεί ότι αυτή η ιδιομορφία μπορεί να ερμηνευτεί με βάση τον προορισμό του κτίσματος. Βλ. επομ. υποσημείωση για το ρόλο του οικοδομήματος.

¹⁹⁷ Έχουμε δηλαδή την ύπαρξη βραχώδους πηγής, πηγαδιού και δεξαμενής, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους με αγωγό. [Roux, AA pp. 67-68]. (Να υπενθυμιστεί ότι στην εν λόγω δεξαμενή ανευρέθησαν και τα τρία αγαλμάτια, μεταξύ των οποίων και αυτό του Ασκληπιού).

(Όσον αφορά στο τι άλλο ανευρέθηκε επί της δεξαμενής, Roux, AA [pp. 67-68]. Η δεξαμενή (με βάση το σχήμα της και συγκριτικά με άλλες περιπτώσεις δεξαμενών σε Αθήνα, Όλυνθο, κτλ), κατά τον Roux [AA pp. 69-70] δε μπορεί να χρονολογηθεί πριν την ελληνιστική περίοδο- τέλη 4^{ου} αρχές 3^{ου} πΧ. αι.-, και κατά συνέπεια και όλο το οικοδομήμα.

Παραπλεύρως του οικοδομήματος με το περιστύλιο – (στα νότια)- σχηματίζεται ένα πλάτωμα¹⁹⁸ – σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό με το υποτιθέμενο ασκληπιείο- το οποίο με σχήμα τραπεζίου 20μ.επι 22 μ., δεν έχει καμία απολύτως επικοινωνία με τα υπόλοιπα πλατώματα,¹⁹⁹ ενώ η είσοδός του ήταν από τα Ανατολικά.²⁰⁰

Στο μέσον του πλατώματος υπήρχε οικοδόμημα κυκλικό, του οποίου λίγοι λίθοι διατηρούνταν κατά χώραν,²⁰¹ και που όμως επέτρεψαν στον Wollgraff να ανασυστήσει την μορφή του: Πρόκειται για θόλο με εξωτερικό πτερό (περίπτερη), με εξωτερική διάμετρο 12μ., και

Ός προς τη χρήση του οικοδομήματος, παρ'όλο που ο Wollgraff [pp. 51-76] με βάση και τα ανασκαφικά ευρήματα- βλ. υποσ.6 υποεν. Ανασκαφικά δεδομένα Άργους - θεωρεί ότι πρόκειται για το ναό της Αθηνάς Οξυδερκούς, εξ'ου και επιγραφή από το ασκληπιείο Επιδάουρου, η IG IV 2, 491 με την οποία πληροφορούμαστε ότι οι Επιδάουριοι λάτρευαν την (Αθηνά) Οξυδερκή [Wollgraff, p. 50]. Για τον Wollgraff, είναι προφανές ότι οι Αργείοι δανείστηκαν τη λατρεία της Αθηνάς Οξυδερκούς από την Επίδαυρο- μια λατρεία που δεν επιβεβαιώνεται αλλού- καθώς η πόλη του Άργους ούτως ή άλλως είχε σύνδεσμο με την Επίδαυρο από την εποχή ακόμη των γεωμετρικών χρόνων. Και το περιστύλιο οικοδόμημα στο ιερό του Απόλλωνα, λειτουργούσε ως το μέρος στο οποίο ελάμβαναν χώρα επίσημοι χαρακτήρα τελετές, όλες τις φορές που χρειαζόταν να ανανεωθούν οι σύνδεσμοι φιλίας μεταξύ Άργους και Επιδάουρου. [Wollgraff, p. 55].

Ο Roux όμως δε θεωρεί ότι πρόκειται για ναϊκό κτίσμα [REG 70, 1957, p. 477]. Λαμβάνοντας μάλιστα υπ'όψιν τη γενικότερη διάταξη του κτίσματος στο χώρο του ιερού και την υδραυλική του εγκατάσταση, θεωρεί ότι απ'όλα τα οικοδομήματα του χώρου, το κτίσμα με το περιστύλιο και την δεξαμενή, είναι το πιο «ικανό», το πιο επαρκές για να εκπληρώσει τις απαιτήσεις χρησιμοδοσίας, όχι όμως χρησιμοδοσίας σχετιζομένης με τον Απόλλωνα. – Το κτίσμα αυτό, διαχωρίζεται από το πλάτωμα- προς Νότον [που θεωρείτο ότι υπήρχε ο ναός του Απόλλωνα κατά την άποψη του Wollgraff, - p. 14-, και χρονολογείται ως πιο πρώιμο], μ'ένος είδους «πλατεία», υποδεικνύοντας ότι το περιστύλιο οικοδόμημα δεν έπαιζε βασικό ρόλο στη λατρεία του Απόλλωνα, εάν είχε – ούτως ή άλλως σχέση- μαζί του. [AA p.70 / REG 70, 1957, p. 483].

Όμως με την περιστυλή αυλή και τα δωμάτια, θα μπορούσε κάλλιστα να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της εγκοίμησης, καθώς η πηγή και το πηγάδι διαμορφωμένα σ'ένα από τα δωμάτια- θυμίζοντας μας αντίστοιχες διαμορφώσεις των Ασκληπιείων στην Αθήνα, την Κόρινθο και την Επίδαυρο- κάλλιστα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του προπαρασκευαστικού- πριν την εγκοίμηση λουτρού. Ginouves, [Balaneutike, p. 355]. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό και με την εύρεση του αγαλαματιδίου του Ασκληπιού, για τον Roux είναι επαρκώς πειστικά για το ότι το κτίσμα με το περιστύλιο, μπορούσε να λειτουργήσει ως ασκληπιείο. Και μάλιστα, προχωράει ακόμη περισσότερο. Θεωρεί ότι η διαμόρφωση αυτή με το περιστύλιο- ανταποκρινόμενη πλήρως στη λειτουργικότητα ενός αβάτου, φέρνοντας ως παραδείγματα τη Δήλο, την Κόρινθο και την Τροιζήνα [Roux, AA p.71 με σχετ. υποσημ.]-συχνά υιοθετείται από τα κτίσματα εκείνα που εξυπηρετούν ηρωική λατρεία, μια λατρεία η οποία αρμόζει και στη φύση του Ασκληπιού.

Ειρήσθω εν παρόδω ότι ο Roux με αφορμή το περιστύλιο οικοδόμημα του Άργους προβαίνει και σε σύγκρισή του με το λεγόμενο «Ηρώ της Καλαυρείας» για το οποίο ο ίδιος πιστεύει παρά την άποψη του Welter, [Troizen und Kalaurgeia pp. 51-52 (das Heroon)] και με βάση μια τοπογραφική πληροφορία από τον Πausανία [II 33.3], ότι πρόκειται για ένα ακόμα παράδειγμα ασκληπιείου με περιστύλιο, γεγονός το οποί αυξάνει τον αριθμό των περιστυλών ασκληπιείων. (Για σύντομη περιγραφή του ηρώου, τα ευρήματα, την επιχειρηματολογία και τα συμπεράσματα του, AA p.71 / REG 70, 1957, p.483).

¹⁹⁸ Για περιγραφή του και διαστάσεις, Wollgraff, [p. 77].

¹⁹⁹ Διασώζονται λίθοι από το κατώτερο τμήμα των αναλημματικών τοίχων που οριοθετούσαν το πλάτωμα. Για τον τρόπο οικοδόμησής τους και μια χρονολογική εκτίμηση, Wollgraff, [p. 77].

²⁰⁰ Roux, [REG 70, 1957, p. 484].

²⁰¹ Wollgraff, [p. 77].

εσωτερική στα 6μ.²⁰² Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το ότι το επίπεδο του κεντρικού σημείου της θόλου (εσωτερικά), βρίσκεται χαμηλότερα απ' το επίπεδο του περιβάλλοντος πλατώματος (το οποίο πλάτωμα βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση στη Β. πλευρά του)²⁰³

Κατά αυτόν τον τρόπο σχηματίζεται ένα υπόγειο, περίπου στο ύψος του ανθρώπου.²⁰⁴

---

²⁰² Για περιγραφή, Wollgraff, [p. 78]. Στην ίδια σελίδα αναφέρεται ότι ο Robert στο [Thymele, p. 249, και 421], θεωρεί ότι η ροτόντα η περί ης ο λόγος, έχει τέτοιο σχήμα, σα να είναι εγγεγραμμένη σε τετράγωνο. Για τις ενστάσεις του Wollgraff, [p. 78].

²⁰³ Για τα στοιχεία των μετρήσεων, Wollgraff, [p. 78].

²⁰⁴ Ο Roux, στο [REG 70, 1957, p. 477], κάνει λόγο για βόθρο. Εν' τούτοις, και ο Wollgraff, [p. 78], θεωρεί ότι τίποτα δεν υπαγορεύει στη συγκεκριμένη περίπτωση τη χρήση της θόλου για τη διενέργεια χθόνιου τελετουργικού, αν και αναφέρει και την άποψη του Robert, κατά τον οποίο συχνά, κυκλικής μορφής οικοδομήματα, εξυπηρετούν χθόνιες λατρείες. Ωστόσο, είναι προφανές ότι για να βρίσκεται η θόλος παραπλεύρως του τεμένους του Απόλλωνα, εξυπηρετεί τις ανάγκες της λατρείας του. Τη χρονολογεί, όχι πολύ μετά τον κατεστραμμένο ναό του Απόλλωνα, του οποίου η οικοδόμηση αποδίδεται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} πΧ αιώνα. Wollgraff, [p. 79]. Χαρακτηρίζοντας δε τη λατρεία του Απόλλωνα στο Άργος ως αφίδρυμα της λατρείας των Δελφών [idem, p. 82], διατυπώνει την άποψη ότι η θόλος ήταν αφιερωμένη στη μητέρα του Απόλλωνα Λητώ, η οποία λατρευόταν και στους Δελφούς ως θεά, και κατείχε μια σημαντική θέση στη λατρεία ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις. [idem, p. 82]. Γενικά για την επιχειρηματολογία του, τα συμπεράσματά του, και την αντίρρησή του σ' άλλες απόψεις. [idem, pp. 80-83].

Ο Roux, [REG 70, 1957, p. 484], διαφωνεί με τον Wollgraff για την απόδοση της θόλου στη λατρεία της Λητούς- κατά τη γνώμη του δε δικαιολογεί την « απομόνωση» της θόλου από τα υπόλοιπα οικοδομήματα του χώρου-, και ενστερνίζεται ως ορθότερη, την πρώτη διατύπωση του Wollgraff για τη θόλο, [Wollgraff, p. 12], ότι δηλαδή ανήκε στην Αθηνά Οξυδερκή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΣΙΚΥΩΝΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Από την Σικυώνα δεν έχουμε δυστυχώς ανασκαφικά δεδομένα, γιατί το ασκληπιείο της δεν έχει ανευρεθεί (Ο Πausanίας²⁰⁵ αναφέρει γενικά ότι όχι μακριά από την Αγορά βρίσκεται το Γυμνάσιο, μετά κάνει λόγο για ιερό του Ηρακλή, κι ότι «...απ'αυτόν, ένας δρόμος οδηγεί σε ιερό του Ασκληπιού».²⁰⁶

Οι γνώσεις μας για την ύπαρξη του Ασκληπιείου, στηρίζονται εκτός από την αναφορά του Πausanίας,²⁰⁷ και στα εξής δύο τυχαία ευρήματα :

α) Αναθηματικό προς τον Ασκληπιό ναόσχημο ανάγλυφο²⁰⁸ το οποίο εικόνιζε τον θεό καθήμενο να κρατά με το δεξί χέρι φιάλη, και να έχει το

---

²⁰⁵ Πaus. [II, 10. 1-4].

²⁰⁶ Μετάφραση Παπαχατζή, [Κορινθιακά, σελ. 107].

²⁰⁷ Από τον Πausanία (όπως έχει αναφερθεί και στο κεφάλαιο των φιλολογικών Πηγών), γνωρίζουμε ότι στη Σικυώνα υπήρχε οικοδόμημα με δυο χώρους, ο πρώτος από τους οποίους διέθετε άγαλμα του Ύπνου, από τον οποίο όμως – την εποχή του Πausanία-, δε σωζόταν παρά το κεφάλι. [Ο Ύπνος, μνημονεύεται και ως ο δίδυμος αδελφός του Θανάτου (Ησιόδ. Θεογονία 211. 758) , στον χαρακτήρα όμως σε σχέση μ' εκείνον είναι πιο πράος στον χαρακτήρα, φέρνοντας ανάπαυση και λήθη των κόπων και των θλίψεων. [Λεξικό Ραγκαβή, Τόμος Β! σελ. 1428], Ο εσωτερικός χώρος ήταν αφιερωμένος στον Κάρναιο Απόλλωνα, και μόνο οι ιερείς είχαν δικαίωμα πρόσβασης σ' αυτό το χώρο. (Προς τιμήν του Απόλλωνα, γίνονταν εορτές πολεμικού χαρακτήρα τον Κάρναιο μήνα, - αντίστοιχο μήνα με τον Μεταγειτινίωνα των Αθηναίων-, οι οποίες ελάβαιναν χώρα και στη Σικυωνία. [Λεξικόν Ραγκαβή, Τόμος Α! σελ. 460]. Στο ιερό υπήρχε Στοά (με κόκκαλο θαλάσσιου κήτους), -η ύπαρξη της οποίας αυτομάτως υποβάλλει την ιδέα της εκεί διανυκτέρευσης-, κι ένα άγαλμα του Όνειρου, [Για τον Ησιόδο, - Ησιόδ. Θεογ. 212-, οι όνειροι ήταν τέκνα της νύκτας, κατά τον Ευριπίδη - Εκάβη 21-, πνεύματα της Γης, και κατά τον Οβίδιο –Met. XI, 633-, υιοί του Ύπνου], καθώς και σύμπλεγμα του Ύπνου. Αγάλματα του Ύπνου και του Όνειρου, αναφέρονται και στο ασκληπιείο της Αθήνας : **C.I.A III, 1, Add. et Corr. 132 a.** [Walton, p. 11]. Στην είσοδο, υπήρχε από τη μια μεριά άγαλμα καθιστού Πανός, και από την άλλη, όρθιας Αρτέμιδος. [Αμφότερες οι θεότητες συλλατρεύονταν με τον Ασκληπιό στην Επίδαυρο. Βλ. σχετικά, Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 194 για τον Πάνα, και σελ. 132 για την Αρτέμιδα].

Στο δε εσωτερικό, υπήρχε χρυσελεφάντινο άγαλμα παριστάνοντας τον θεό αγένειο – του Κάλαμι-, με σκήπτρο στο ένα χέρι και καρπό κουκουναριάς στο άλλο. [Βλ. κεφ. Φιλολογικές πηγές, Μέρος Β! Υποσημ. 42]. Για το ποιός Κάλαμις εννοείται, βλ. Παπαχατζή Κορινθιακά, [σελ. 107, σχόλιο 4], και Edelstein II, [p. 244].

²⁰⁸ Ορλάνδος, [ΠΑΕ 1952, σελ. 394].

αριστερό υψωμένο,²⁰⁹ ενώ μπροστά του στέκονται δύο σεβίζουσες γυναίκες συνοδευόμενες από νεαρό κορίτσι και σκυλί. Και β) ένα ακέραιο άγαλμα του Ασκληπιού – απο λευκό μάρμαρο-, μαζί με την πλίνθο του.²¹⁰

---

²⁰⁹ Κρατώντας πιθανά σκήπτρο, το οποίο υποδηλώνεται με χρώμα; Να σημειωθεί ότι στο ανάγλυφο σώζεται στην κάτω πλευρά του και το έμβολο με το οποίο στερεωνόταν σε στήλη. [ΠΑΕ 1952, σελ. 394].

²¹⁰ Ορλάνδος, [ΠΑΕ 1935, σελ. 73-83] . Το άγαλμα ανευρέθη στα πλαίσια εκσκαφικών εργασιών για τη μετατροπή ενός ρωμαϊκού κτηρίου σε Μουσείο Σικυώνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΙΤΑΝΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η Τιτάνη ταυτίστηκε με βεβαιότητα με το χωριό Βοϊβοντά (νοτιότερα του χωριού Λιόπεσι-Γονούσας).²¹¹ Βρίσκεται δε χαμηλότερα απο το λόφο που υπήρχε νεκροταφείο, όπου σε εκκλησιάκι, στα ανατολικά κράσπεδα του οποίου είναι εντοιχισμένη η επιγραφή **IG IV, 436** Ζωτ]ικός Ευκαίρου Ασκληπιώι Τειτανίωι χαριστήριον. Ψ [ηφίσματι] Β[ουλής].²¹²

Όμως ο Πausανίας κάνει λόγο για ιερό της Αθηνάς που βρισκόταν στο λόφο²¹³, ενώ υπάρχουν και οι εκδοχές της ύπαρξης του ασκληπιείου στα δυτικά ή στα βορειοδυτικά του λόφου.²¹⁴

²¹¹ Παπαχατζή [Κορινθιακά, σελ. 112].

²¹² Εξ' αιτίας αυτού του ενεπίγραφου βάρθρου, πολλοί θεώρησαν ότι το ασκληπιείο βρισκόταν στην ακρόπολη της Τιτάνης. [Idem, σελ. 112].

²¹³ Πaus. [II, 11. 6-8]. Με αφορμή το ξόανο της Κορωνίδας, που μάλλον αρχικά βρισκόταν στο ιερό της Αθηνάς στην κορυφή, κάποια στιγμή μεταφέρθηκε σε ένα απο τα κτίσματα του ασκληπιείου, και φαίνεται ότι –τιμητικά- μεταφερόταν σε κάθε εορτή του Ασκληπιού πίσω στην αρχική του θέση. Παπαχατζής, [Κορινθιακά, σελ. 113, και για παραπομπές].

²¹⁴ Παπαχατζής [Κορινθιακά, σελ. 112]. Στα βορειοδυτικά, ανασκαφική και υπόκαυστο λουτρού ρωμαϊκών χρόνων που μας πληροφορεί μεν για την ύπαρξη επαρκούς νερού - που μεταφερόταν με υδαταγωγό απο πηγή του προς τα βορειοδυτικά του βουνού-, αλλά δε μας βεβαιώνει για τη σχέση του με το ασκληπιείο.

Όσον αφορά στις πληροφορίες που έχουμε για τη λειτουργία του ασκληπιείου, οφείλονται στην Πausανία. [II, 11. 6-8]. Σχετικά με τις συνθήκες ίδρυσης του ιερού, βλέπε κεφ : Φιλολογικές πηγές. Γνωρίζουμε ακόμη την ύπαρξη ναού -με Ηρακλή στο αέτωμα και Νίκες ως ακρωτήρια-, και Στοάς, στην οποία ήταν στημένα αφενός, ξύλινα αγάλματα Διονύσου, Εκάτης, Αφροδίτης, και της μητέρας των θεών και της Τύχης, και αφετέρου, λίθινο άγαλμα Ασκληπιού, ο επονομαζόμενος Γορτύνιος. (Δηλώνεται έτσι η εξάρτηση της λατρείας της Τιτάνης απ' την Γόρτυνα, καθώς ο Roebuck –p. 153-, αναφέρει πως η Αρκαδία για πολιτικούς λόγους επηρέασε την Τιτάνη, εξ' ου και το άγαλμα. [Βλέπε και σχετικές υποσημειώσεις στο δεύτερο μέρος των φιλολογικών πηγών, για την ίδρυση της Τιτάνης]. Για το λατρευτικό άγαλμα του θεού εντός του ναού, δε γνωρίζουμε ούτε το υλικό ούτε τον καλλιτέχνη, παρά μόνο ότι ήταν ντυμένο με μάλλινο λευκό χιτώνα. Επίσης, υπήρχε και παρόμοιο άγαλμα της Υγείας, γιατί συλλατρευόταν με Ασκληπιό, και μάλιστα γινόταν σύσταση σε όποιον ήθελε να εξιλεώσει, να τιμήσει την Υγεία, το άγαλμα της οποίας ήταν στολισμένο με γυναικεία κομμένα, και λωρίδες βαρύτιμων βαβυλωνιακών υφασμάτων. (Για την Υγεία, αναφέρει και ο Καββαδίας - Το ιερόν, σελ. 191-, ότι λατρευόταν απο πολύ παλιά στην Τιτάνη, και ότι λατρευόταν επίσης στην Επίδαυρο – ως η κατεξοχήν μετά τον Ασκληπιό και τον Απόλλωνα λατρευόμενη στο ιερό θεά, [απο τη β! τουλάχιστον εκατονταετηρίδα], ως Υγεία Σώτειρα, Αλεξίπνοος, ή απλώς Σώτειρα. [σελίδα 191, υποσημ. 1, για παραπομπές στα σχετικά Fouilles d' Epidauré]. Δε γνωρίζουμε όμως αν η λατρεία της Υγείας στην Επίδαυρο έχει σχέση μ' αυτήν της Τιτάνης, -και αν έχει-, τότε έγινε αυτό.[Βλέπε σχετικά στον Καββαδία, σελ. 191, υποσημ. 2, για παραπομπές που αφορούν σε δυο εκδοχές : 'Η ότι η λατρεία

της Υγείας στην Επίδαυρο εισήχθη από την Τιτάνη και μάλιστα νωρίς, ή ότι μεταφέρθηκε πρώτα από την Τιτάνη στην Αθήνα, και έπειτα στην Επίδαυρο).

Τέλος ο Πausanias μας πληροφορεί για την ύπαρξη βωμού, επί του οποίου έκαιγαν μόνο τα πουλιά, ενώ τα υπόλοιπα σφάγια (όταν γινόταν τριπλή θυσία στον Ασκληπιό, με ταύρο, αρνί και χόιρο), καίγονταν ολοσχερώς επί του εδάφους. (Ολοκαύτησι).

[Για το είδος των θυσιαζόμενων ζώων, Καββαδίας, Το ιερόν, σελ. 207. Για την τριπλή θυσία και το κάψιμο στο έδαφος, Farnell, p. 240]. Και στην Τιτάνη, όπως και στην Επίδαυρο, ίσχυε ο κανόνας της μη αποφοράς των κρεάτων. [Πaus. II, 27. 1-2]. Τέλος, και στο ασκληπιείο της Τιτάνης- που ήταν ευρύτατα φημισμένο στην Πελοπόννησο-, φυλάσσονταν ιερά φίδια, και μάλιστα δηλητηριώδη. (Βλέπε και υποσημείωση 47, στις φιλολογικές πηγές).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΑΙΓΙΝΑΣ

Για το ασκληπιείο της Αίγινας, η γνώση μας προέρχεται από τις φιλολογικές πηγές:

A) Ο Πausanias²¹⁵ αναφέρει ότι : « το ιερό του Ασκληπιού είναι αλλού, κι όχι στο ίδιο μέρος», δηλαδή όχι μέσα στην πόλη που βρίσκονταν και οι άλλοι ναοί, όπως του Απόλλωνα, της Αρτέμιδας και του Διονύσου.²¹⁶

B) Αριστοφάνη « Σφήκες», στίχοι 122-123, όπου ο Βδελυκλής στέλνει τον Φιλοκλή για να εγκοιμηθεί στο εκεί ιερό του Ασκληπιού.²¹⁷

---

²¹⁵ Πaus. [II, 30.2-3]. (Σχολιασμός της αναφοράς αυτής, έχει γίνει και στο κεφάλαιο των φιλολογικών πηγών, βλ. υποσημ. 24. Από τον Pausanias έχουμε επίσης την πληροφορία για το λίθινο λατρευτικό άγαλμα του θεού, -που παριστάνεται καθιστός-, η οποία πληροφορία συμπεριλαμβάνεται επίσης στις φιλολογικές πηγές).

²¹⁶ Για τη θέση του αιγινητικού ασκληπιείου, είχε διατυπωθεί από τον Welter, [Arch. Anz 1938, p. 6-7], η άποψη ότι το ιερό θα μπορούσε να βρίσκεται στο οικοδομικό συγκρότημα του ιερού της Αφαιάς, έξω από το κυρίως πλάτωμα του ναού και προς δυτικά, εκεί όπου βρίσκεται μια σειρά δωματίων. Από αυτούς τους χώρους, ο κυριότερος φέρει σκεπή στις οποίες τα κεραμίδια παριστάνεται ενσφράγιστο ένα φίδι, στοιχείο το οποίο οδήγησε τον ερευνητή στο συμπέρασμα ότι ο οίκος αυτός ανήκε σε μια χθόνια θεότητα, πιθανότατα στον Ασκληπιό. Το μέρος αυτό συνδυάζεται με τοποθετημένους στη γη χώρους για εγκοίμηση (κλίνες). Ο Welter οδηγήθηκε σ' αυτό το συμπέρασμα με βάση όχι μόνο τον Pausanias και τον Αριστοφάνη, αλλά και τον Πλούταρχο, σύμφωνα με τον οποίο τα ασκληπιεία ιδρύονταν σε χώρους καθαρούς και ψηλούς. (Πλούτ. Quaest. Rom. 94, και 286 D). Στο βιβλίο του ίδιου όμως (δηλαδή του Welter), που συγγράφηκε αρκετά χρόνια μετά, στους χώρους αυτούς αναγνωρίζεται οίκημα ιερέων και λουτρά. Welter, [Αίγινα, - ελλ. έκδοση-, 1962, σχέδιο σελ. 33).

²¹⁷ Βλέπε και υποσημείωση 9 των φιλολογικών πηγών. Εξάλλου, εφ' όσον η λατρεία του Ασκληπιού ήρθε στην Αθήνα το 420 πΧ, μάλλον η λατρεία στην Αίγινα είχε έρθει από τη γειτονική Επίδαυρο. (Και ίσως το λατρευτικό άγαλμα των χρόνων του Pausanias, μιμείτο το χρυσελεφάντινο του Θρασυμήδη, και το οποίο μάλιστα άγαλμα δε θα πρέπει να ήταν κάτι αξιόλογο, δεδομένου ότι ο Welter [Aegina, p. 46], επισημαίνει ότι όταν ο Pausanias επισκέφτηκε την Αίγινα στα μέσα του 2^{ου} μΧ αιώνα, δεν είδε ούτε ένα αξιοθέατο πλαστικό έργο, παρά μόνο ένα δυο ξύλινα λατρευτικά ή ασήμαντα μαρμάρινα αγάλματα). Παπαχατζής, [Κορινθιακά, σελ. 257]. Επίσης βλέπε και στον Επίλογο την αναφορά στο σχόλιο της Aleshire, η οποία θεωρεί πιθανότερο τόσο στον «Πλούτο» όσο και στις «Σφήκες», να υπονοείται για την εγκοίμηση ο Ναός του Ασκληπιού αντί για άλλου είδους οίκημα. (Για την Αθήνα και την Αίγινα αντιστοίχως).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΡΟΙΖΗΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Τα ανασκαφικά δεδομένα που διαθέτουμε απο την Τροιζήνα, δεν προέρχονται όλα – παραδόξως- μέσα απο τον θεωρούμενο ως χώρο του ασκληπιείου,²¹⁸ αλλά θα λέγαμε οτι μάλλον το όλο πράγμα λειτούργησε εκ' του αντιστρόφου : δηλαδή, ευρήματα απο τη γειτονική περιοχή Επισκοπή, εδραίωσαν τη γνώση του ασκληπιείου της Τροιζήνας²¹⁹, και συντέλεσαν στο να αναγνωριστεί ως τέτοιος ο χώρος στα Βόρεια του ναού του Ιππολύτου.²²⁰

Έτσι στα 1893, εντοπίζονται στη γειτονική Επισκοπή δυο αναθηματικές επιγραφές²²¹ για τον Ασκληπιό, η **IG IV 771** και **IG IV 772** (σε βάθρο γλυπτικής εικόνας). Στα 1897²²² ανασκάπτεται τετράγωνο κτίσμα με περίστυλη αυλή, κι είναι αυτό που στην αρχή ο ανασκαφέας του Legrand, θα θεωρήσει ως παλαιόστρα.²²³ Αναθεωρεί την άποψή του για το παραπάνω κτίσμα κάνοντας λόγο για εστιατόριο, το 1906.²²⁴

Ως προς τα υπόλοιπα - κινητά και μη- ευρήματα , η εικόνα δεν είναι και τόσο ξεκάθαρη, γιατί αρκετά απ' αυτά που θα μπορούσαν ίσως να σχετιστούν με τον Ασκληπιό (όπως πχ αντικείμενα απο πηλό που το

---

²¹⁸ Για την ακριβή θέση του οποίου – και σε σχέση με την Πηγή του Ηρακλέους, την οικία του Ιππολύτου και το άγαλμα του Ασκληπιού-, βλέπε [Welter, pp. 26-28] / Legrand [BCH 29, 1905, p. 301].

²¹⁹ Για το οποίο ασκληπιείο της Τροιζήνας, πέραν των όσων γνωρίζουμε – έμμεσα- απο τις ιστορικές αναφορές [Πaus. II, 32, 1], να συνυπολογιστούν (ως προς τη λειτουργία του) και οι δυο επιγραφές απο τα ιάματα της Επιδάουρου (**IG IV 2 122XXIII**) και (**IG IV 2 123 XLVIII**) στις οποίες τονίζεται με έμμεσο τρόπο η ανικανότητα των Τροιζηνίων θεραπόντων σε σχέση με το προσωπικό της Επιδάουρου, στοιχείο το οποίο είναι απόλυτα ενδεικτικό του μεγάλου ανταγωνισμού μεταξύ των δυο ιερών.

²²⁰ Για την ανασκαφή του οποίου κάνει λόγο ο Legrand στο [BCH 29, 1905 p. 291], χωρίς όμως να προβεί στην αναγνώριση και ταύτισή του.

²²¹ BCH 17, 1893, [pp. 84-121]. (Μάλιστα, με βάση την πρώτη αναθηματική επιγραφή, ο Legrand σχολιάζει οτι και το ασκληπιείο της Τροιζήνας λειτούργησε με εγκοίμηση όπως και τα άλλα, κι οτι ακολουθείτο το ίδιο τυπικό στη διαδικασία).

²²² BCH 21, 1897, [pp. 543-551].

²²³ Ως παλαιόστρα την αναφέρει και στο BCH 29, 1905, [pp. 269-315].

²²⁴ BCH 30, 1906, [pp. 52-57].

σχήμα τους θυμίζει φίδι κουλουριασμένο γύρω από τον εαυτό του)²²⁵,
έχουν εντοπιστεί σε περιοχές τριγύρω από το τέμενος του Ιππολύτου,
όπως στην προαναφερθείσα Επισκοπή ή στην Κοκκινιά.

---

²²⁵ Legrand, BCH 1905, [p. 300].

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Στα Βόρεια του θεωρούμενου ως ναού του Ιππολύτου, αν απομονώσουμε ένα τέμενος γεωμετρικών χρόνων²²⁶ με μικρό ναό προσιτό με κλίμακα, κι έναν ακόμη πεντάπλευρο χώρο, συναντούμε:

Βωμό: Κείται στα Βόρεια του ναού (που θα περιγραφεί εν συντομία αμέσως μετά), φέρει διαστάσεις 7.15 επί 2.40 και είναι απο ασβεστόλιθο.²²⁷

Ναός: ο ναός που έχει άξονα κατεύθυνσης προς τα ανατολικά, έχει τέσσερις κίονες εν' παραστάσει, διαθέτει σηκό και πρόναο, και φέρει διαστάσεις 9μ. επί 6μ.²²⁸ (Διατηρούνται μόνο τα θεμέλια του οικοδομήματος).²²⁹

Στο νότιο τοίχο του περιβόλου που σχηματίζει αμβλεία γωνία με τον δυτικό, στηρίζεται μια **κρήνη με δεξαμενή**, όπου συγκεντρώνεται το νερό και υπερχειλίζει κατόπιν σε μια λεκάνη άντλησης.²³⁰ (Το νερό έρχεται απ' το βορρά,²³¹ με αγωγό.) Η υδροδότηση του ιερού, συμπληρώνεται από ένα πηγάδι, το οποίο βρίσκεται αμέσως νοτιότερα- διαμέτρου 1,07 μ. , κατασκευασμένο από πλάκες ασβεστόλιθου-, του οποίου όμως το στόμιο, δεν έχει διατηρηθεί²³².

Ανατολικότερα, βρίσκεται η κυρίως **θεραπευτική πτέρυγα**.

Πιο συγκεκριμένα, συναντούμε μεγάλο οικοδόμημα (διαστάσεων 21.15 επί 31μ.) με ορθογώνια αυλή στη μέση, που περιβάλλεται από στοές.²³³ Η αυλή του περιστυλίου είναι ορθογώνια , επιμήκης, με πέντε κίονες στις μακρές πλευρές και τέσσερις στις στενές , ενώ τη διατρέχει πλατύ αυλάκι -πλάτους 1,48 και βάθους 22 εκατοστών από μπλε ασβεστόλιθου-, στο οποίο έρρε νερό, και το οποίο νερό δια μέσου ενός κατασκευασμένου καναλιού 25 εκατοστών βάθους , οδηγείτο έξω από το κτίσμα.²³⁴

²²⁶ Το κτίσμα αυτό που δημιουργήθηκε στους βράχους, είναι μάλλον και το παλαιότερο, δεδομένου ότι εκεί ανευρέθησαν –μεταξύ άλλων- και όστρακα γεωμετρικής περιόδου. Welter [p. 35]

²²⁷ Για σύντομη περιγραφή του , και την πιθανή διακόσμησή του, Welter [p.31]

²²⁸ Για περιγραφή, Φαράκλας [Τροιζηνία, σελ. 38-39]

²²⁹ Welter [p. 29]

²³⁰ Φαράκλας [Τροιζηνία, σελ. 39] και [Welter p. 30]

²³¹ Απο τη λεγόμενη « Κρήνη του Ηρακλή; Ginouves,[Balaneutike, p. 353, n. 1].

²³² Welter [p. 34]

²³³ Φαράκλας [Τροιζηνία, σελ.39].

²³⁴ Welter [p. 30]. Επίσης Legrand, BCH 24, 1900, [p. 188] / BCH 29, 1905, [pp. 292-300].

Δυο πλατιές θύρες, οδηγούσαν από την αυλή στην αίθουσα που βρισκόταν στην νότια πλευρά του κτίσματος, η οποία είχε διαστάσεις 29.15 επί 9.60, και κατά μήκος της οποίας υπήρχαν τρεις δωρικοί κίονες.²³⁵

Στην αίθουσα, είναι σίγουρο ότι υπήρχαν κλίνες²³⁶ και τραπέζια (εμπρός από κάθε κλίνη).

Στα δωμάτια υπήρχαν επίσης και εστίες.²³⁷

Η εικόνα του κτιρίου, συμπληρώνεται με την ύπαρξη άλλων έξι χώρων, από τους οποίους οι δύο στην Ανατολική πλευρά, κι ο ένας στην ΝΑ γωνία, έχουν την ίδια διάταξη όπως τα δωμάτια της νότια πλευράς.²³⁸

Στο δυτικό τοίχο του μεγάλου οικοδομήματος και στη γωνία που σχηματίζεται με τον νότιο τοίχο του περιβόλου, δημιουργείται μια ομάδα,

²³⁵ Για περαιτέρω περιγραφή, Welter [p. 31-32]

²³⁶ Οι κλίνες ήταν επιμήκη ορθογώνια τμήματα από πόρο, εφαπτόμενα στους τοίχους. Για διαστάσεις, περαιτέρω περιγραφή και λοιπές παρατηρήσεις επί των κλινών και των τραπεζιών [Welter, p. 32] Εξαιτίας της υπέρξεως αυτών των κλινών, ο Legrand, αναθεώρησε τις απόψεις του περί της χρήσης του συγκεκριμένου κτηρίου, κι ενώ στο BCH 21, 1897, [pp. 543-551] είχε θεωρήσει το κτίσμα ως παλαιόστρα, στο BCH 30, 1906, [pp. 52-57], κάνει πλέον λόγο για εστιατόριο. Ο Παπαχατζής, [Κορινθιακά- Λακωνικά, σελ. 250] αναφέρει ότι και ο Frickenhaus [στο jar.d.deutch.arch Inst.1917, [pp.114-118], θεωρεί το εν λόγω οίκημα εστιατόριο- του 3^{ου} ή 2^{ου} αιώνα π.Χ.-, το οποίο προοριζόταν για κοινές λατρευτικές εστιάσεις.

Εξ' αιτίας της εύρεσης των χώρων εστίασης, ο Roebuck, [p. 25] προβαίνει σε μια ευρείας κλίμακας σύγκριση μεταξύ του ασκληπιείου της Τροιζήνας, και αυτό της Κορίνθου.

Θεωρεί ότι το τροιζηνιακό ασκληπιείο προσφέρει ένα πολύ κοντινό παράλληλο για την μελέτη του κορινθιακού, δεδομένου ότι και στα δύο οι βοηθητικού χώροι, αποτελούνταν από μια περιστυλή αυλή, περιβαλλόμενη από δωμάτια. (Δηλαδή και τα δύο ήταν διηρημένα σε δύο τμήματα : Στο ένα μέρος βρίσκονταν τα ιερά κτίσματα- όπως ο ναός -, και στο άλλο, τα οικήματα που προοριζόταν για πιο γενική- βοηθητική χρήση.)

Θεωρεί επίσης ότι αμφοτέρωτα τα ιδρύματα είναι σύγχρονα στη χρονολόγηση, ανήκοντα στην πρόιμη ελληνιστική περίοδο.

Αλλά και ο Τραυλός [ΑΕ 1939-41, σελ. 60 και υπος. 3] ενστερνίζεται την πιο πάνω άποψη, θεωρεί δηλαδή ότι αφενός το κορινθιακό και το τροιζηνιακό ασκληπιείο- διακρινόμενα σε 2 μέρη έχουν πολλά κοινά στοιχεία, και αφετέρου, ότι μεγάλες ομοιότητες με αυτά παρουσιάζει και το αθηναϊκό, - για το οποίο θεωρεί ότι η ιωνική Στοά από την αρχή έπαιζε το ρόλο του βοηθητικού κτηρίου.

Τέλος, για σύγκριση μεταξύ των κλινών Τροιζήνας - Κορίνθου, τις διαστάσεις τους, τον τύπο τους, κλπ. καθώς και για τη διάταξη των κλινών και την αποκατάσταση των δωματίων που τις είχαν, καθώς και για τα σχόλια τα περί των ομοιοτήτων τους, Roebuck, [pp. 51-55].

Και για να ολοκληρωθούν τα όσα αφορούν στην χρονολόγηση του κτηρίου :

Ο Φαράκλας [Τροιζηνία, σελ. 39], θεωρεί ότι η θεραπευτική πτέρυγα υπάγεται στα τέλη του 4^{ου} ή αρχές 3^{ου} αιώνα, ενώ τόσο ο ευρύτερος περίβολος - όχι αυτός του γεωμετρικού τεμένους - όσο και ο ναός, χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Ο Welter, θεωρεί ότι το οικοδόμημα με την περιστυλή αυλή, ανήκει στα τέλη του 4^{ου} π.Χ. - αρχές 3^{ου} π.Χ. (Χρονολογεί με βάση την εκλεπτυσμένη δουλειά του εγίνου των στυλών. Ενώ ο ναός με τον πλατύ σηκό, έχει αναλογίες με το ναό των Καβείρων στη Δήλο, καθώς και μ' ένα ναό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα απ' τη Λάρισα. Συνεπώς, θεωρεί ότι η κατασκευή του ιερού του Ασκληπιού ξεκίνησε στο τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα και ολοκληρώθηκε στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. [Welter, p. 35]

Το σύνολο, καταστρέφεται στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τους σεισμούς που συνόδεψαν την ηφαιστειακή έκρηξη των Μεθάνων [Στράβωνας, I 3, 18] και [Παυσ. II, 34.2]

²³⁷ Προσόμοιες με τις ευρεθείσες εστίες του ιερού του Διός Αφέσιου στα Μέγαρα. Φαράκλας, [Μεγαρίδα, Επίμετρο 4, σελίδα 7]

²³⁸ [Welter, p. 33]

ένα συγκρότημα έξι μικρών χώρων, από τους οποίους ο ένας περικλείει ένα πηγάδι.²³⁹

Τέλος, μέσω ενός διαδρόμου-αντιδιαμετρικά τοποθετημένου με αυτόν της εισόδου-, οδηγούμαστε στα Ν/ΝΑ του τετράγωνου κτηρίου σε μια μακρόστενη αίθουσα και μια αυλή περίπου στο μέσο της.²⁴⁰

---

²³⁹ Για το πηγάδι αυτό, έγινε αναφορά και στα της υδροδότησης του ιερού. Φαράκλας, [σελ. 39] / [Welter, p. 34]. Ο τελευταίος μάλιστα, θεωρεί ότι τα δωμάτια D και E μπορούν να χαρακτηρισθούν λουτρά, λόγω της επίστρωσης του εδάφους τους. Η συστάδα αυτή των δωματίων από την Krug θεωρείται ότι μπορούσε να λειτουργήσει ως άβατο. [Krug σελ.146]

²⁴⁰ [Φαράκλας, σελ 39]. Γι' αυτό τον χώρο η Krug πιστεύει ότι ίσως χρησιμοποιείτο ως ξενώνας [Krug, σελ. 147].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ.

Πρόκειται για τον απότοκο της αρχαιολογικής έρευνας, που διενεργήθηκε στα 1876 και 1877 από την Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη διεύθυνση του Σ. Κουμανούδη, και η οποία απέδωσε σημαντικό αριθμό μικρών ευρημάτων- τα οποία παραμένουν αδημοσίευτα σε μεγάλη έκταση²⁴¹, αναθηματικά ανάγλυφα²⁴², αρχιτεκτονικά θραύσματα²⁴³, και μεγάλο αριθμό επιγραφών, περισσότερες από 200, των οποίων η χρονολόγηση κυμαίνεται λίγο μετά το 400 πΧ έως το 250-300 μΧ, και σχεδόν καλύπτουν όλη την περίοδο της ενεργούς δράσης του ιερού.

Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ψηφίσματα της πολιτείας προς τιμή των ιερέων του Ασκληπιού, καθώς επίσης και για ψηφίσματα εκ μέρους των αθηναϊκών φυλών και των ασκληπιαστών, ομοίως προς τους ιερείς του Ασκληπιού²⁴⁴. Στο επιγραφικό υλικό συμπεριλαμβάνονται επίσης οι απογραφές με τα αναθήματα προς το θεό, -inventories-, (για τις οποίες γίνεται λόγος παρακάτω), βάσεις αγαλμάτων, ακόμα και επιγραφή που περιλαμβάνει τους όρους συμβολαίου για την κατασκευή ενός κτηρίου²⁴⁵, ή αυτή που μας πληροφορεί για τον τρόπο διάδοσης της λατρείας στην Αθήνα μέσω Πειραιά²⁴⁶ ή τέλος, η επιγραφή που

---

²⁴¹ Σύντομη παρουσίασή τους μπορεί να βρει κανείς στα: [Σ. Κουμανούδης, ΠΑΕ 1877, σελ. 14-35, και ΠΑΕ 1878]. Επίσης, [Martha, Catalogue, nos 16, 111-121, 125-129, 131-133, 136-137, 142-143, 146-148, 170-171, 177-179, 181-185].

²⁴² Για παραπομπές στην εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με τα ανάγλυφα, Aleshire, [p. 6, n. 1]. Ενδεικτικά αναφέρονται: Girard, [BCH I, 1877, pp. 158-169, / BCH 2, 1878, pp 65-94], και του ίδιου, στο: L' Asclepieion, pp. 97-123. Μεγάλος αριθμός αναθηματικών αναγλύφων, παραμένει αδημοσίευτος. Για κάποια απ' αυτά, [F. T. Van Straten, "Gifts for the gods", in H. S. Versnel (ed), Faith Hope and Worship, Leiden 1981, pp. 65-151]. (Στο ίδιο πόνημα, αναφορές σχετικά με ανάγλυφα προερχόμενα από το ασκληπιείο του Πειραιά).

²⁴³ Ενδεικτικά αναφέρονται: Allen-Caskey, [AJA 15, 1911, pp 32-43], Martin – Metzger, [BCH 73, 1949, pp. 316-350], Travlos, [PDA, pp. 127-137], Townsend, [pp. 42-89]. Για λοιπές αναφορές, Aleshire, [p. 6, n. 2].

²⁴⁴ Μεγάλος αριθμός από αυτά τα ψηφίσματα – κάθε κατηγορίας-, έχουν επανεκδοθεί από τον Hubbe, [Hesperia 28, 1959 pp. 169-201].

²⁴⁵ IG II 2, 1685, πιθανώς για την κατασκευή της Δωρικής Στοάς.

²⁴⁶ IG II 2, no 4960a, αρχές 4^{ου} αι. πΧ

αναφέρεται σε απόφαση του αθηναϊκού δήμου, τα έσοδα απο την οικία του Δάμωνος, να παραχωρηθούν στον Ασκληπιό²⁴⁷.

Ιδιαίτερα διαφωτιστικές για τη λειτουργία του Ασκληπιείου, αποδείχθηκαν οι λεγόμενες απογραφές (inventories), κατάλογοι δηλαδή των αφιερωμάτων προς τον θεραπευτή θεό, - τον Ασκληπιό-, χαραγμένες σε μάρμαρο²⁴⁸, περί τις εννέα συνολικά στον αριθμό, και απο τις οποίες απογραφές, οι πληρέστερες είναι όσες αναφέρονται στα έτη 340\339-339\338²⁴⁹. Η σημασία αυτών των απογραφών, είναι πολλαπλή: πρωτίστως, παρέχονται πολύτιμες πληριοφορίες που αφορούν στην οικονομική διαχείριση του ιερού, ποιές ήταν δηλαδή οι πρόσοδοι του ιερού και με ποιό τρόπο γινόταν η διαχείρησή τους απο το προσωπικό. Οι πληριοφορίες που μας δίνονται, συνεπικουρούνται χρονολογικά απο το γεγονός οτι τα αφιερώματα που αναφέρονται στους καταλόγους, αναφέρονται σε σχέση με το όνομα ενός επωνύμου ιερέα, ή με τη χρήση της φράσης « επί του δεινός ιερέως».²⁵⁰

Συνολικά, οι κατάλογοι αυτοί καλύπτουν χρονικά την περίοδο απο το 350-349 π, εως το τέλος του 2^{ου} πΧ αι.²⁵¹ Έτσι, μας δίνονται πληριοφορίες για τη λειτουργία του ιερού κατά τα έτη 343-328 πΧ απο την ετήσια καταγραφή (Inventory II), και απο την Inventory III, η οποία αποτελεί συμπίλημα ετήσιων καταγραφών. (Βεβαίως, εννοείται οτι για τις αυτές χρονικές περιόδους, πληριοφορίες παίρνουμε και απο άλλου είδους ευρήματα, όπως πχ ψηφίσματα ή αναθήματα).

Για τα έτη απο το 300\299 πΧ, συνεπικουρούμαστε στη συγκέντρωση στοιχείων απο τις Inventories IV και V, καθώς και απο θραύσματα των Inventories VI και VII. Τέλος, για το δεύτερο αιώνα, βασιζόμαστε σε τρια μικρά θραύσματα απο τις Inventories VIII και IX . Επιπλέον, η σημαντικότητα των Inventories έγκειται και στο οτι αντλούμε πληριοφορίες για το είδος των αφιερωμάτων στον Ασκληπιό.²⁵²

²⁴⁷ IG II 2, no 4969, μέσα 4^{ου} αι. πΧ.

²⁴⁸ Ο Πιττακός (ΑΕ 1858),δημοσίευσε πρώτος ένα θραύσμα, το νο 3265 (σήμερα: inventory V, Fragment ο). Πληρέστερη έκδοση ακολούθησε στα 1878 απο τους Girard και Martha,[BCH II, 1878, pp. 419-438].

²⁴⁹ Γενικά για τις απογραφές, το περιεχόμενό τους και το σχολιασμό τους, βλ: [Aleshire, p. 112 κε].

²⁵⁰ Aleshire,[p. 110], και για κάθε inventory ξεχωριστά, p. 113 κε

²⁵¹ Aleshire,[p. 112].

²⁵² Η Aleshire, με βάση τις Inventories και το πως γίνεται λόγος για τα αφιερώματα σ' αυτές, προέβη σε ειδική κατάταξή τους, ως προς: α) την κατηγορία. (εάν πρόκειται για αναθήματα που παριστάνουν μέρη του σώματος, νομίσματα, -όπως δραχμές, τετράδραχμα, δορικοί κτλ-, ή τύπους, -μικρές αναθηματικές πλάκες που παριστάνουν σε ανάγλυφο τον αναθέτη σε στάση προσευχής ή να κρατάει ένα μέλος του σώματος, ή να παριστάνεται μαζί με το θεό, ή τέλος να παριστάνονται μικρά κέρατα, καθώς και το Κέρας της Αμάλθειας-. β) τον τύπο (την ειδική κατηγορία στην οποία υπάγεται το κάθε αφιέρωμα), γ) το φύλο (δηλαδή το φύλο του αναθέτη εφόσον αυτό είναι εφικτό να προσδιοριστεί απο το όνομά του), δ) το υλικό, (εαν είναι προσδιορισίμο), και ε) το βάρος (σε χρυσό, ασήμι). Για

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Στο τέμενος του Ασκληπιού σώζεται η θεμελίωση του ναού²⁵³, διαστάσεων 10.4 επι 6, κι ενός ορθογώνιου βωμού στα ανατολικά του, σε απόσταση περί τα 17 μέτρα απο το ναό , διαστάσεων 6 επι 3.5 μέτρα²⁵⁴.

περισσότερα στοιχεία σχετικά με αυτή την κατάταξη, [Aleshire, « The dedications of the Asklepieion » p. 37 κε].

Παράλληλα, απο τις inventories πληροφορούμαστε και για αναθήματα που ανήκουν σε άλλες κατηγορίες εκτός των προαναφερθεισών, όπως στεφάνια, (πιθανώς αφιερωμένα απο πρώην ιερείς του Ασκληπιού ή απο άλλους που τιμούνταν για τη σχέση τους με τη λατρεία του, - για την πρώτη περίπτωση **IG II 2, 354.22**, για τη δεύτερη: **IG II 2, 483.26-27-**), κοσμήματα: σφραγιδόλιθους, (inventory IV 126 c, Aleshire, p. 44), ενώτια, (inventory V 156a Aleshire p. 44) διαδήματα, (inventory 117b, Aleshire p. 44), ιατρικά εργαλεία (inventories VI 55c –V161c, Aleshire, p.44) αντικείμενα όπως αστράγαλοι, ρουχισμός, - για τον οποίο μόνο η III δίνει στοιχεία-, μουσικά όργανα, φίδια με τη μορφή κοσμημάτων ωε υπομνηστικές εικόνες του θεού Ασκληπιού, (Aleshire p.44-45), λύχνοι που έπεσαν τυχαία στο ιερό και αφιερώθηκαν στο θεό- σχετικά με τη συνήθεια αυτή:[Edelstein II, p.192-193], αγγεία διαφόρων ειδών (αρωματοδοχεία, inventory V 92 h, Aleshire, p. 44) και τέλος τελετουργικά αγγεία και εξοπλισμός απαραίτητος για τη λειτουργία του ιερού (Aleshire, p. 45).

²⁵³ Για την ανασκαφή του ναού, [Κουμανούδης, ΠΑΕ 1877, σελ. 22]. Για περιγραφή: Βερσάκης , [AE 1908, σελ. 268 κε] και [AE 1913 , σελ. 65-69] \ Martin, [BCH 68/69, 1944-1945, p. 434 κε] \ Martin – Metzger, [BCH 73, 1949, p. 317 κε] \ Allen and Caskey, [AJA 15, 1911, p. 32-43] \ Travlos, [PDA, pp 127-137].

Σχετικά με την προβληματική που έχει προκύψει, για το αν αυτός ο ναός ήταν ο εξαρχής προοριζόμενος για τον Ασκληπιό, με βάση την επιγραφή: **C.I.A, II 1, Addenda et corrigenda, 489 b (IG II 2, 1046)**, Girard, [p. 5 κε]. Αλλά και Koehler, [AM II, 1877] \ Judeich,[Topogr. p.320] \ Βερσάκης, [AE 1908, σελ. 257]. Για μια τεκμηριωμένη παρουσίαση του τοπογραφικού και ταύτιση των οικοδομημάτων της Νότιας Κλιτύος Walker, [BSA 74, 1979, pp 246-248]. Για μια γενική τοποθέτηση επι της συγκεκριμένης τοπογραφίας της Νότιας Κλιτύος Aleshire, [p. 7 κε, και p 23, n. 5].

²⁵⁴ Yavis, [Greek altars , p. 249-250]. Για εικόνα, Picard, [p. 79, fig. 74]. Βωμός απεικονίζεται και σε ανάγλυφα προερχόμενα απο το αθηναϊκό ασκληπειείο, όπως πχ το ευρισκόμενο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με νούμερο: EM 1338, και το οποίο απεικονίζει αναθηματικές σκηνές με

Βορείως του ναού και σε άμεση επαφή με τον δυτικό τοίχο του Διονυσιακού θεάτρου²⁵⁵ υπήρχε **στοά Δωρική**, με διαστάσεις 49 μέτρα στο εξωτερικό της μήκος, και πλάτος –απο την επιφάνεια του οπίσθιου τοίχου μέχρι την εξωτερική πλευρά του στυλοβάτη-, 9.90²⁵⁶. (Να αναφερθεί επίσης οτι η στοά ήταν διώροφη- ίχνη κτιστών κλιμάκων βεβαιώθηκαν στο ανατολικό και δυτικό άκρο της²⁵⁷, ενώ την πρόσοψή της απάρτιζαν 17 δωρικοί κίονες. Η εσωτερική κιονοστοιχία ήταν δωρική).

Ό,τι μας απασχολεί σε σχέση με την στοά, σχετίζεται με τις έτερες αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις που περιλαμβάνονται σ' αυτή, (δηλαδή τον αποκαλούμενο ως «βόθρο» στα βορειοδυτικά της, και τη λαξευμένη μέσα στο βράχο της Ακροπόλεως σπηλιά, μέσα στην οποία βρίσκεται πηγή). Ιδιαίτερα, το ζήτημα της χρονολόγησης της στοάς²⁵⁸ σε σχέση με τα προαναφερθέντα κτίσματα, αλλά και με το Διονυσιακό θέατρο και το χώρο γενικότερα, είναι απο τα πλέον ακανθώδη.

Πράγματι, η δωρική στοά, στη βορειοδυτική της πλευρά, παρουσιάζει μια παρέκκλιση στην οπίσθια πλευρά της η οποία και προεκτείνεται μέσα στο βράχο της Ακροπόλεως, σχηματίζοντας έναν τετράγωνο χώρο με πλευρά 9.65, εντός του οποίου υπάρχει φρεατόσχημη κυκλική κατασκευή, ο αποκαλούμενος ως « **βόθρος**». Πρόκειται για κοιλότητα ωρυγμένη στο φυσικό έδαφος, της οποίας τα τοιχώματα είναι επενδυμένα με χονδρούς λίθους απο το πέτρωμα της Ακροπόλεως σε πολυγωνική τοιχοποιία, με διαστάσεις: 2.60 διάμετρο, και βάθος: 2.25-2.30²⁵⁹. Όσον αφορά στην ανασκαφή του περιεχομένου του βόθρου²⁶⁰, είναι

βωμό.[H. K. Susserot, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus : Untersuchungen zur Zeitbestimmung, Frankfurt, 1938].

²⁵⁵ Για τη χρονολογική σχέση Διονυσιακού θεάτρου και της Δωρικής στοάς, - η οποία κατά πάσα πιθανότητα οικοδομήθηκε μετά απ' αυτό-, [Aleshire, p. 27].

²⁵⁶ Βερσάκης,[AE 1908, σελ. 258 κε]. Για την ανασκαφή της [Κουμανούδης, ΠΑΕ 1877, σελ. 19].

²⁵⁷ Martin- Metzger,[BCH 73, 1949, p. 317 κε] \ Townsend,[pp 42-89].

²⁵⁸ Για τη χρονολόγηση της στοάς [Βερσάκης, AE 1908, σελ. 267, και AE 1913, σελ. 58], ο οποίος τη χρονολογεί τον 4^ο πΧ αι. με βάση την οικοδόμησή της και τη χρήση συνδέσμων τύπου I. Επίσης: Townsend [pp. 42-89] \ Aleshire, [p.27]. Οι δυο αυτοί συγκλίνουν στην οικοδόμηση της στοάς τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Ο μεν πρώτος στηρίζεται σε αρχιτεκτονικά στοιχεία, η δε δεύτερη, στην επιγραφή **IG II 2, 1685** που αναφέρεται σε όρους για την οικοδόμηση κτίσματος, και που η μελετήτρια τη συνδέει με την οικοδόμηση της Δωρικής στοάς. Τη χρονολογεί δε, στο 300 \ 299 πΧ. Οι Allen και Caskey, [AJA 1911] θεωρούν και αυτοί οτι η στοά δε χρονολογείται αργότερα απο τον 4^ο αι. Και ο Robert [Thymele, p. 236] πιστεύει οτι η στοά ανήκει στον 4^ο αι. πΧ.

(Να σημειωθεί επι τη ευκαιρία, οτι το έργο του Βερσάκη έχει δεχτεί σφοδρή κριτική λόγω των ανακριβειών του και της διάψευσής του απο την υστερότερη έρευνα. Γίνεται όμως αναφορά σ' αυτόν, καθαρά για θεωρητικούς και ιστορικούς λόγους.)

²⁵⁹ Για την ανασκαφή του βόθρου [Κουμανούδης, ΠΑΕ 1877, σελ. 20]. Για περιγραφή του : Βερσάκης, [AE 1908, σελ. 255-284] \ Martin –Metzger, [BCH 73, 1949, p. 323 κε] \ Robert,[REG 46, 1933, pp. 187-188] \ idem, [Thymele, p.233- 234] \ Allen and Caskey, [AJA XV 1911, pp. 32-42, pls II, III, V].

²⁶⁰ Για το τι ορίζεται ως βόθρος, σε ποιές κατηγορίες διακρίνεται και τη σχέση του με την ηρωική λατρεία, Ekroth,[pp. 60-74, και ειδικότερα , οι σελίδες 70-73]. Για τη διαφορά βόθρου και εσχάρας Robert, [Thymele, p. 234, 357].

ενδιαφέρον οτι δεν ανευρέθησαν εντός του ούτε οστά, ούτε ίχνη φωτιάς²⁶¹.

Πολλά ζητήματα σχετίζονται με το οικοδόμημα αυτό, όπως πχ εαν ο βόθρος αυτός ήταν υπαίθριος²⁶² ή εαν επικοινωνούσε, και πως, με τη στοά²⁶³. Όμως τα πιο καίρια ερωτήματα αφορούν στη χρονολόγηση του βόθρου²⁶⁴, στη χρονική του αλληλουχία με τη στοά, καθώς επίσης και στη χρήση του.

²⁶¹ Martin-Metzger, [BCH 73, 1949, pp. 329] \ Robert, [Thymele, p. 234]

²⁶² Martin-Metzger, [BCH 73, 1949, pp.325] \ Robert, [Thymele, p. 238-239].

²⁶³ Martin- Metzger, [BCH 73, 1949, p. 330].

²⁶⁴ Οι Martin και Metzger [BCH 73, p.322], με βάση τα υλικά και τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους, χρονολογούν τον βόθρο στο α! τέταρτο του 4^{ου} αι. πΧ. Η Aleshire, [p. 26] στηριζόμενη στον τρόπο οικοδόμησης του χείλους και των τοιχωμάτων και διαβλέποντας μάλιστα ομοιότητες με τη δεξαμενή της πηγής της Ν. Κλιτύος στα δυτικά της Ιωνικής στοάς [για την οποία γνωρίζουμε οτι κατασκευάστηκε τον 6^ο πΧ αι, [Walker, BSA 74, 1979 p. 246] \ Camp, p. 99] θεωρεί οτι το χείλος του βόθρου είναι μια υστερότερη προσθήκη σε μια προϋπάρχουσα κατασκευή. Μάλιστα, η ίδια θεωρεί το βόθρο αυτό ως δεξαμενή [Aleshire, p. 26, υποσ. 7]. Πάντως, η ερευνήτρια αυτή θεωρεί οτι ο τρόπος με τον οποίο έχει συμπεριληφθεί ο βόθρος στο σχέδιο της Δωρικής στοάς- ο άξονάς του, συμπίπτει ακριβώς με το κέντρο της δεύτερης κιονοστοιχίας της πρόστασης-, δηλοί οτι ο βόθρος προϋπήρχε στο χώρο, και οτι η στοά οικοδομήθηκε αργότερα. [Aleshire, pp. 26-27]. Την αυτή άποψη ασπάζεται και ο Robert [Thymele, p. 236]. Οι Martin- Metzger [BCH 73, p. 329], θεωρούν οτι η στοά και ο βόθρος είναι σύγχρονα, και υπάγονταν στο ίδιο πλάνο. Οι Allen και Caskey, (AJA 1911), παρόλο που δε φέρουν αρκετές αποδείξεις, θεωρούν οτι ο βόθρος και η ιερή πηγή της σπηλιάς στα ανατολικά, μπορούν να θεωρηθούν πρωιμότερα κτίσματα, υπαγόμενα στη μετέπειτα οικοδομούμενη στοά. Και ο Robert [Thymele, p. 236] πιστεύει οτι ο βόθρος είναι πρωιμότερος της στοάς που ανήκει στον 4^ο αι. πΧ. Η πλειοψηφία των ερευνητών πάντως, θεωρεί οτι ο βόθρος προηγήθηκε. Οι πιο παλιοί, όπως πχ ο Judeich, [Topogr. p.322] που πρεσβεύουν την πρώτη εγκατάσταση της λατρείας του Ασκληπιού στο μεσαίο πλάτωμα της Ν. Κλιτύος, θεωρούν οτι προϋπήρχε ένας αρχαίος ναός, η πηγή, ο βόθρος, και ένα πρώτο πρόπυλο, ενώ άλλοι, όπως πχ η Aleshire, οτι προϋπήρξε λατρεία - και διατηρήθηκε-, μόνο στο ανατολικό πλάτωμα.

Ός προς τη χρήση του βόθρου- εκτός της Aleshire που όπως ήδη αναφέρθηκε δε τον θεωρεί βόθρο αλλά δεξαμενή-, η πλειοψηφία των ερευνητών θεωρεί οτι έχουμε να κάνουμε μ' έναν βόθρο για την απόδοση χθόνιων τιμών στον Ασκληπιό, που σχετίζονται με τον εορτασμό των Ηρώων. [Σχετικά με τη γιορτή αυτή: Girard, [p. 51 κε] και η επιγραφή: **C.I.A II, 1, Addenda et corrigenda 453 b, 1.6-7, IG II, 2, no 974**, [Edel. I, Test. 553, pp. 309-311]. Την ίδια άποψη ενστερνίζεται ο Robert, [Thymele, p.234, και REG, 46, 1933, p.188], και ο Koehler, [AM II, 1877]. Κατά την Aleshire [p. 26 υποσ. 6], πρόκειται για μια γιορτή που δεν πιστοποιείται παρά τον 2^ο πΧ αι, και για το τυπικό της οποίας λίγα είναι γνωστά. Εξάλλου, ο Edelstein [Edelstein, II, p. 193] αναφέρει πως δεν έχουμε ενδείξεις για τη διενέργεια χθόνιου τελετουργικού προοριζόμενου για τον Ασκληπιό, και πως παρ' όλο που οι προσφορές στις χθόνιες θεότητες γίνονται σε λάκκους προσφορών, στον Ασκληπιό γίνονται σε βωμούς [p. 193, υποσ. 7]. Η Ekroth στο [Greek hero -cults, p. 279] θεωρεί οτι έτσι κι αλλιώς, οι ενδείξεις που έχουμε απο την αρχαϊκή και κλασική εποχή για την προσφορά αίματος στη λατρεία των ηρώων, είναι πενιχρές. Να σημειωθεί όμως εδώ φιλολογική πηγή προερχόμενη απο τον Αίλιο Αριστείδη, κι η οποία περιλαμβάνεται στο [Edel. I, Test. 504, p. 286], όπου και γίνεται λόγος για θυσίες καθ' υπόδειξη του Ασκληπιού σε τελετουργικούς λάκκους, και οι οποίες θυσίες κατονομάζονται ως «ιερά επιβόθρια».

Για τα Ηρώα, υπαρχει επίσης αναφορά στον Farnell [Cults, p. 240] όπου και αναφέρει τα λόγια του Τερτουλλιανού για να πιστοποιήσει την ύπαρξη των Ηρώων. [Tert., Ad. Nat. 2,14, - σε μετάφραση στα αγγλικά απο τον Farnell : «The Athenians offer funeral rites to Asklepios and his mother, as if they were among the dead». (Βλ. επίσης στον ίδιο, για το ποιοί ερευνητές συμφωνούν με την ύπαρξη των Ηρώων).

Ο Robert, [REG, 46, 1933, p. 188], διαβλέπει αντιστοιχία στη χρήση και ομοιότητα στην αρχιτεκτονική σύλληψη και τον προορισμό τους, μεταξύ Θόλου της Επιδάουρου, και της κυκλικής κατασκευής του Ασκληπιείου των Αθηνών. Υπαινίσσεται ωστόσο οτι ο βόθρος, ευθύς εξ' αρχής απο την κατασκευή του, μπορεί να εξυπηρετούσε τις ανάγκες μιας πρωιμότερης λατρείας, μια λατρεία, για την οποία είχε άμεσο ενδιαφέρον το ελευσινιακό ιερατείο. (Υπενθυμίζεται η επιγραφή **IG II 2, no**

Απο το βόρειο τοίχο της προαναφερθείσας δωρικής στοάς, και μέσω ενός μικρού διαδρόμου, μπορούσε κανείς να έχει πρόσβαση σε **σπηλαιώδη χώρο**, μέσα στον οποίο υπήρχε **πηγή**, στοιχείο το οποίο – προφανώς- συνετέλεσε για να προτιμηθεί ο χώρος για τη ίδρυση του Ασκληπιείου, [Vitruvius, De Architectura, 1, 2, 7], χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι κάθε ιερό με πηγή, είναι Ασκληπιείο²⁶⁵. Η σπηλιά λαξεύτηκε μέσα στο βραχώδες έδαφος της Ακροπόλεως, ώστε να σχηματιστεί παρά την πηγή κυκλικός χώρος διαμέτρου 4.90μ.²⁶⁶ Δεδομένου ότι η πηγή αυτή δεν είναι η μοναδική που υπάρχει στη Νότια κλιτύ της Ακροπόλεως, αλλά υπάρχει μια ακόμη (όπως αναφέρθηκε και στην υποσημείωση 24 του παρόντος κεφαλαίου), για την οποία κτίστηκε τον 6^ο πΧ αι. τετράγωνη δεξαμενή²⁶⁷, υπάρχει και σε αυτό το σημείο μια σύγχυση ως προς το σε ποιά πηγή αναφέρεται ο Πausανίας στην περιγραφή του²⁶⁸.

Εφ' όσον το μόνο φυσικό χαρακτηριστικό που αναφέρεται στο Ασκληπιείο απο τον Pausanias είναι η πηγή κοντά στην οποία ο Άρης σκότωσε τον Αλιρρόθιο, καταλαβαίνουμε στο το στοιχείο αυτό χρησιμοποιείται απο τους ερευνητές που θεωρούν ότι το αθηναϊκό

4960 a, [Edel, I, Test. 720, p. 374], σύμφωνα με την οποία όταν η λατρεία του Ασκληπιού ήρθε απο τη Ζέα του Πειραιά στη Νότια Κλιτύ, κατέλυσε στο Ελευσίνιο, του οποίου μάλιστα οι ιερείς, - σύμφωνα με την επιγραφή-, λίγο καιρό μετά, δημιούργησαν προβλήματα στη νέα λατρεία). Το σίγουρο πάντως είναι ότι ο βόθρος και η λειτουργία του, συνδέθηκαν εκ των υστέρων και τελικά, με τον Ασκληπιό. Robert, [Thymele, p. 240, υποσ. 1, και p. 232]. Αλλά και ο Riethmuller, [στο : Bothros und tetrastyle : The heroon of Asklepius in Athens, in R. Hagg (ed), 1999, το οποίο περιλαμβάνονταν ήδη στο : Nikephoros 9, 1996, pp. 71-109, -και ειδικά η p. 97-, θεωρεί ότι ο βόθρος αποτελεί το κέντρο ενός ηρώου για τον Ασκληπιό, όπου διενεργείτο τελετουργικό (ολοκαυτήσεις και αιματηροί εναγισμοί), συμφώνως με την ηρωική φύση του θεού. Όμως, σθεναρές αντιρρήσεις στη θεωρία αυτή διατυπώνει ο Verbanck- Pierard, στο : [Les heros guerisseurs, Annexe, pp. 329-332] όπου και διατυπώνει μια σειρά επιχειρημάτων, όπως πχ ότι τίποτα δεν αποκλείει το ενδεχόμενο ο βόθρος να είναι δεξαμενή, κι ότι υπερέρχει υψομετρικά του εδάφους, γεγονός που αντιτίθεται στη συλλογιστική των χθόνιων τελετουργιών. Επίσης ο ερευνητής, λαμβάνει υπόψη τη φύση του πετρώματος μέσα στο οποίο διανοίχτηκε ο βόθρος αυτός, και τις διαστάσεις του, (βρίσκοντας μάλιστα αναλογίες με το ιερό της Νεμέσεως στη Ραμνούντα, όπου και εκεί υπάρχει δεξαμενή, πηγή και στοά), και καταλήγει ότι και για λόγους υγιεινής, δε θα μπορούσε ο βόθρος να λειτουργεί ως λάκκος θυσιών για χθόνιες τελετουργίες, ακόμα κι αν τέτοιες λάβαιναν χώρα στο αθηναϊκό ασκληπιείο. Ο ρόλος του βόθρου θα μπορούσε κάλλιστα να είναι αυτός μιας υδρομαστευτικής δεξαμενής, για τις ανάγκες του ιερού. Ο Παπαχατζής [Αττικά, σελ. 304], θεωρεί ότι η κυκλική κατασκευή χρησίμευε ως βόθρος θυσιών, για να μην απομακρύνονται τα κατάλοιπα των θυσιών, τα οποία θεωρούνταν ιερά. Εξάλλου, και ο Yavis στο [Greek altars, p. 250-251] θεωρεί ότι οι τελετουργικοί λάκκοι ή τα δομημένα φρεάτια είναι είδη βωμών χθόνιου τύπου, και σ' αυτές τις κατηγορίες εντάσσει και τον παρόντα βόθρο. [idem, p. 93]. Υπάρχει και η άποψη, ότι στο βόθρο, φιλοξενούνταν τα ιερά φίδια του Ασκληπιού [Allen- Caskey, AJA 1911\ Dinsmoor, AAG, p. 240] μολονότι οι δύο πρώτοι κλίνουν ως προς το ότι πρόκειται για λάκκο θυσιών.

²⁶⁵ Για τη χρήση του νερού σε κάθε ασκληπιείο [Πaus. VII 21. 12].

²⁶⁶ Για την ανασκαφή του σπηλαιίου και της πηγής εντός του, [Koumanoudis, ΠΑΕ 1877, σελ. 17-18]. Για περιγραφή του μικρού αυτού σπηλαιώδους χώρου, Koehler, [AM II, 1877, p. 232-234 \ Camp, pp 112-116].

²⁶⁷ Camp, [p.99] \ Walker, [BSA 74, 1979, p.246]

²⁶⁸ Pausanias I, 21. 4-5.

Ασκληπιείο κατά την ίδρυσή του (το 420\419, κι όχι πιο πριν απο τη Νικίειο ειρήνη)²⁶⁹, κάλλιστα μπόρεσε να λειτουργήσει στο μεσαίο πλατώμα της Νότιας κλιτύος, αφού και εκεί υπήρχε στοά (η Ιωνική), και πηγή.²⁷⁰

Εξάλλου, η περιγραφή του Πausανία για το αθηναϊκό ασκληπιείο με βάση την πηγή, ταιριάζει περισσότερο στο να αναφέρεται σε αυτήν στα βόρεια της Δωρικής στοάς, γιατί όταν ο Πausανίας φεύγει απο το ασκληπιείο κατευθυνόμενος προς το ναό της Θέμιδος, λέει: « ...μετά δε το ιερόν του Ασκληπιού..», (I. 22. 1), το οποίο σημαίνει οτι έχει αφήσει το ιερό του Ασκληπιού πίσω του.²⁷¹

---

²⁶⁹ Για τις συνθήκες και τη χρονολογία ίδρυσης του αθηναϊκού ασκληπιείου, η πλειοψηφία των ερευνητών, συγκλίνει ως προς το 420-418. Ενδεικτικά, Robert, [Thymele, p. 330 \ Travlos, [PDA, pp. 127-142] \ Walker, [BSA 74, 1979, p. 247]. Για το για ποιούς λόγους η Burford « κατεβάζει» τη χρονολογία λειτουργίας του ιερού στο 417-416 [Burford, p. 52]. Δες και σχέση με την επιγραφή **IG I 2, 76** [idem, p. 55 κε]. Σχετικά με τη γενικότερη πολιτική για τα όρια των ιερών και το κτίσιμο των βωμών στα όρια του Πελαργικού τείχους, Κεραμόπουλλος, [AE 1934-1935 σελ. 85-116].

²⁷⁰ Μολονότι το θέμα της τοπογραφίας της Νότιας κλιτύος έχει εγείρει – τουλάχιστον στο παρελθόν- πολλά και αντικρουόμενα ερωτήματα, μια καλή προσέγγισή του, γίνεται απο την Aleshire, [pp. 7-36 και ιδιαίτερα απο τη σελίδα 24 κε]. Ως προς την πηγή όμως, την επονομαζόμενη «πηγή της Ν. κλιτύος», σε αντιδιαστολή με την κυκλική πηγή του βράχου της Ακροπόλεως, έχουμε να πούμε οτι η παρουσία της συνδέεται με δυο όρους [για το πως σχετίζεται με αυτούς, Aleshire, p. 30, και υποσημείωση 7], τους : (**IG I 2- 874**) \ (**IG I 2 – 875**), οι οποίοι ήταν στημένοι σε τοίχο (ο τοίχος χρονολογείται τον πρώιμο 4^ο αι. κατά την Aleshire, p. 23, ή στο τελευταίο τέταρτο του 5^ο πΧ αι., κατά τον Camp, p. 99), που περιθέει το νότιο πέρας του μεσαίου αυτού πλατώματος στο οποίο βρίσκεται και η πηγή, και μια επιγραφή, που κατονομάζει τον Ερμή, την Αφροδίτη, τον Πάνα, τις Νύμφες και την Ίσιδα, ως τις θεότητες του μεσαίου πλατώματος. Πρόκειται για την **IG II 2, 4994** απο το τρίτο τέταρτο του 1^ο πΧ αι. , μολονότι έχουμε και πρωιμότερα αναθηματικά δείγματα για παρουσία και λατρεία των Νυμφών στην περιοχή. [Όπως για παράδειγμα, το ανάγλυφο του Αρχάνδρου- **IG II 2, 4545**, EM 1329-, το οποίο παριστάνει Νύμφες και τον Πάνα (για σχόλια και προβληματισμό επί του αναγλύφου : Aleshire, p. 30, υποσ. 1), και ανάγλυφο απο τον 4^ο πΧ αι. (**IG II 2, 4372**, EM 2439), το οποίο παριστάνει Νύμφες, και είναι αφιερωμένο απο ιερέα του Ασκληπιού, πράγμα που αποδεικνύει, - μαζί με την απουσία του ονόματος του Ασκληπιού απο τα αναθήματα-, οτι επρόκειτο για μια ξεχωριστή λατρεία απο αυτή του Ασκληπιού , και η οποία είχε οριοθετήσει το δικό της χώρο λατρείας στην περιοχή. Στα παραπάνω, να συμπεριληφθεί και ανάγλυφο του 2^ο πΧ αι. , με αριθμό μουσείου: EM 1966, στο οποίο απεικονίζονται Νύμφες, Πάνας και Ερμής. Εξάλλου, η λατρεία Νυμφών στην περιοχή ήταν πάντοτε γνωστή, εξ' ου και η ανασκαφή του Γ. Μηλιάδη, στα Νότια του Ωδείου του Ηρώδου του Αττικού, ΠΑΕ 1955\ ΠΑΕ 1957. Τέλος, για την ανασκαφή της και τον σχετιζόμενο με αυτήν όρο, [Κουμανούδης, ΠΑΕ 1877, σελ. 25]. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας της ιστορίας της πηγής της Ν. κλιτύος, [Walker, BSA 74, 1979, p. 246, και οι αντίστοιχες υποσημειώσεις].

²⁷¹ Η δε χρήση του όρου « κρήνη», αντί «πηγή» - που χρησιμοποιεί στην περιγραφή του-, όπως λέει και η Aleshire [p. 31, n. 1], μπορεί κάλλιστα να προέρχεται απο το οτι έτσι αποκαλείται και η πηγή της Ν. κλιτύος στους όρους **IG I 2- 874, 875**, και όχι γιατί πρόκειται για αυτήν όπως λέει ο Camp, [p. 318]. Εξάλλου, ως « κρήνη», αναφέρεται η ίδια- προφανώς- πηγή και στην επιγραφή **IG II 2 , 4464** (70-65 πΧ) : « Σωκράτης Σαραπίωνος Κηφ[ιεύς] Ασ[κληπιω] και Υγι[είαι] την κρήνην και την είσοδο[v...] και εθύρωσεν», διότι αυτή την περίοδο η κρήνη της Ν. κλιτύος δεν έχει διαμόρφωση για κλειστή είσοδο. Ήδη , απο τον 4^ο αι. πΧ, γνωρίζουμε οτι η πρόστασή της είχε καταστραφεί [Travlos, PDA, p. 138\ Camp, p.99]. Άρα, αποκλείεται να γίνεται λόγος για αυτή, παρά για την πηγή στα Βόρεια της Δωρικής στοάς, που είναι πλέον γνωστή ως «κρήνη».

Στα δυτικά του ναού του Ασκληπιού και της Δωρικής στοάς, (στο μεταξύ επι Αυγούστου οικοδομείται μια ακόμη στοά νοτίως και δυτικά της Δωρικής)²⁷², υπάρχουν τα θεμέλια ενός άλλου οικοδομήματος, διαστάσεων 28 επι 14μ. με **ιωνική στοά** στην πρόσοψη και σειρά 4 δωματίων στο βάθος, με διαστάσεις το καθένα , 6 επι 6 μέτρα.²⁷³ Όσον αφορά στο συγκεκριμένο οικοδόμημα, η χρονολόγησή του, τυγχάνει ιδιαίτερης σημασίας, - και βεβαίως σχετίζεται και αυτή άμεσα με το τοπογραφικό πρόλημα της Ν. κλιτύος-, γιατί ανάλογα με τη χρονολόγησή της η στοά, θα μπορούσε κάλλιστα να έχει λειτουργήσει ως εγκοιμητήριο απο την αρχή ακόμα της ίδρυσης του ασκληπιείου,²⁷⁴ ή να οικοδομήθηκε μετά τη διώροφη στοά²⁷⁵ για να χρησιμεύσει ως συμπληρωματικό εγκοιμητήριο ή ξενώνας.²⁷⁶

²⁷² Πιστοποιείται απο την **IG II 2 , 3120**. Για μια συνοπτική παρουσίαση του χώρου του ασκληπιείου και των επεμβάσεων σ' αυτόν [Walker, BSA 74, 1979, p. 247].

²⁷³ Για την ανασκαφή της Ιωνικής στοάς, [Κουμανούδης, ΠΑΕ 1877, σελ. 22]. Για περιγραφή της, [Παπαχατζή Αττικά, σελ. 304].

²⁷⁴ Άποψη του Holwerda, AM (A) 27, 1902, p. 291].

²⁷⁵ Στην ύστερη ελληνιστική περίοδο; Judeich, [Topogr. p. 287].

²⁷⁶ Παπαχατζή [Αττικά, σελ. 304]. Ως προς τη χρονολόγηση της Ιωνικής στοάς, έχει εκφραστεί η άποψη ότι κάλλιστα μπορεί να χρονολογηθεί στα 420 ή και νωρίτερα, με βάση μια συγκριτική μελέτη του Martin ως προς τις ιωνικές βάσεις του Ασκληπιείου και του Ερεχθείου : Martin, [BCH 68-69 , 1944 -1945, pp. 340-374]. Η δε μελέτη του ίδιου μαζί με τον Metzger [Martin και Metzger BCH 73, 1949, p. 316-350], έδειξε ότι η πρόσταση της Ιωνικής στοάς είναι υστερότερη προσθήκη σ' ένα προϋπάρχον οικοδόμημα, το οποίο ενδεχομένως να είχε οικοδομηθεί περί τα 15-20 χρόνια νωρίτερα. (Συνοπτικά, η εξέλιξη του χώρου σύμφωνα με τους προαναφερθέντες ερευνητές, είναι ως εξής: Στην αρχή, υπήρχε ένα ιερό για θεότητες του νερού, με μια πηγή κι ένα μικρό οικοδόμημα. Το 420 ο Τηλέμαχος ιδρύει ένα άβατο (αντίγραφο της Επιδαύρου) και η πηγή περικλείεται απο έναν περίβολο. Στα μέσα του 4^{ου} πΧ αι. το ανατολικό πλάτωμα αφιερώνεται στον Ασκληπιό, και χτίζεται η δωρική στοά και το πρόπυλο. Το μικρό δυτικό ιερό χάνει τον αρχικό του χαρακτήρα. Καταστρέφεται ο περίβολος που έκρυβε την πηγή αρχικά, και αφιερώνονται οι ναοί της Θέμιδας και της Αφροδίτης). Ο Tomlison, [JHS 89, 1969, pp. 112-117] κατεβάζει τη χρονολογία της προσθήκης στο 350-330 πΧ, αδυνατώντας όμως να κάνει μια συγκριτική μελέτη όπως ο Martin , και επίσης, δε θίγει καθόλου το ζήτημα του πρωταρχικού κτίσματος. Με βάση όμως τα ίχνη απο το δόμο του κατωφλιού του δεύτερου απο δυτικά δωματίου, συμπέρανε ότι σ' αυτό το δωμάτιο, - και κατά αναλογία και στα υπόλοιπα τρία- η θύρα δεν ήταν έκκεντρη, ενδεχομένως γιατί στα δωμάτια υπήρχαν κλίνες, που σχετίζονται βεβαίως με τις δυνατότητες εστίασης, έτσι όπως ξέρουμε και απο άλλα ασκληπιεία.

(Εδώ βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και αν γίνει αποδεκτό ότι το 420 πΧ στη Νότια κλιτύ υπήρχαν η πηγή της Νότιας κλιτύος και η Ιωνική στοά, πάλι αυτό δεν είναι ισχυρό επιχείρημα για όσους υποστηρίζουν ότι η λατρεία του Ασκληπιού πρωτοεγκαταστάθηκε στο μεσαίο πλάτωμα.

Πάντως, ανάμεσα στους ερευνητές που θεωρούν ότι η ιωνική στοά χτισμένη μετά το 420,-και προοριζόμενη για εγκοιμητήριο- μαζί με τον βωμό , αποτελούν τα πρωιμότερα κτίσματα του αθηναϊκού ασκληπιείου, είναι και η Burford. Διαβλέπει μάλιστα και ομοιότητες με το επιδαύρειο μοντέλο. - Κτήριο Ε-. Σχετικά μ' αυτό,[Burford, p. 51] και υποσημ. 26 στο κεφάλαιο ασκληπιείο Επιδαύρου, της παρούσης). Με την πρωιμότητα της οικοδόμησης της Ιωνικής στοάς στο χώρο, συντάσσεται και ο Τραυλός [AE 1939-1941, σελ. 60], για την οποία στοά πιστεύει ότι απο την αρχή της εγκαθίδρυσης της λατρείας προοριζόταν για βοηθητικός μονάχα χώρος του ιερού, καθώς στο ανατολικό πλάτωμα, υπήρχε το καθ' εαυτό ιερό. Για χάρη της οικοδόμησης της ιωνικής στοάς, κατεδαφίστηκε μάλιστα και τμήμα του ανατολικού τείχους του Πελαργικού. [idem, σελ. 60]. -Για χρονολόγηση, βλ. σελ. 60, υποσ. 2.- Αλλά και ο Thompson [Hesperia 6, 1937, p. 45], θεωρεί ότι η μικρή Ιωνική στοά είναι εμφανώς πρωιμότερη απο τη στοά στο ανατολικό πλάτωμα, και μάλιστα, ίσως κάποια μέρα να αποδειχτεί ακόμα και το πρωιμότερο κτίσμα όλου του ιερού.

Με την Ιωνική στοά έχει γίνει απόπειρα να συσχετιστεί κι ένα ανάγλυφο, το EM 1377 - Για φωτογραφία του: G. Newmann, [Probleme des griechischen..., Tubinger Studien zur Archaologie und Kunstgeschichte III Tubingen 1979 pl. 29] \ (Για χρονολόγηση: E. B. Harisson , Agora XI Archaic and

---

Archaistic sculpture, Princeton 1965, p. 96). Το ανάγλυφο, χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} πΧ αι. Όμως, και αν ακόμη η απεικόνιση – ενός ναού στα αριστερά και μιας στοάς στα δεξιά- επί του αναγλύφου, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αποκλείεται η στοά αυτή να είναι η Ιωνική, γιατί έχει αποδειχτεί πλέον ότι τα δυο οικοδομήματα δυτικά της ιωνικής στοάς- δηλαδή στα δεξιά της-, είναι το μεν ένα ο ναός της Ίσιδας (ταυτισμένος με ασφάλεια βάσει επιγραφικών και αρχιτεκτονικών δεδομένων, [Walker, BSA 74, 1979, p. 243-257], το δε άλλο, ο ναός της Θέμιδος, τον οποίο αναφέρει και ο Πausanίας φεύγοντας από το ασκληπιείο, και πηγαίνοντας προς Δυτικά. [Πaus. I, 22.1).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΝΑΤΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΠΕΙΡΑΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Στα 1884, στη ΝΔ πλαγιά του λόφου της Μουνυχίας, αμέσως πάνω από τους ανατολικούς νεώσοικους της Ζέας – όπου και το όμορο οικόπεδο Τσόχα στην εντός του οποίου θεμελίωση θεάτρου-, εντοπίστηκε στήλη ενεπίγραφη αφιερωμένη στον Ασκληπιό και την Υγεία από τον ιερέα Φορμίωνα, η οποία και δημοσιεύτηκε από τον Ιάκ. Δραγάτη²⁷⁷. Συνευρήματα αποτελούν : μικρή αναθηματική επιγραφή, θραύσματα κεκοσμημένου αρχαίου καθίσματος και ανάγλυφο Ασκληπιού, τα οποία και είχαν προσαχθεί από τον Τσόχα, στο μουσείο Πειραιά²⁷⁸. Εκτός της επιγραφής, στο ίδιο σημείο και λίγο πιο βόρεια, είχε εντοπιστεί και ορόσημο: « Όρος του ιερού»²⁷⁹. Σε επιχωμάτωση πλησίον του θερινού θεάτρου Τσόχα, αποκαλύφθηκε άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους του Ασκληπιού²⁸⁰.

Από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν τον Ιούλιο του 1888 από τον Ιάκ. Δραγάτη, ανευρέθησαν²⁸¹: Γλυπτά, (ακέφαλος κορμός νεανία, σώμα ακέφαλου Ασκληπιού(;), άνω μέρος σώματος γυναικός (Υγείας;), θραύσματα από τα σώματα μορφών, θραύσματα ενδυμάτων από ενδεδυμένες μορφές, αναθηματικά ανάγλυφα (από τα οποία σ' ένα παριστάνεται σκύλος, ζώο με ιδιαίτερη σημασία για τα ασκληπιεία αλλά και για τον Πειραιά ειδικότερα), θραύσματα που φέρουν σπείρες όφεως, και τέλος, διάφορα ευρήματα, όπως: θραύσματα με γείσο, θραύσματα από μαρμάρινο τετραγωνικό βωμό, ακροκέραμο, λύχνος, μικρό άγαλμα Ασκληπιού, καθώς και ανάγλυφα φέροντα επιγραφές²⁸².

²⁷⁷ ΑΕ 1884, [σελ. 219] \ Δραγάτης, [ΑΔ 1888, σελ. 136].

²⁷⁸ Αναφέρονται επίσης στο ΑΔ 1888, σελ. 136.

²⁷⁹ ΑΕ 1884, Σύμμικτα, σελ. 219.

²⁸⁰ ΑΔ 1888, σελ. [132] \ Stewart 1979, [p. 48-51]. Του 2^{ου} πΧ αιώνα;

²⁸¹ ΑΔ 1888, [σελ. 132-136].

²⁸² Λίστα επιγραφών προερχόμενες γενικά από το ασκληπιείο Πειραιά, στον : Garland, [p. 230-231]. Πρόκειται για τις: **IG II 2, 4962** (= SIG 3, 1040), βλ. [ΑΕ 1885, σελ. 85-91, -όπου και δημοσιεύεται ως C.I.A III, 1651- και ΠΑΕ 1885] \ **IG II 2, 47** [ΑΕ 1885, σελ. 85-91]. Η εν λόγω επιγραφή χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αιώνα πΧ, και στους στίχους 16-19 γίνεται αναφορά σε ιατρικά εργαλεία. Η Aleshire [p. 44, n.4] θεωρεί ότι πρόκειται για αφιέρωμα από γιατρό, που είτε

αποσύρθηκαν απ' το επάγγελμα λόγω ηλικίας, είτε ήθελαν να ευχαριστήσουν τον θεό για κάποια αποτελεσματική θεραπεία. Τα εν λόγω εργαλεία κάλλιστα θα μπορούσαν να αποτελούν μέρος του θησαυρού του ιερού κι όχι εργαλεία προς χρήση, δεδομένου ότι συχνά εργαλεία από πολύτιμα μέταλλα, αποτελούσαν αναθηματικές προσφορές και συνιστούσαν μέρος των οικονομικών προσόδων του ιερού (στην περίπτωση που αποφασίζοταν το λιώσιμό τους). Haft, [Public Physicians, p. 30, n. 117]

Επίσης έχουμε: **IG II 2, 4453** (βάση ιωνικού κίονα με επιγραφή « Ασκληπιού» [Για παραπομπή, βλ. Garland, p. 231] \ **IG II 2, 4529** (2^{ος} ή 3^{ος} αιώνας μΧ) \ **IG II 2, 4527**, βλ. [ΑΔ 1888, σελ. 134, 2^{ος} ή 3^{ος} αιώνας μΧ) \ **IG II 2, 2963** (= SIG 3, 1110, 212 \ 213 μΧ) \ **IG II 2, 4537** (αχρονολόγητη).

Απο τις ως άνω επιγραφές, η **IG II 2, 4962** (=SIG 3, 1040) η οποία χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} πΧ αιώνα, χρήζει περαιτέρω ενασχόλησης. Το κείμενό της έχει ως εξής:

Θεοί	Ευθύδημος
Κατά τάδε προθύεσθα	Ελευσίνιος
ι Μαλεάτη πόπανα τρ-	ιερεύς Ασκληπιό
ία Απόλλωνι πόπανα τρ-	τας στήλας ανέθηκ[ε]
ρία Ερμῆι πόπανα τρί-	τας προς τοις βωμοίς,
α Ιασοί πόπανα τρία Α-	εν αις τα πόπανα πρώτος
κεσοί πόπανα τρία Πα	εξηκάσατο, α χρηη προ[ο]
νακειία πόπανα τρία	θύεσθ[αι].
κυσίν πόπανα τρία κυ-	
νηγέταις πόπανα τρί[α].	

Στην παραπάνω επιγραφή, παραξενεύει η ξεχωριστή θυσία στον Μαλεάτη, και στον Απόλλωνα, ενώ είναι γνωστό ότι στην Αθήνα είχε μεταφερθεί η λατρεία του Απόλλωνα Μαλεάτη ως είχε αυτούσια, απο την Επίδαυρο: [ΑΕ 1884, σελ. 83, επιγραφή περί το 400 πΧ, «Ασκληπιού, Μαχάονος, Απόλλωνος Μαλεάτου». [Για τη λατρεία του Απόλλωνα Μαλεάτη και τη σχέση του γενικά με τον Ασκληπιό, Καββαδίας, [Το ιερόν σελ. 181 κε] \ Walton, [p. 19-20] \ Burkert, [p. 125] \ Farnell, [p. 254] \ idem, [Cults, IV, pp. 235-239]. Για πιθανές εκδοχές στο γιατί ο ιερέας Ευθύδημος απευθύνει θυσία ξεχωριστά στον Απόλλωνα και ξεχωριστά στον Μαλεάτα –στον καθένα απο 3 πόπανα-, [Farnell, Cults, p. 236-237].

Για τους συννάους του Ασκληπιού [Garland, p. 209, n. 117 \ Kutsch, p. 31]. Κι εφόσον έχουμε ενδείξεις για τη μεταφορά της Υγείας-μαζί με τη λατρεία- στο αθηναϊκό ασκληπιείο μέσω Πειραιά, [μνημείο Τηλεμάχου, **IG II 2, 4960 a**, αρχές 4^{ου} αιώνα, και για σχολιασμό: Beschi, [ASAA 45\46, 1967-1968, p. 381 κε], δεν έχουμε λόγους να μη θεωρήσουμε ότι η Υγεία συλλατρευόταν και στο πειραιϊκό ασκληπιείο, παρ'όλο που δε μνημονεύεται στην επιγραφή. (Άραγε την έλευση της λατρείας μέσω Πειραιά να δήλωνε η παράσταση πλώρης στο μνημείο του Τηλεμάχου; [Parker, p. 181, n. 101] (Για σχόλια σχετικά με την Υγεία, βλέπε και Aleshire, p.12). Εξ ου και ο Δραγάτης, τα υπ. αριθ. 3 και 11 ευρήματα [ΑΔ 1888, σελ. 133], τα θεωρεί απεικονίσεις της Υγείας.

Τέλος, σχετικά με τα σκυλιά και τους κυνηγέταις: Προφανώς πρόκειται για τα ιερά ζώα, τα σκυλιά του Ασκληπιού, που ενδιαίτντο σε κάθε ασκληπιείο. – Βλέπε υποσημείωση 52 στο κεφάλαιο των φιλολογικών πηγών-. (Παρά ταύτα, το γεγονός της προσφοράς θυσιών στα σκυλιά , εξομοιώνοντας τα με ανώτερες θεότητες, ενδεχομένως να προκάλεσε την αίσθηση περί αστείου κάποιων Αθηναίων, που διέθεταν πνευματικό υπόβαθρο. Εξ' ου και στην κωμωδία « Φαιών», - του κωμικού ποιητή Πλάτωνα-, γραμμένη λίγο αργότερα απο την επιγραφή, παραδίδεται ένα αττικό τελετουργικό, και περιγράφεται μια προσφορά « κυσί και κυνηγέταις», χρησιμοποιώντας ακριβώς τα λόγια της επιγραφής, Farnell, p. 263). Για το ποιοί μπορεί να ήταν οι κυνηγέταις, έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις: Garland, [p. 209, n. 117, -για την εκδοχή του να πρόκειται για δαίμονες ή πνεύματα του Άδη, γι αυτό και η παρουσία του Ερμή, ως ψυχοπομπού-, ή ακόμα να πρόκειται για ηρωικά όντα, όπως ο Μαχάων και ο Ποδαλείριος- Farnell, [Cults, p. 261]. Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 201, υπος, 4], -για την εκδοχή οι κυνηγέταις να ήταν οι άνθρωποι που φρόντιζαν τα ιερά σκυλιά και να είχαν μερίδιο στη θυσία, όπως το ιερατικό προσωπικό είχε μερίδιο στα θυσιαζόμενα σφάγια- Βλ. Σχετική επιγραφή : Καββαδίας, [Το ιερόν, σελ. 186 υπος. 1], και Παπαχατζής, [Αττικά σελ. 124], για την εκδοχή οι κυνηγέτες να σχετιζόνταν με τον σημαντικό ρόλο που είχαν παίζει στη ζωή του Ασκληπιού ως βρέφος, σύμφωνα με τη θεωρία περί καταγωγής του Ασκληπιού απο την Επίδαυρο.- Βλ. Επίσης του ίδιου, [Κορινθιακά –Λακωνικά, σελ. 200-201, υπος. 1].

Απο κτίσματα, η ανασκαφή αποκάλυψε τοίχους διαφόρων αρχαίων οικοδομημάτων, και δύο αρχαίες δεξαμενές²⁸³.

---

²⁸³ ΑΔ 1888, [σελ.132]. (Να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο ότι το σύστημα ύδρευσης του κλασικού Πειραιά, συνίσταται σε επί μέρους συστήματα δεξαμενών, που εξυπηρετούν εκάστοτε μια μόνο οικία. [Πανάγου, σελ. 311]. Βλέπε και Metzger, [ΑΔ 26, 1971, σελ. 44 κε].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΜΕΓΑΡΑ : ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ Ή ΙΕΡΟ ΔΙΟΣ ΑΦΕΣΙΟΥ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΛΟΜΕΝΑ

Στα Μέγαρα, στη θέση Μάρμαρα στην αρχή των Σκιρωνιδών πετρών και σε υψόμετρο 250-300 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, στα 1890²⁸⁴ ανασκάφηκε – από τον Δ. Φίλιο-, κτηριακό συγκρότημα με στεγασμένους χώρους οι οποίοι αναπτύσσονταν γύρω από δυο αυλές κατά τέτοιο τρόπο, ώστε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για συγκρότημα απαρτιζόμενο από δύο τμήματα²⁸⁵. Ανατολικά του συγκροτήματος αυτού, ανασκάπτονται ακόμη: ναός, δεξαμενή, βωμός και εξέδρα, για τα οποία γίνεται λόγος στην επόμενη ενότητα.

Από κινητά ευρήματα, ήρθαν στην επιφάνεια : Γλυπτά (όχι πολλά κι ούτε σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση), ενώ σπουδαιότερα θεωρούνται θραύσματα φαινόμενα ως συνανήκοντα στο ίδιο άγαλμα, καθώς επίσης και απότμημα κορμού γυναικείου αγάλματος.²⁸⁶ Ανευρέθησαν επίσης: Πλάκες (από ασβεστόλιθο) με ανάγλυφους γρύπες,²⁸⁷ θραύσματα από πήλινα ειδώλια²⁸⁸ (ένα απ' αυτά είναι απεικόνιση αλόγου ή βοδιού), τρεις μικρές λαβές αγγείων που φέρουν πρόσωπο²⁸⁹, το πόδι και το ρύγχος χοίρου –από πηλό- και θραύσμα από υδρορρόη- λεοντοκεφαλή.²⁹⁰

---

²⁸⁴ ΑΕ 1890-1891, [σελ. 35 κε].

²⁸⁵ Για σχέδιο, ΑΕ 1890-91, σχ. 4.

²⁸⁶ ΑΕ 1890-91, [σελ. 42-43]

²⁸⁷ idem σελ. 43

²⁸⁸ idem, σελ 44

²⁸⁹ idem, σελ 44

²⁹⁰ idem, σελ. 44

Αξιόλογα είναι και τα ευρεθέντα όστρακα²⁹¹ (όπως θραύσματα απο μεγάλους πίθους, θραύσμα απο φιαλοειδές αγγείο, όστρακα απο αγγεία κορινθιακής τεχνοτροπίας, επίσης όστρακα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα, καθώς και ελάχιστα όστρακα απο αγγεία ενεπίγραφα.²⁹²

Το σημαντικότερο όμως εύρημα θεωρείται το πόδι κύλικας στην οποία διαβάζονται τα εγχάρακτα γράμματα: ΦΕΣ²⁹³.

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Το 1890 η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως μικρό **ναό**²⁹⁴ τετράστυλο, πρόστυλο, του οποίου σώζονταν κατά χώραν τρεις δόμοι των θεμελίων του, και το λιθόστρωτό του. Η κρηπίδα πλάταινε ανατολικά, διαμορφώνοντας έτσι κάτοψη τύπου T.

Ανατολικότερα, και απέναντι απο την ανατολική πρόσοψη του ναού, ανασκάφτηκε κυκλικό θεμέλιο (διαμέτρου 2.μ 75)²⁹⁵ που αρχικά σχηματιζόταν απο πέντε λίθους απο τους οποίους οι τέσσερις σώζονταν κατά χώραν. Κατά τον ανασκαφέα,²⁹⁶ επρόκειτο για λείψανα απο το θεμέλιο αναθήματος ενώ κατά άλλους²⁹⁷ πρόκειται -λόγω της θέσης του και του σχήματός του-, για κυκλικό **βωμό**, όπως αναμένεται σε βωμό χθόνιας θεότητας.²⁹⁸

Στα νότια του ναού, ανασκάφτηκε μικρή ορθογώνια δεξαμενή.²⁹⁹

²⁹¹ idem, σελ 44 κε. (η χρονολόγησή τους ξεκινά απο τη γεωμετρική εποχή).

²⁹² ΑΕ 1890-91, [σελ. 45]

²⁹³ Στοιχείο που οδήγησε τον ανασκαφέα να θεωρήσει οτι όλο το κτηριακό συγκρότημα , δεν είναι παρα το μνημονευόμενο και απο τον Πausανία ιερό του Διός Αφεισίου [ΑΕ 1890-91, σελ. 46 κε].

Αυτή η άποψη συνδυάζεται και με τα ευρήματα των πλακών με τους γρύπες οι οποίοι θεωρούνται οτι έχουν σχέση με τη λατρεία του Δία [ΑΕ 1890-91, σελ. 43]. Την αυτή άποψη για την αναγνώριση και ταύτιση του ιερού του Διός Αφεισίου ασπάζεται και ο Lolling στον ίδιο τόμο : [σελ. 56].

Επειδή βόρεια του ναού ανασκάφτηκε τάφος χριστιανικών χρόνων [ΑΕ 1890-91, σελ. 41] και βρέθηκαν επίσης πήλινοι λύχνοι φέροντες σταυρό [idem], ο Παπαχατζής [Αττικά, σελ. 518] αναφέρει οτι είχαν αναγνωριστεί κελλιά μοναστηριού στο μεγάλο συγκρότημα. [Βλ. ΑΕ 1890-91, σελ. 40 υπος. 1, όπου ο Φίλιος αναφέρει μεν τη μαρτυρία του Ραγκαβή οτι στη θέση του ναού του Διός Αφεισίου υπάρχει μοναστήρι, αλλά ο ίδιος αμφισβητεί αυτή τη χρήση του συγκροτήματος]. Ο ίδιος ο Παπαχατζής [Αττικά, σελ. 518] θεωρεί οτι έχουμε νε κάνουμε με το κέντρο μόνιμης φρουράς της Σκιρωνίδας οδού, το οποίο όμως είχε ερειπωθεί στον καιρό του Πausανία, γι αυτό και δεν κάνει λόγο γι αυτό.

Κατά τον Φαράκλα [Μεγαρίς, επίμ. 4, σελ. 2], το όλο συγκρότημα είναι Ασκληπιείο, και « ο λόγος που οι δυο παλιοί ερευνητές δε μπόρεσαν να αναγνωρίσουν αυτό του τον χαρακτήρα, οφείλεται στο οτι εκείνη την εποχή οι γνώσεις για τα ασκληπιεία δεν ήταν αρκετές».

²⁹⁴ Για την ανασκαφή και περιγραφή του ναού, Φίλιος [ΑΕ 1890-91, σελ. 41]. Στον ίδιο και αναφορά για τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο. Επίσης, [Σακελλαρίου- Φαράκλας, Μεγαρίς, Επίμ. 4, σελ. 2, και σελίδα 8, όπου ο Φαράκλας με βάση το σχέδιο του ναού, θεωρεί οτι τα κτήρια πρέπει να χρονολογηθούν το πολύ στην όψιμη κλασική ή πρώιμη ελληνιστική εποχή].

Πριν τη διενέργεια της ανασκαφής, σε άρθρο του στην ΑΕ 1887, ο Lolling είχε θεωρήσει ως ναό το χώρο Α [ΑΕ 1890-91, σχέδιο 4].

²⁹⁵ Yavis, [p. 202], και για την τυπολογική του κατάταξη.

²⁹⁶ ΑΕ 1890, [σελ. 40]

²⁹⁷ Φαράκλας, [Μεγαρίς, σελ. 2] και Yavis [Greek altars, p. 202], ο οποίος όμως αποδίδει το βωμό στη χθόνια υπόσταση του Δία.

²⁹⁸ Για τα είδη των χθόνιων βωμών και την τυποποίησή τους, Yavis,[p. 93].

²⁹⁹ Για τον καθαρισμό της και το περιεχόμενό της- καθώς και για παρατηρήσεις επι αυτής-, [ΑΕ 1890, σελ. 40 υπος. 3]

Εκτός των προαναφερθέντων κτισμάτων,³⁰⁰ δυτικότερα ανασκάφηκε κτηριακό συγκρότημα το οποίο θα μπορούσε να διαιρεθεί σε δυο τμήματα – με στεγασμένους χώρους- απο τα οποία τμήματα, το κάθε ένα αναπτυσσόταν γύρω απο αυλή. Ο χώρος που θεωρείται ως **εγκοιμητήριο**, - φέρει το γράμμα I-³⁰¹ βρίσκεται στα βόρεια της πρώτης αυλής και βορείως του δωματίου G1, κι έχει μακρό άξονα με κατεύθυνση Β προς Νότον.

Σχετικά με το χώρο I, το βασικό στοιχείο του³⁰² που υποβάλλει την ιδέα ενός εγκοιμητηρίου, έγκειται στην εύρεση λίθων εμπεπηγμένων στο έδαφος σε δυο σημεία στη δυτική πλευρά, και σε ένα στη Βόρεια,³⁰³ και οι οποίοι λίθοι έφεραν αρχιτεκτονική επεξεργασία κατά τέτοιο τρόπο ώστε να θεωρηθεί ότι θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως καθίσματα – εαν επάνω σε αυτούς εδράζονταν άλλοι λίθοι πιο πλατείς³⁰⁴, ή ακόμα, και ως κλίνες.³⁰⁵

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα δωμάτια 9 και 10.³⁰⁶ Στο χώρο 9 (H4) ανευρέθη αβαθής κυκλική κοιλότητα (διαμ. 1.μ 90)³⁰⁷ με επιστρωμένο το έδαφος της απο οπτές πλίνθους. Αγωγός (μήκους 40 εκ.) απ' αυτήν την κοιλότητα, καταλήγει προς Νότον σε μικρότερο βόθρο (0.60 εκ διάμετρο και 0. 10 εκ. βάθος), ενώ στο βόρειο τμήμα της κοιλότητας και σε άμεση επαφή μ' αυτή, υψώνεται τετράγωνη πλάκα, ύψους 50 εκ.³⁰⁸ και 10 εκ. πλάτους.

Στο δωμάτιο 10 (H3) που επικοινωνεί με το 9 μέσω εισόδου (βλ σχέδιο 4, ΑΕ 1890-91) εντοπίστηκε επίσης κοιλότητα (Βόθρος) 60 εκ διαμέτρου και 13 εκ. βάθους, στο βόρειο τμήμα της οποίας υψώνεται επίσης πλίνθος 50 εκ. στο ύψος, και 50 επι 25 στις διαστάσεις.³⁰⁹

Οι βόθροι αυτοί μας φέρνουν στο μυαλό ως παράλληλο, το βόθρο στα δυτικά της Δωρικής Στοάς στο αθηναϊκό ασκληπιείο. Γιατί όμως εδώ έχουμε δυο βόθρους αντί για ένα, είναι ένα άλλο ερώτημα.³¹⁰

³⁰⁰ Την ανασκαφική εικόνα του χώρου συμπλήρωναν μια βάση για αναθήματα, -κατά την ερμηνεία του Φίλιου-, μια εξέδρα,-στα ΝΑ του αναθηματικού βόθρου-, και ένας δρόμος, τα οποία δε θα μας απασχολήσουν εν' προκειμένω. Σχετικά με αυτά, [ΑΕ 1890-91, σελ. 40] και Φαράκλας, [Επίμ. 4, σελ 2-3].

³⁰¹ Σύμφωνα με την ερμηνεία του Φαράκλα [Μεγαρίς, Fig. 37] επι του σχεδίου του Φίλιου [ΑΕ 1890-91, σχ. 4].

³⁰² Για περιγραφή του χώρου, [ΑΕ 1890-91, σελ. 38-39] και Φαράκλας, [Μεγαρίς, σελ. 4-6]

³⁰³ Η οποία βόρεια πλευρά ειρήσθω εν παρόδω, είναι δομημένη με μια ιδιόμορφη τεχνική εναλλαγής λίθων και δόμων. [ΑΕ 1890-91, σελ. 38]

³⁰⁴ [ΑΕ 1890-91, σελ. 38].

³⁰⁵ Φαράκλας, [Μεγαρίς, σελ. 5] . Σ' αυτό το σημείο να αναφερθεί ότι λίθινα ανάκλιτρα ανευρέθησαν και στους χώρους 7-8 [σχ. 4, σελ. 37 ΑΕ 1890-91 / Η5-Η6 fig. 37, Φαράκλας, σελ. 6-7] καθώς και στο χώρο Α [σχ. 4 σελ. 38 ΑΕ 1890-91, Η2 κατά τον Φαράκλα, σελ. 7], στη Β. και Α. πλευρά, εντός του οποίου εντοπίστηκαν και δυο ορθογώνιοι λάκκοι επενδεδυμένοι εσωτερικά με πλάκες (βόθροι;) διαμ. 90 εκ. γεμάτοι τέφρα, αλλά χωρίς υπολείμματα οστών. [Υavis, p. 218] και [ΑΕ 1890-1891, σελ. 35]. Ο χώρος κατά τον Φαράκλα [σελ. 7] θα μπορούσε να λειτουργεί ως χειμερινό εστιατόριο λόγω θέρμανσης. Όμως ο χώρος I υπερτερεί των προαναφερθέντων αισθητά – απο απόψεως διαστάσεων-, γεγονός που θα εξυπηρετούσε καλύτερα το τελετουργικό της εγκοιμησης στο συγκεκριμένο ασκληπιείο.

³⁰⁶ Σχ. 4, [ΑΕ 1890-91.] Αντιστοίχως, στο σχ. 37 του Φαράκλα, είναι οι χώροι Η4-Η3.

³⁰⁷ Yavis, [p. 218].

³⁰⁸ [ΑΕ 1890-91, σελ. 37].

³⁰⁹ Yavis, [p. 218] / ΑΕ 1890-91 σελ. 38 / Φαράκλας [Μεγαρίς, σελ. 7-8].

³¹⁰ Για πιθανή ερμηνεία, Φαράκλας [Μεγαρίς, σελ. 8].

(Την ανασκαφική εικόνα του συγκροτήματος συμπλήρωναν οι χώροι 1,2,3,4,5,6 (G1 -G6) και οι αυλές Η και Γ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

ΑΜΦΙΑΡΑΕΙΟ ΩΡΩΠΟΥ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Με τις ανασκαφικές εργασίες στο ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό, συνέδεσε το όνομά του αρχικά ο Λεονάρδος, μετά το θάνατο του οποίου, το ενδιαφέρον για τον Ωρωπό εξέλιπε.³¹¹ Πάντως, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως αρκετά απο τα κτίσματα του ιερού³¹² – τόσο απο την αριστερή αλλά και απο τη δεξιά όχθη³¹³, όσο και πολλά αναθήματα απο το ιερό, όχι όμως κατ' ανάγκη και τα καλύτερα του είδους τους.³¹⁴ Και πραγματικά, τα ευρήματα απο τις ανασκαφές συνάδουν με τις πληροφορίες που απο τις τελευταίες ήδη δεκαετίες του 5^{ου} πΧ αιώνα μας έδωσε ο Αριστοφάνης με την κωμωδία του « Αμφιάρεως», σχετικά με την ύπαρξη και τη λειτουργία του ιερού : δεν υπάρχουν ευρήματα τα οποία να χρονολογούνται σε εποχή παλαιότερη απο την εποχή της κωμωδίας του Αριστοφάνους (δηλ. το 415 πΧ),³¹⁵ ενώ το τέλος της λειτουργίας του ιερού ενδεχομένως έλαβε χώρα κατά τον 4^ο αιώνα μΧ.³¹⁶

³¹¹ Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας των ανασκαφών, Πετράκος, [ΑΕ 1967, σελ. 1].

³¹² Για συνοπτική παρουσίαση των οικοδομημάτων του ιερού και παραπομπές για τη βιβλιογραφία που τα αφορά, βλ. [idem, σελ. 1-5].

³¹³ Το χώρο διέσχισε ένας χείμαρρος,- διαιρώντας τον σε δυο τμήματα-, ο οποίος πολλές φορές κατά τη διάρκεια του χειμώνα, καθίστατο αδιάβατος . Στο ένα απ' αυτά, -το δεξιό όπως το κατονομάζει ο Πετράκος-, απο τον 4^ο πΧ αιώνα και κατόπιν, έγιναν πολλά οικοδομήματα για την εξυπηρέτηση των προσκυνητών, για τη διαμονή των προσώπων που είχαν μόνιμη ή μακροχρόνια απασχόληση στο ιερό, καθώς και για τη στέγαση των πολυάριθμων επισκεπτών του ιερού, κατά τη διάρκεια των αγώνων. Παπαχατζής, [Αττικά, σελ. 454]. Μάλιστα, για την επικοινωνία των δυο αυτών όχθων (δεδομένου οτι οι παρειές της χαράδρας όπου βρισκόταν το ιερό ήταν απότομες λόγω των αναλημμάτων), είχε δημιουργηθεί και μια γέφυρα, -απο την οποία δεν έχουμε κανένα υπόλειμμα-, της οποίας όμως η ύπαρξη πιστοποιείται επιγραφικά απο την **IG VIII 4255**, και από μια ακόμη επιγραφή, δημοσιευμένη στην ΑΕ 1923, [σελ. 43, αρ. 124]. Πετράκος, ΑΕ 1967, [σελ. 3-4].

³¹⁴ Για ποιό λόγο συμβαίνει αυτό, - ενώ δηλαδή γνωρίζουμε πχ απο τις υπογραφές των γλυπτών στα βάθρα οτι υπήρχαν σημαντικά έργα, εν ' τούτοις να μην έχουν διασωθεί-, βλ. Πετράκος [Ωρωπός, σελ. 118], όπου κάνει λόγο για λεηλασία του ιερού προκειμένου για την εξοικονόμηση οικοδομικής ύλης – χαλκού και μολύβδου-, αλλά και στη σελίδα 71 , όπου αναφέρεται οτι η γενικότερη καταστροφή του ιερού και των μνημείων του οφείλεται στη χρήση του μαρμάρου για την παρασκευή ασβέστου, δεδομένου οτι ασβεστοκάμινοι εν λειτουργία υπήρχαν στο χώρο του ιερού ακόμα και τότε που ξεκινούσε η ανασκαφή του. (Βλ. υποσ. 6 της σελίδας 71, καθώς και υποσημείωση 1 της σελίδας 72.)

³¹⁵ Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 66], και σελ. 67, για το χρονικό πλαίσιο της λατρείας. Για το πως ξεκίνησε η λατρεία, βλ. 14ο κεφάλαιο, αμφιαράειο Θηβών.

³¹⁶ Κάτω απο ποιές συνθήκες συνέβη αυτό, και για το ποιές είναι οι επικρατούσες απόψεις σχετικά, Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 70-72].

Τα ευρήματα του ιερού, είναι πολλά και διαφόρων ειδών. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται :

- 1) Αγάλματα και θραύσματα αγαλμάτων κατά κύριο λόγο από μάρμαρο,³¹⁷ τα οποία παριστάνουν την Αρτέμιδα, τον Ηρακλή, βεβαίως τον Αμφιάραο, αλλά και άλλες μορφές όπως γυναίκα και παιδιά,³¹⁸ και καλύπτουν χρονολογικά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους³¹⁹.
- 2) Μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη με επιγραφή, - η λεγόμενη του Στρομβίχου-, η οποία και είναι ίσως το αρχαιότερο γλυπτό το οποίο προέρχεται από το ιερό.³²⁰
- 3) Ανάγλυφα,³²¹ όπως αυτό που παριστάνει ζεύγος το οποίο βαδίζοντας προς τα δεξιά ακολουθείται από δυο παιδιά, εμπρός από τα οποία χοίρος και κριός οδηγούνται σε θυσία.,³²² ή το πολύ γνωστό ανάγλυφο του Αρχίνου, παριστάνοντα τον Αμφιάραο να στέκεται όρθιος στα αριστερά του νέου, ενώ ένας όφις τον γλείφει στον ώμο.³²³
(Μεταξύ των αναγλύφων συμπεριλαμβάνονται και κάποια που εικονίζουν μόνο μέλη ανθρωπίνου σώματος).³²⁴

Όσον αφορά στην κεραμική την ανευρεθείσα στις ανασκαφές του ιερού, δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι ιδιαίτερος βοηθητική³²⁵ παρά μόνο ίσως ενδεικτική, για το είδος των αγγείων που σχετίζονταν με την ιστορία του ιερού.³²⁶

Από πήλινα ευρήματα, μας ενδιαφέρουν ακόμα τα ευρεθέντα ειδώλια,³²⁷ τα ανθεμωτά ακροκέραμα των κτηρίων του ιερού,³²⁸ οι λύχνοι,

³¹⁷ Διασώζεται και ο δεξιός άκρος πους χάλκινου ανδριάντα. Βλ. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 118].

³¹⁸ Για κατάλογό τους, βλ. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 118-121].

³¹⁹ Για τη χρονολόγησή τους, βλέπε τις αντίστοιχες σελίδες, και τις σχετικές παραπομπές.

³²⁰ Λεονάρδος, [ΑΕ 1889, σελ. 2], και Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 121]. (Η επιγραφή είναι η **IG VII 3500**).

³²¹ Για κατάλογό τους βλέπε Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 121-124], με τις αντίστοιχες υποσημειώσεις.

³²² Επαληθεύοντας δηλαδή τα όσα παραδίδει ο Πανσανίας σχετικά με το ακολουθούμενο τυπικό, όπου πριν της εγκοιμήσεως, προηγείτο θυσία κριού. (Βλ. σχετική υποσημείωση στα σχετικά με την περιγραφή της Στοάς, στην επόμενη υποενότητα).

³²³ ΑΕ 1916, [σελ. 119, εικ. 2] και Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 122, και υποσημείωση 3, για πιθανή ερμηνεία της σκηνής.] Το ανάγλυφο είναι ενδεικτικό της ακολουθούμενης στο ιερό διαδικασίας, στην οποία ελάμβαναν μέρος και οι όφεις, ακριβώς όπως και στα ασκληπεία, στοιχείο που αποτελούσε πόλο έλξης της ειρωνίας του Αριστοφάνη για τη θεραπευτική δραστηριότητα του θεού. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 133.]

³²⁴ idem, [σελ. 128, και υποσημειώσεις 1 και 2].

³²⁵ Για ποιούς λόγους συμβαίνει κάτι τέτοιο, Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 124-125].

³²⁶ Όπως για παράδειγμα τα θραύσματα από δυο παναθηναϊκούς αμφορείς, αφιερώματα νικητών των παναθηναϊκών αγώνων στον Αμφιάραο. Idem, [σελ. 125].

³²⁷ Για τα οποία βλέπε idem, [σελ. 125].

³²⁸ Μαλιστα, ο Πετράκος κάνει λόγο για ένα απ' αυτά το οποίο φέρει ως έμβλημα την βοιωτική ασπίδα, προερχόμενο προφανώς από κτήριο οικοδομημένο κατά τη διάρκεια της βοιωτικής περιόδου του Ωρωπού. [Ωρωπός, σελ. 12]5. (Για παραπομπές σχετικά με την ιστορία του Ωρωπού, βλέπε επόμενη υποενότητα, υποσ. 46)

³²⁹ καθώς και τα συνήθη για τα ελληνικά ιερά πήλινα αγγεία-αναθήματα³³⁰.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχουν τα χάλκινα ευρήματα απο το ιερό, όπως για παράδειγμα η τετράγωνη χάλκινη πλάκα φέρουσα επιγραφή «Αμφ[ιαράο]»,³³¹ την οποία ο Λεονάρδος ερμήνευσε ως επίσημο βάρος σχετιζόμενο με το οικοδόμημα εντός του οποίου ανευρέθηκε, το αγορανομείο .

Άξια αναφοράς εξάλλου, θεωρούνται τα τρία χάλκινα ισόπλευρα εισιτήρια , καθώς και τρία ακόμα εισιτήρια - απο μολύβδινο έλασμα-φέροντα επιγραφή, τα οποία έφεραν ανάγλυφες τις μορφές του Αμφιάρου και της Υγείας και δίδονταν στους ασθενείς ως απόδειξη πληρωμής της απαρχής.³³²

Ανάμεσα στα υπόλοιπα χάλκινα ευρήματα,³³³ ξεχωρίζουν διάφορα μικροαντικείμενα όπως τρεις πόρπες, ιατρικά εργαλεία,³³⁴ αιχμές βελών κτλ.

Επίσης, πολύ ικανοποιητικός είναι ο αριθμός των ευρεθέντων νομισμάτων, δεδομένου οτι με αυτά, αντιπροσωπεύονται πολλές ελληνικές πόλεις³³⁵ εκτός βεβαίως του Ωρωπού.³³⁶

Όσον αφορά στο επιγραφικό υλικό το προερχόμενο απο τον Ωρωπό, και αυτό είναι άφθονο,³³⁷ καθώς και ιδιαίτερα διαφωτιστικό σε πάμπολλες περιπτώσεις.³³⁸ (Απο τις επιγραφές γνωρίζουμε επίσης για την ύπαρξη

---

³²⁹ idem, [σελ. 125].

³³⁰ Idem, [σελ. 125].

³³¹ Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 125-126] , και η σχετική υποσημείωση.

³³² Idem, [σελ. 126], (όπου απαρχή ονομαζόταν το χρηματικό ποσό των εννέα οβολών το οποίο υποχρεωνόταν να καταβάλλει αυτός που θα θεραπευόταν απο τον θεό. Idem, σελ. 131).

³³³ Για τα οποία βλέπε Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 126-127].

³³⁴ Ανάμεσα στα οποία και λαβή απο χάλκινο ιατρικό εργαλείο με μορφή ερμαϊκής στήλης με κόμη και γένειο αρχαϊστικό, καθώς και επιγραφή στην οπίσθια επιφάνεια της στήλης Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 126] Για το τι μπορεί να σημαίνει η εύρεση ιατρικών εργαλείων σε ιερά όπως ασκληπιεία και αμφιάρεια , έχει γίνει αναφορά και σε σχετική υποσημείωση, στο ασκληπιείο Πειραιά.

³³⁵ Στη σελίδα 53 και υποσημ. 1 του «Ωρωπού», αναφέρονται οι πόλεις, οι βασιλείς και οι αυτοκράτορες με τους οποίους σχετίζονται τα περι ου ο λόγος νομίσματα , τουλάχιστον σύμφωνα με κάποιες πρόχειρες και ανεπαρκείς δημοσιεύσεις του Λεονάρδου.

³³⁶ Του οποίου Ωρωπού τα νομίσματα έτσι κι αλλιώς δεν είχαν μεγάλη κυκλοφορία , αλλά εκόπτοντο για τη διευκόλυνση των ξένων κατά τη διάρκεια των μεγάλων Αμφιαρείων. Βλέπε Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 52 και υποσημ. 5], με σχετικές παραπομπές για τα νομίσματα του Ωρωπού.

³³⁷ Για τη δημοσίευση των επιγραφών του Ωρωπού , Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 199]. Εκεί, και για τις αναδημοσιεύσεις του υλικού.

³³⁸ Όπως πχ η **IG VII . 303**. Αφορά σε μια επιγραφή « καθαιρέσεως» - όπως ονομάζεται-, δηλαδή για μια λίστα με αντικείμενα μετακινούμενα απο το ιερό, προς λιώσιμο. Πρόκειται για μια απο τις αναρίθμητες επιγραφές που μας πληροφορούν για τη λειτουργία του ιερού, και άπτονται πολλών ζητημάτων. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 188-191].

των «τυπίων», των ομοιωμάτων των θεραπευθέντων απο τον θεό
διαφόρων μελών του σώματος των ασθενών – απο διάφορα μέταλλα,-,
απο τα οποία διασώθηκε μόνο ένα χάλκινο, παριστάνοντας αριστερά
χείρα).³³⁹

---

³³⁹ Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 127].

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Περί τα 10 μ. απο το ανατολικό μέτωπο του ναού, ανασκάφηκε κτίσμα τετράγωνο, το οποίο θεωρείται **βωμός**.³⁴⁰ Το μήκος του είναι 8. 50 μ., το δε πλάτος του περί το μισό του μήκους.³⁴¹

Κάτω απ' αυτόν τον μεγάλο βωμό, ανεσκάφησαν δυο μικροί και παλαιότεροι βωμοί,³⁴² οι οποίοι με βάση τις τεχνικές τους λεπτομέρειες, ανάγονται στον 5^ο πΧ αιώνα.³⁴³ Απο τον Πausανία³⁴⁴ γνωρίζουμε οτι στο ιερό του Αμφιάραου θυσιάζαν σε πολλούς θεούς. Παρ' όλο που δεν είμαστε σε θέση να ξέρουμε την ακριβή μορφή του βωμού, εν τούτοις, και ανασκαφικά διαπιστώθηκε ο απο τον Πausανία αναφερόμενος χωρισμός του βωμού σε μέρη, διότι ανευρέθησαν δυο ενεπίγραφες στήλες του 4^ο πΧ αιώνα, απο τις οποίες η μια αναγράφει Αμφιαράο /

---

³⁴⁰ Για την ανασκαφή του, Doerpfeld [ΠΑΕ 1884, σελ. 91 -92] / Λεονάρδος, [ΠΑΕ 1927, σελ. 30-31].

³⁴¹ Για περιγραφή του, ΠΑΕ 1884, [σελ. 92].

³⁴² Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 67-68], και για την περιγραφή τους, σελ. 98. Για την ακρίβεια, και απ' αυτούς τους δυο βωμούς, ο μικρότερος είναι και ο πιο πρώιμος, και αντιστοιχεί στο κέντρο του βορείως -και πλησιέστατα κειμένου- «θεάτρου του βωμού», (όπως χαρακτηρίζεται απο την **IG VII 4255**, ΑΕ 1967, σελ. 3). Πρόκειται για θεατροειδές κτίσμα του οποίου σώζονται σήμερα τρεις μόνο τοξοειδείς βαθμίδες απο πάρο, αλλά είναι σίγουρο οτι διέθετε κι άλλες λίθινες βαθμίδες. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 68]. Για το πως διατέθηκαν οι λίθοι μετά την καταστροφή του τον 4^ο πΧ αιώνα, [idem, σελ. 98]. Για το οτι το θέατρο σχετιζόταν με τον βωμό, συνάγεται αφενός απο το οτι στο κέντρο του θεάτρου βρίσκεται ο μικρότερος και παλαιότερος εκ των βωμών – όπως προαναφέρθηκε-, και άρα τα δυο κτίσματα είναι σύγχρονα, και επομένως και το θέατρο ανήκει στον 5^ο πΧ αιώνα, και αφετέρου η θέση του στην κλιτύ του λόφου μπροστά απο το βωμό και η έλλειψη χώρου για τη δημιουργία ορχήστρας, υποδεικνύει σαφώς οτι ο προορισμός του ήταν η διαμόρφωση άνετου χώρου για τη θέαση των ιεροπραξιών οι οποίες διενεργούντο στο βωμό. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 98]. (Εκεί και η υποσημείωση για τη βιβλιογραφία του θεάτρου του βωμού). Η δε ύπαρξη του θεάτρου – στο συγκεκριμένο σημείο-, δεικνύει οτι ο μικρός ναός δεν είχε ακόμη κτιστεί. Πετράκος, [σελ. 68].

³⁴³ Πρόκειται για την πρώτη φάση του ιερού, στην οποία και ανήκουν – εκτός των δυο βωμών και του θεάτρου-, και η πηγή. Idem, [σελ. 68]. (Σημαντική βοήθεια ως προς την πιθανή εικόνα διαμόρφωσης του Ιερού ανά περιόδους, εκτός των επιγραφών και των μνημείων, προσέφερε και η επιγραφή **IG VII 235**, -ΕΠ αρ. 39-, Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 67].

³⁴⁴ Πaus. I, 34.3. « Παρέχεται δε ο βωμός μέρη. Το μεν Ηρακλέους και Διός και Απόλλωνος εστί Παιώνος, το δε ήρωσι και ηρώων ανείται γυναίξί, τρίτον δε Εστίας και Ερμού και Αμφιαράου και των παιδων Αμφιλόχου. Αλκμαίων δε δια το ες Εριφύλην έργον ουτε εν Αμφιαράου τινά, ου μην ουδέ παρά τω Αμφιλόχω τιμήν έχει. τετάρτη δε εστι του βωμού μοίρα Αφροδίτης και Πανακείας, έτι δε Ιασούς και Υγείας και Αθηνάς Παιωνίας, πέμπτη δε πεποιήται νύμφαις και Πανί και ποταμούς Αχελώω και Κηφισώ». Ο Πausανίας αναφέρει επίσης πως πρώτοι οι Ωρώπιοι τίμησαν τον Αμφιάραο ως θεό, [I, 34.2], εννοώντας οτι έδωσαν επίσημο τόνο στη λατρεία του με την ίδρυση ενός μεγάλου ιερού και την καθιέρωση αγώνων προς τιμήν του, Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 66], και όχι αυτό που ο Παπαχατζής σχολιάζει, οτι στη Θήβα ο Αμφιάραος είχε τιμηθεί μόνο ως ήρωας. [Παπαχατζής, σελ. 448].

Αμφιλόχω,³⁴⁵ και η άλλη Ιστίης,³⁴⁶ ονόματα δηλαδή θεοτήτων στις οποίες ήταν αφιερωμένα μέρη του βωμού.³⁴⁷

Ο ναός -τον οποίο είδε ο Πausανίας³⁴⁸-, είναι ο νεώτερος. Η ανασκαφική έρευνα έδειξε πως πριν χτιστεί ο μεγάλος ναός του Αμφιάραου, υπήρξε κι ένας μικρότερος ναός,³⁴⁹ μεταξύ του μεγάλου αναλήμματος και των τελευταίων δυτικών βάθρων³⁵⁰ στην αριστερή όχθη της χαράδρας.³⁵¹ Επρόκειτο ίσως για έναν ναό δίτυλο πρόστυλο εν παραστάσει, μολονότι δεν είναι σίγουρη η ακριβής μορφή της κατόψεώς του, λόγω του ότι την πρόστασή του καλύπτουν σήμερα βάρρα αγαλμάτων Ισαυρικού και Μεγακλείδου.³⁵² Στην οπίσθια όψη των μνημονευόμενων βάθρων, σώζεται ο σηκός του ναού, στην είσοδο του οποίου διατηρείται ακόμη το κατώφλι.³⁵³ Ο ναός -με διαστάσεις : εξωτερικού μήκους 5. 50 μ. και πλάτους 4. 05 μ. – οικοδομήθηκε τέλη 5^{ου}, αρχές πρώτου τετάρτου του 4^{ου} πΧ αιώνα.³⁵⁴

Ένας δεύτερος μεγαλύτερος ναός οικοδομείται κατά την περίοδο 377-338 πΧ,³⁵⁵ του οποίου σώζεται σήμερα μόνο το Β. ήμισυ.³⁵⁶ Πρόκειται

---

³⁴⁵ IG VII 421

³⁴⁶ Λεονάρδος, [AE 1917, σελ. 39-40].

³⁴⁷ Βλέπε Ekroth, [p. 30 n. 39] για την πιθανότητα οι δυο αυτές στήλες να οριοθετούσαν την περιοχή εσχάρας. Να σημειωθεί επίσης - εφ' όσον η περιγραφή της τρίτης του βωμού μοίρας απο τον Πausανία δηλώνει ότι τα ονόματα της Εστίας του Ερμού του Αμφιάραου και του Αμφιλόχου είχαν γραφτεί στην ίδια στήλη, και οι σωζόμενες που έχουμε στη διάθεσή μας τα έχουν αναγεγραμμένα χωριστά, ο Λεονάρδος [AE 1917 σελ. 40], υπέθεσε μετασκευή του βωμού και αλλαγή της τάξης των ονομάτων, και ίσως οι σωζόμενες στήλες να ανήκουν στην προηγούμενη της μετασκευής του βωμού περίοδο. (Επίσης βλέπε στον ίδιο, AE 1885 σελ. 155, για το όνομα του Ερμού, και την πιθανότητα αποτριβής της επιφάνειας και εξαφάνισης του ονόματος).

³⁴⁸ Πaus. [I, 34.4]

³⁴⁹ Για τον μικρό ναό : Doerpfeld, [AM 47, 1922, σελ. 26] / Λεονάρδος, [ΠΑΕ 1924, σελ. 99-100 , εικ. 2] / Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 94-95, και σχ. 2] / Πετράκος, [AE 1967, σελ. 2-3].

³⁵⁰ Πετράκος, [AE 1967, σελ. 2-3]

³⁵¹ Έχει ήδη γίνει λόγος για τον χείμαρρο που διέσχισε την χαράδρα. Για κάτοψη του τοπογραφικού του ιερού του Αμφιάραου, Παπαχατζής, [Αττικά, σελ. 444, εικ. 270] / και Kirten – Kraiker, Griechenland Kunde, 1962, [p. 52-53]

³⁵² Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 94-95].

³⁵³ Idem, [σελ. 94-95].

³⁵⁴ Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 67-72], σχετικά με την ίδρυση και εξέλιξη του ιερού. Κατά την περίοδο οικοδομήσεως του μικρού ναού, καταστρέφεται το θέατρο του βωμού – για το οποίο έγινε λόγος στην υποσ. 32-, και οικοδομούνται επίσης , ο μεγάλος βωμός που ενσωματώνει τους δυο μικρότερους, και μια στοά, που χρησιμοποιείται ως το πρώτο εγκοιμητήριο. (Κατά την περίοδο 300-250 πΧ, ο μικρός ναός δεν υφίσταται, και βάρρα έχουν ιδρυθεί στη θέση που βρισκόταν προηγουμένως).

³⁵⁵ Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 69], Για τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν – τέτοιες, που να μην παρακωλύουν την ανάπτυξη του ιερού-, Παπαχατζής, [Αττικά, σελ. 447], / Culton, [BSA 63, 1968, p. 180 κε], / Parker, [pp. 147-148], / Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 17-44].

³⁵⁶ Ο ναός είχε ήδη καταστραφεί απο τους αρχαίους χρόνους, απο τον περιρρέοντα χείμαρρο. (Πετράκος, Ωρωπός, σελ. 99, / Παπαχατζής, Αττικά, σελ. 449). Για το ναό και την ανασκαφή του, Λεονάρδος [ΠΑΕ 1884, σελ. 11 / 1924, σελ. 99 / 1927, σελ. 27-30 / 1928, σελ. 41-42 / Doerpfeld, [ΠΑΕ 1884, σελ. 88-91 / AM 47, 1922, p. 28 / Vercace, [AM 33, 1908 pp. 249-260 πιν XI] / Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 99-107].

για ναό εξάστυλο³⁵⁷ πρόστυλο Δωρικού ρυθμού, με πρόδομο, σηκό³⁵⁸ κι έναν μικρό χώρο -ενσωματωμένο ως υστερότερη προσθήκη- στο πίσω μέρος του.³⁵⁹ Ο ναός, - με διαστάσεις 28.16 επι 14 μ.-³⁶⁰ οικοδομήθηκε κατά την περίοδο οικοδόμησης και της Στοάς, στο Α. μέρος της αριστερής όχθης.³⁶¹

Ο Πausanίας, ως τρίτο στη σειρά από τα σεβάσματα στο ιερό του Αμφιάραου, αναφέρει μετά το βωμό και το ναό του θεού, την **ιερά πηγή**.³⁶²

Η **ιερά πηγή**³⁶³ συνδέεται από τον Λεονάρδο³⁶⁴ με την κρήνη, - η οποία είναι γνωστή μόνο επιγραφικά³⁶⁵ -, και για την οποία κρήνη γνωρίζουμε ότι το πόσιμο ύδωρ της επαινείτο από τους αρχαίους.³⁶⁶

---

³⁵⁷ Μολονότι οι πλευρικοί τοίχοι καταλήγουν σε δωρικούς ημικόνες, και έτσι ο ναός φαίνεται οκτάστυλος. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 99].

³⁵⁸ Στο μέσον του σηκού, - μεταξύ δεύτερου και τρίτου κίονος-, διατηρούνται λείψανα πιθανότατα από την τράπεζα, για την ύπαρξη της οποίας γνωρίζουμε από επιγραφή. Δυτικότερα των λειψάνων αυτών, στην ευθεία του τέταρτου κίονα σώζεται πόρινο θεμέλιο - μη θεατό σήμερα-, το οποίο εκ' της θέσεως του, θα ανήκε στη βάση λατρευτικού αγάλματος. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 99].

³⁵⁹ Για τη φύλαξη των λατρευτικών σκευών ; Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 102], και Παπαχατζής, [Αττικά, σελ. 449]. Με το μικρό αυτό δωμάτιο, - διαστάσεων 2.60 επι 3.8 μ. - μπορεί να σχετίζεται και μια επιγραφή δημοσιευμένη στην ΑΕ 1925-1926 [σελ. 38, αρ. 52], από τα μέσα του 2^{ου} πΧ αιώνα, όπου ο ιερέας Αμφιάρους Ευβοίωτος και ο γιός του Δημογένης- σπονδοφόρος στο ναό-, ζήτησαν από την πόλη να τους επιτραπεί να αντικαταστήσουν τα κατεστραμμένα στεφάρια (;), το υπέρθυρο και το κατώφλι του ναού, και να οικοδομήσουν το [άβ] ατ [ον]. (Όπου άβατο, μπορεί να εννοείται αυτός ο μικρός χώρος. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 99-107].

³⁶⁰ Για μετρήσεις και περαιτέρω περιγραφή σχετικά με το ναό, Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 99-107].

³⁶¹ Idem, [σελ. 69]. Ο δε Βερσάκης, [ΑΕ 1908, σελ. 268], σημειώνει την καταπληκτική ομοιότητα στις αναλογίες των διαστάσεων του θριγκού του ναού του Αμφιάραου, με τη δωρική στοά του ασκληπείου των Αθηνών.

³⁶² Και πιο συγκεκριμένα, αναφέρει για αυτήν πως « ... υπάρχει μια πηγή που την ονομάζουν του Αμφιάραου. Σ' αυτή τίποτα δε θυσιάζουν ούτε συνηθίζουν να χρησιμοποιούν το νερό της για καθαρισμούς ή χέρνιβες. Αν όμως θεραπευτεί ένας από αρρώστια κατόπιν μαντείας που του δόθηκε, υπάρχει η συνήθεια να ρίχνει στην πηγή ασημένια ή χρυσά νομίσματα. Απ' αυτό το μέρος λένε πως βγήκε ο Αμφιάραος όταν ήταν πια θεός». (Πaus. I, 34.4 / μετάφραση Παπαχατζή Αττικά, σελ. 450-451).

Να σημειωθεί εδώ πως με την προσφορά νομισμάτων, αμειβόταν ο θεός για την υπηρεσία που είχε προσφέρει στον πιστό. Εξ' ου και ο μεγάλος αριθμός νομισμάτων που ανευρέθηκαν στο ιερό, και τα οποία αντιπροσωπεύουν πολλές ελληνικές πόλεις. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 52].

Σχετικά δε με το μύθο του Αμφιάραου, idem, [σελ. 135, κε].

³⁶³ Για την οποία βλέπε : Doerpfeld [ΠΑΕ 1884, σελ. 92] / Λεονάρδος, [ΠΑΕ 1924, σελ. 99] / Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 107-108].

³⁶⁴ ΠΑΕ 1906, [σελ. 83 κε].

³⁶⁵ Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 108], όπου γίνεται λόγος για την επιγραφή 41, του 332 πΧ « ... για τον Πυθέα Σωσιδήμου Αλωπεκήθεν, τον επιμελητή κρηνών, διότι και της την εν Αμφιάρου κρήνην κατεσκεύακεν και της του ύδατος αγωγής και των υπονόμων επιμεμέληται αυτόθι...»

³⁶⁶ Και πιο συγκεκριμένα, από τον Αθήναιο (Δειπνοσοφισταί, Β 46 d) και τον Αριστοφάνη στην κωμωδία του « Αμφιάρους » όπου και χαρακτηρίζει το νερό της κρήνης ως «ακραφνές ύδωρ». [Koerte, AM 18, 1893, σελ. 256, υποσ. 1]. Υπάρχει επίσης και μια αναφορά στο : Ξενοφώντος , Απομνημονεύματα, ΙΙΙ, 13, 3, για το ότι τα ύδατα του Αμφιάρειου, είναι ψυχρά. « Πότερον δε λούσασθαι ψυχρότερον, το παρά σοι ή το εν Αμφιάρου; - Το εν Αμφιάρου, έφη » Βλέπε Ginouves, Balaneutike, p. 346, και για λοιπές αναφορές στην πηγή του Αμφιάραου.

Εφ' όσον όμως με βάση τα λεγόμενα του Παυσανία γνωρίζουμε ότι ήταν αδύνατο να γίνεται χρήση του νερού της ιεράς πηγής, καταλαβαίνουμε ότι πρέπει να αντιδιαστείλλουμε την ιερά πηγή από την κρήνη.

Η ιερά πηγή, - από τα πρώιμα κτίσματα του ιερού³⁶⁷ -, φαίνεται ότι περιβλήθηκε από δεξαμενή (διαστάσεων 0.60 επί 0.65)³⁶⁸ κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.³⁶⁹

Η δε κρήνη που αναφέρθηκε πιο πάνω,³⁷⁰ βρισκόταν προς Δυσμάς, (κοντά στους ανδρικούς λουτρώνες),³⁷¹ και προστατευόταν από τους χειμάρρους με τοίχο που είχε οικοδομηθεί έμπροσθεν της.³⁷²

Πλησίον των γυναικείων λουτρών και στα δυτικά αυτών, απαντάται επίμηκες κτήριο (**Στοά**),³⁷³ απαρτιζόμενο εσωτερικά στο μέσον και κατά μήκος, από δεκαεπτά κίονες, που χώριζαν τον χώρο σε δυο κλίτη.³⁷⁴ Στο κάθε άκρο της στοάς, υπήρχε ανά ένα δωμάτιο³⁷⁵ –προσιτό

³⁶⁷ Ανήκει στην πρώτη φάση του ιερού, τον 5^ο πΧ αιώνα, και συνυπήρξε με τους δυο μικρούς βωμούς και το θέατρο των βωμών. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 68].

³⁶⁸ Το ιερό φρέαρ βρίσκεται στη ΝΑ γωνία του προναού, [Παπαχατζής Αττικά σελ. 452], και περιβαλλόταν από τετράγωνη δεξαμενή οικοδομημένη από μεγάλους λίθους σε β! χρήση, πλίνθους από αρχαίο κτήριο, καθώς και κεραμίδια και ασβεστοκονίαμμα. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 108]. Εκεί, για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη δεξαμενή αυτή, καθώς και για μια ακόμη, νότια της προηγούμενης, και σε επαφή με το φρέαρ.

³⁶⁹ Ενώ κατά την πρώιμη περίοδο της οικοδόμησής της, μάλλον δεν περιβαλλόταν από κανένα κτίσμα Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 108].

³⁷⁰ Και για την οποία διασώθηκε μια ακόμη οικοδομική επιγραφή, δίνοντας πληροφορίες για τη θέση της, ΑΕ 1923, [στχ. 36, αρ. 123, σελ. 57-61]

³⁷¹ Διασώζονται ερείπια της δεξαμενής της.

³⁷² Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 108-109] για περιγραφή της δεξαμενής της κρήνης, περαιτέρω στοιχεία σχετικά μ' αυτήν, καθώς και για το κατά πόσον είμαστε σίγουροι ότι η παρούσα δεξαμενή είναι ό,τι απέμεινε απ' την κρήνη, και αν ταυτίζεται ασφαλώς μαζί της.

³⁷³ Πρόκειται για τη στοά που οικοδομείται κατά την περίοδο 377-338 πΧ, κατά την ίδια χρονική περίοδο με το μεγάλο ναό του Αμφιάραου, τότε δηλαδή που επεκτείνεται και το ιερό. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 69], όπου και η σχετική αναφορά ότι για την οικοδόμησή της έγινε εκσκαφή του βράχου και ισοπέδωση του χώρου]. Να σημειωθεί όμως ότι της οικοδόμησής αυτού του κτηρίου (για το ρόλο του οποίου θα επανέλθουμε), είχε προηγηθεί μια ακόμη στοά, κατασκευή σύγχρονη με τον μικρό ναό του Αμφιάραου - τέλη 5^{ου} ή αρχές 4^{ου} πΧ αιώνα στην περιοχή του βωμού και των βάθρων, για την κατασκευή της οποίας επίσης είχε δημιουργηθεί η ανάγκη εκσκαφής και εξομάλυνσης του χώρου (στην έκταση που ορίζεται από Βορεια από τον μεγάλο αναλημματικό τοίχο, και ανατολικά, από από την ανωφέρεια προς το θέατρο. Για πιθανή επιγραφή, Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 68 υποσ. 1]. Για μια ελαφρώς αποκλίνουσα άποψη ως προς τη θέση αυτού του πρωιμότερου κτηρίου, Doerpfeld, [AM 47, 1922, pp. 26-28], / Παπαχατζής [Αττικά, σελ. 449]. Πάντως, το κτήριο αυτό του οποίου τη μορφή δε γνωρίζουμε, διατηρήθηκε μέχρι τα τέλη του 3^{ου} πΧ αιώνα [Πετράκος, Ωρωπός, σελ. 68 και 70].

³⁷⁴ Για τα ανασκαφικά δεδομένα της στοάς και γενικότερα κατασκευαστικά στοιχεία σχετικά μ' αυτή, Doerpfeld [ΠΑΕ 1884, σελ. 92-93 πιν. Ε] / Λεονάρδος [ΠΑΕ 1887, σελ. 59-62] / Vergace [AM 33, 1908, pp. 260-272 πιν. XII-XIV] / Λεονάρδος [ΠΑΕ 1925, σελ. 33-34] / Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 77 κε].

³⁷⁵ Τα δωμάτια αυτά με διαστάσεις : πλάτος, 5.50μ και βάθος 10.μ. [Πετράκος, Ωρωπός, σελ. 78], τα περιέθεε ένα συνεχές μαρμάρινο θρανίο- προσθήκη επί ρωμαϊκών χρόνων ; κατα τον Culton [BSA 63, 1968, p. 183], - το ίδιο που περιέθεε και τη στοά στο εσωτερικό της, έχοντας ως ερεισίνωτο τον οπίσθιο τοίχο του κτηρίου. Επιπροσθέτως, τα δυο αυτά ακραία δωμάτια είχαν μπροστά από το θρανίο

μόνο απο το εσωτερικό της-, απο το οποίο χωριζόταν με δυο ιωνικούς κίονες.³⁷⁶ Η στοά – με διαστάσεις 110.15 μ. μήκος και εσωτερικό πλάτος 10.78μ.-, έφερε στην πρόσοψη τριανταεννέα δωρικούς κίονες,³⁷⁷ ενώ στην εμπρόσθια όψη της, υπήρχε μαρμάρινο ανοικτό υδραγωγείο, με λεκάνες κατά διαστήματα..³⁷⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας,³⁷⁹ το στωικό αυτό οικοδόμημα που χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} πΧ αιώνα,³⁸⁰ εξυπηρετούσε τις ανάγκες εγκοίμησης του ιερού.

του ανατολικού και του δυτικού τοίχου προς τις γωνίες, ανά δυο λίθινες τράπεζες, των οποίων σώζονται τα θεμέλια. (Πετράκος, σελ. 78).

³⁷⁶ Το ενδιάμεσο τμήμα των κίωνων, κλεινόταν με ξύλινο δρύφρακτο του οποίου το ύψος ήταν κατά τι μεγαλύτερο απο το ανθρώπινο ύψος, ώστε να μην είναι δυνατό να βλέπει κανείς απο τη στοά στο δωμάτιο. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 78].

³⁷⁷ Για περαιτέρω περιγραφή και μετρήσεις, Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 77-84] / Culton, [BSA 63, 1968, p. 148 κε].

Σε σχέση με την περιγραφή της, αξίζει να αναφερθεί οτι παρ' όλο που η στοά δεν έφερε γλυπτικό διάκοσμο, στις μετόπες υπήρχαν γράμματα τα οποία συνιστούσαν την αναθηματική επιγραφή της στοάς. Έχουν σωθεί μόνο έξι, τα : Θ, ΟΙ, ΠΟ, Ν. [Πετράκος, Ωρωπός, σελ. 83]. Για περιγραφή των ενεπίγραφων μελών της στοάς και εικασίας περί της θέσεως τους, Λεονάρδος, [ΑΕ 1925 /1926, σελ. 21-22]. Για την άποψη του Culton πως αυτά τα γράμματα μπορεί κάλλιστα να ταίριαζαν σε μια επιγραφή που να δείχνει οτι οι δωρητές της στοάς ήταν οι Θηβαίοι, [βλ. BSA 63, p. 182-183].

³⁷⁸ Τεμάχια αυτού του υδραγωγείου της στοάς, ευρίσκονται εντοιχισμένα σε αγροτική κρήνη πλησίον του ιερού, στη θέση Περιβόλι. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 80 και σχετική υποσημείωση].

³⁷⁹ Στοιχεία για την εγκοίμηση των ασθενών στο Αμφιαράειο, έχουμε απο τον Πausανία, τον βιο του Απόλλωνα Τυανέα (απο τον Φιλόστρατο), και τις επιγραφές του ιερού.

Ο Pausanίας, [I, 34. 5], ρητώς αναφέρει οτι όποιος έρχεται να συμβουλευτεί τον Αμφιάραο, υποβάλλεται πρώτα σε καθαρμό με θυσία που γίνεται στο θεό- αλλά και στους υπόλοιπους θεούς του βωμού για τον οποίο ήδη έγινε λόγος-, και στη συνέχεια θυσιάζει ένα κριάρι, στρώνει το δέρμα του και κοιμάται σ' αυτό, περιμένοντας να του φανερωθεί κάποιο όνειρο. [Για την αρχή της παράδοσης της εγκοίμησης σε τομάρια σφαγμένων ζώων, βλ. Αρχαιολογία, Τεύχος, 78, Μάρτιος 2001, σελ. 32, με σχετικές παραπομπές].

(Ν' αναφερθεί οτι στο ιερό ίσχυε Ιερός νόμος, με βάση τον οποίο η εγκοίμηση των ανδρών και των γυναικών γινόταν ξεχωριστά : οι άνδρες ανατολικά του βωμού, οι γυναίκες στα δυτικά του. Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 133]. Εξάλλου, και σ' αυτό το ιερό – όπως και σε κάποια ασκληπιεία-, με βάση τον Ιερό νόμο, απαγορευόταν η εκφορά των κρεάτων εκτός του ιερού. [Ekroth, p. 143, n. 77].

Ο Φιλόστρατος, (Φλάβιος Φιλόστρατος, σοφιστής που έζησε στα μέσα της γ! Εκατονταετηρίδας μΧ), στα « εις Τυανέα Απόλλωνιου » II, 37, αναφέρει οτι ο μέλλων να χρηστηριαστεί, έπρεπε να απέχει του φαγητού μια μέρα και του οίνου τρεις, για να προετοιμαστεί ψυχολογικά και σωματικά. (Στον Φιλόστρατο στηρίζεται ο Edelstein [Edelstein II, p. 149], σχολιάζοντας και σ' αυτό το σημείο τις διαφορές μεταξύ ασκληπιείων- όπου οι χρηστηριαζόμενοι δεν ακολουθούσαν κάποιο ιδιαίτερο τελετουργικό, σε αντίθεση με τα άλλα μαντεία παρόμοιου τύπου, όπως πχ το Τροφώνειο και το Αμφιαράειο.

³⁸⁰ Αναφέρθηκε ήδη και στην υποσημείωση 1. Υποστηρίζεται και απο τον Culton, [BSA 63, 1968, p. 180], με βάση μάλιστα κάποια στυλιστικά στοιχεία, τα οποία φέρουν τη στοά σε μια παραλληλότητα με τη Νότια στοά της Ολυμπίας και τη Θόλο της Επιδαύρου. Για τον Culton, μια πιο ακριβής χρονολόγηση μπορεί να επιτευχθεί συγκριτικά, σε σχέση με το ποιός ευθύνεται για την οικοδόμηση της στοάς, η οποία είναι ένα κράμμα Αττικών –Πελοποννησιακών στοιχείων. (Εξ' ου και η άποψη του Roux [AA p. 335], οτι κάλλιστα η στοά θα μπορούσε να είναι οικοδομημένη κατά την περίοδο της Βοιωτικής κατοχής). Για την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του Culton οτι απο τεχνοτροπικής απόψεως η στοά δείχνει μακεδονικής επίδρασης κι όχι θηβαϊκής, και άρα, -αν όντως μακεδονική, προφανώς υπήρξε ιδιωτική χορηγία, (σχετιζόμενη με δυο αναθηματικές επιγραφές για δυο Μακεδόνες ευργέτες του ιερού), του 359-358 πΧ, βλέπε Culton, [BSA 63, p. 183]. Επίσης για την εκδοχή του ιδίου η στοά να έχει χτιστεί απο τους ίδιους τους Ωρώπιους ή τους Θηβαίους (επ' ευκαιρία νίκης το 367 ή το 366 πΧ), Culton, [BSA 63, pp. 181-183].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

ΜΑΝΤΕΙΟ ΤΡΟΦΩΝΙΟΥ

Ο Πausanias³⁸¹ κάνει λόγο για το μαντείο του Τροφώνιου στη Λειβαδιά, για την οποία αναφέρει ότι «είναι πόλη ευπαρουσίαστη, όπως οι πόλεις των Ελλήνων με υψηλή στάθμη ευημερίας»³⁸², και η οποία χωρίζεται από το άλσος του Τροφώνιου, με τον ποταμό Έρκυνα.³⁸³

Περιγραφή του μαντείου έχουμε από τον Πausanias, ο οποίος και το επισκέφτηκε.³⁸⁴

Ο περιηγητής αναφέρει «μια πλατφόρμα που έχει περίφραγμα κυκλικό από λευκό μάρμαρο,³⁸⁵ με διαστάσεις στην περιφέρεια της αυτές του πιο μικρού αλωνιού, ενώ το ύψος αυτής της πλατφόρμας, πλησιάζει τους δύο πήχεις.³⁸⁶»

Και συνεχίζει: «Στην πλατφόρμα επάνω υψώνονται πάσσαλοι, μπρούτζινοι οι ίδιοι, καθώς και οι ταινίες που τους συνδέουν.³⁸⁷ Στο περίφραγμα αυτό, υπάρχει δίφυλλη πόρτα. Μέσα στον περιφραγμένο

---

³⁸¹ Πaus. [IX, 39.2]

³⁸² Μετάφραση Παπαχατζή Βοιωτικά, [σελ. 246].

³⁸³ Επομένως, το δέντροφυτο ιερό του Τροφώνιου, - με βάση αυτή την πληροφορία-, βρισκόταν στην αριστερή όχθη της Έρκυνας. Παπαχατζής, [Βοιωτικά, σελ. 246]. Εκεί, και για το για ποιές θεότητες υπήρχαν ιερά μέσα στο άλσος, για το οποίο έχει ήδη αναφερθεί (στις φιλολογικές πηγές), ότι υπήρχε εντός του ναός του Τροφώνιου με λατρευτικό άγαλμά του από τον Πραξιτέλη, καθώς και τα κτίσματα του αγαθού Δαίμονα και της αγαθής Τύχης, στα οποία διέμενε κανείς συγκεκριμένο αριθμό ημερών, προετοιμαζόμενος για τον χρηστηριασμό. [Πaus. IX, 39,5]. Έτσι, αυτός που επρόκειτο να χρηστηριαστεί, απείχε των θερμών λουτρών και πλενόταν μόνο με το νερό της Έρκυνας, ενώ σιτιζόταν μόνο με τα κρέατα των θυσιών. (Σε αντίθεση όπως αναφέρει ο Edelstein [Edelstein II, p. 149] με τα ασκληπιεία, όπου εκεί δεν εφαρμοζόταν καμία προπαρασκευαστική τελετουργική διάταξη). Για τη θέση του μαντείου, - το οποίο λειτουργούσε ήδη από το 550 πΧ (Ηρόδ. I, 46-47)-, έχει επίσης γίνει λόγος στην υποσ. 29, των Φιλολογικών Πηγών. Να σημειωθεί και η άποψη της Tuner, (βλέπε σχετικά περιοδικό « Corpus », Μάρτιος 1999, τεύχος 3, σελ. 27), η οποία τοποθετεί το μαντείο στην περιοχή Ζαγοράς όπου υπάρχει πηγή, - την οποία ταυτίζει με την Έρκυνα-, και πάνω απ' αυτήν, εκκλησία του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, και νεκροταφείο.

³⁸⁴ Γύρω στο 175 μΧ, βρίσκοντας το σε ακμή, όπως φαίνεται από την περιγραφή του

³⁸⁵ Μετάφραση Παπαχατζή [Βοιωτικά, σελ. 254-256]. Εκεί, και παραπομπή στο σχέδιο 305, ενώ σημειώνεται ότι η είσοδος προς το μαντικό άντρο περιγράφεται πολύ επιμελημένη, και προφανώς δεν ήταν πολύ αρχαιότερη των μακεδονικών χρόνων.

³⁸⁶ Ο πήχυς είχε μήκος λίγο μεγαλύτερο από 46 εκ. [Παπαχατζής, σελ. 256, υποσ. 2].

³⁸⁷ Άρα η κρηπίδα αυτή, (ή περίβολος), υποστήριζε απλώς ένα κιγκλίδωμα, και δε φαίνεται να διέθετε κάποια ιδιαίτερη υποδομή. [Φαράκλας, AAA, σελ. 229].

χώρο υπάρχει χάσμα γης όχι φυσικό, αλλά τεχνητό και καλοχτισμένο,³⁸⁸ με τέλειους τους αρμούς των λίθων. Το κτίσμα μοιάζει με φούρνο , με διάμετρο τέσσερις πήχεις, και βάθος όχι μεγαλύτερο απο οκτώ.»

Στη συνέχεια πληροφορούμαστε ότι «για να κατέβει κανείς στο βάθος δεν έχει χτιστεί σκάλα, αλλ' όταν έρχεται κανείς στο τροφώνειο, του φέρνουν μια σκάλα στενή και ελαφριά.³⁸⁹ Στο βάθος υπάρχει μια τρύπα , ανάμεσα στο δάπεδο και στο οικοδόμημα, δυο πιθαμές πλατειά,³⁹⁰ και μια πιθαμή όπως φαινόταν , ψηλή.

³⁸⁸ Βλ. και σχόλια Φαράκλα, [idem, σελ. 229].

³⁸⁹ Για την κατάβαση εντός του μαντείου, βλ. Burkert, [p. 115], με σχετικές παραπομπές για το λήμμα, σε πρώιμες πηγές.

³⁹⁰ Η σπιθαμή ως μέτρο μήκους πρέπει να νοηθεί εδώ ίση με μισό πήχυ (με αρχαίο πόδα ίσο προς 0, 38μ. η σπιθαμή είχε μήκος 0, 231μ, γιατί ήταν ίση με τα $\frac{3}{4}$ του ποδός). Παπαχατζής, [σελ. 256, υποσ. 3].

Στη συνέχεια, για να εισέλθει κανείς στο άδυτο, έπρεπε να ξαπλώσει ανάσκελα στο έδαφος (κρατώντας γλυκίσματα απο κριθάλευρο ζυμωμένο με μέλι), και να βάλει πρώτα μέσα στην τρύπα τα πόδια του, για να συρθεί κατόπιν και ο ίδιος μέσα. Ο χρηστηριαζόμενος κρατούσε γλυκίσματα, ως προσφορά στους όφεις που υποτίθεται συναντούσε. [Σουΐδας, Τροφώνιου κατά γης παίγνια. Βλ. Φαράκλας, AAA, σελ. 232], αλλά και Παπαχατζής, [Βοιωτικά, σελ. 256 υποσ. 4], για σχόλια στις Νεφέλες του Αριστοφάνη, όπου και περιγράφεται το μαντείο. (Εξάλλου, φαίνεται ότι και η αρχική μορφή με την οποία πιστευόταν ότι εμφανιζόταν ο Τροφώνιος, ήταν αυτή του όφεως. Σχολιαστής του Αριστοφάνους (Νεφέλαι 506 α), [Φαράκλας, AAA, σελ. 232]).

Και συνεχίζει ο Πausανίας : «Αν τα γόνατα του χρηστηριζόμενου βρεθούν μέσα στην τρύπα, το υπόλοιπο σώμα έλκεται ευθύς ακολουθώντας τα γόνατα, όπως ένα πολύ μεγάλο και πολύ γρήγορο ποτάμι μπορεί να ρουφήξει τον άνθρωπο που τον άρπαξε με τη δίνη του.» Ο Παπαχατζής σχολιάζει [Βοιωτικά, σελ. 256, υποσ. 4], ότι «περνώντας κανείς το στόμιο γλιστρούσε προς το δάπεδο του άντρου σε επικλινές επίπεδο (όχι ψηλό, ώστε να μπορεί βγαίνοντας να βάλει στο στόμιο πάλι τα πόδια πρώτα, όπως λέει ο Πausανίας αμέσως παρακάτω».

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο χρηστηριαζόμενος βρισκόταν στο άντρο του Τροφώνιου, που ήταν το κυριότερο μέρος του μαντείου. Σ' αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε όσα στοιχεία διαθέτουμε για τὰ άδυτα : πχ, στην Τρίκκη της Θεσσαλίας, σύμφωνα με τον ύμνο του Ισύλλου -εις άδυτον καταβάς Ασκληπιού, ...πρώτον Απόλλωνος βωμού θυσίαις Μαλεάτα-, [Ίσυλλος, I, 26], το ιερό του Ασκληπιού ήταν άδυτο, εννοώντας μια υπόγεια κατασκευή. [Farnell. p. 230]. Για τη Walton [pp. 68-75], η λέξη «άδυτο» μπορεί απλώς να δηλώνει ολίστημα της γλώσσας για το άβατο, ή και να υπονοεί ότι το άδυτο ήταν το Sanctus sanctorum όπου ελάμβανε χώρα η θεραπεία. Σχολιάζει επίσης ότι το ακολουθούμενο στα ασκληπεία τελετουργικό χρηστηριασμού, δεν ήταν πιθανώς παρά μια εξέλιξη της αρχικής μορφής του χθόνιου χρηστηριασμού έτσι όπως τον εκπροσωπεί ο Τροφώνιος, τη λατρεία του οποίου βρίσκουμε τρόπο τινά ως υπόμνηση στη μετέπειτα λατρεία του Ασκληπιού. Για τον Edelstein, [Edelstein II, p. 191], δεν υπάρχει σαφής διάκριση ότι τὰ άβατα και τα άδυτα είχαν διαφορετική μορφή ως προς την οικοδόμησή τους, ή ότι έπαιζαν διαφορετικό ρόλο το καθένα ως προς την εγκοίμηση στα ασκληπεία. (Και βεβαίως επισημαίνει ότι ακόμα κι αν δεχτεί τα άδυτα ως υπόγεια κτίσματα, δε τους προσδίδει κατ' ανάγκη και χθόνιο χαρακτήρα, δεδομένου ότι άδυτα υπάρχουν ακόμα και στη λατρεία δευτερευουσών θεοτήτων. [Edelstein II, p. 191, n. 2]. Για τον Αραβαντινό , η χρήση των ρημάτων « είρπε» και «εξήρπε» στο 9^ο και 11^ο ιάμα της Επιδάουρου – σύμφωνα με την κατάταξή του στο βιβλίο του, [Ασκληπιός και ασκληπεία, σελ. 99 και 102 αντίστοιχα], υπαινίσσονται την ύπαρξη κοιλοτήτας. Όμως για τον Καββαδία, ή χρήση τέτοιων ρημάτων, μπορεί να έχει γίνει συμπωματικά, σε αντικατάσταση κάποιας άλλης λέξης, [όπως πχ αναφέρει στην ΑΕ 1883, σελ. 222], σχολιάζοντας για ένα απο τα ιάματα, ότι αντί για το ρήμα «περιέρχεσθαι», χρησιμοποιήθηκε το «εξήρπε». Πάντως και ο ίδιος πιστεύει ότι το άβατο εμπεριέχει μια γενικότερη έννοια του χώρου [Το ιερόν, σελ. 126] . Ενώ το άδυτο ήταν το μέρος με το ιερό φρέαρ στο οποίο τελούνταν οι ιεροπραξίες. [idem, σελ. 129]. Ο Elderkin, στο [AJA 1911, p. 163], θεωρεί ότι εφ' όσον ως άδυτο αναφέρεται σ' ένα απο τα ιάματα της Επιδάουρου το άβατο, - IG IV, 952, 11-112-113 - άρα, δεν υπονοείται ως άδυτο στοά ή οποιοδήποτε τμήμα της στοάς, αλλά υπόγειος χώρος. (Για τη συνέχεια του επιχειρήματός του, βλ. τα σχετικά με τη χρήση της Θόλου της Επιδάουρου).

Τέλος, για να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα ως προς το μαντείο του Τροφωνίου, να συμπληρώσουμε εν συντομία τα περί του ακολουθούμενου τελετουργικού, πάντα σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνονται από τον Πausanias : [Πaus. IX. 39. 4-7].

Μετά την ορισμένων ημερών διαμονή στο οίκημα του αγαθού Δαίμονα και της αγαθής Τύχης, - τα οποία οικήματα αναφέρθηκαν και στην υποσημ. 3-, σε κάθε θυσία ζώου παρίστατο κι ένας μάντις, ο οποίος εξέταζε τα σπλάχνα του ζώου για να δει αν ο Τροφώνιος θα δεχόταν ευμενώς αυτόν που επίκειται να χρηστηριαστεί. Τη νύχτα της κατάβασης, η σπλαγχοσκοπήση του κριαριού που θυσιαζόταν σε λάκκο με επίκληση στον Αγαμήδη, ήταν καθοριστικής σημασίας. [Παπαχατζής, Βοιωτικά, σελ. 253, υποσ. 1 / , και Ekroth, p. 72, n. 221] όπου και θεωρεί ότι ο βόθρος αυτός είναι μεγαλύτερου μεγέθους από τους κοινούς λάκκους, και έχει πιο μόνιμο χαρακτήρα. Επίσης παρατηρούμε ότι πριν τον χρηστηριασμό προηγείτο θυσία ζώου, κάτι το οποίο γνωρίζουμε και για την Τρίκκη της Θεσσαλίας - βλ. πιο πάνω-, αλλά και από την Επίδαυρο, όπου ο Καββαδίας [Το ιερόν, σελ. 126], αναφέρει ότι μπροστά από τη δυτική πλευρά της μονώροφης στοάς του αβάτου, είχε αποκαλυφθεί κατά χώραν επιμήκης ορθογώνια πλάκα, - υπόθεμα βάρου ή βωμού-, μάλλον για θυσία πριν την είσοδο στο άβατο. Στη συνέχεια, αυτός που θα έπαιρνε χρησμό από τον Τροφώνιο, οδηγείτο στον ποταμό και αλειφόταν με λάδι, με τη βοήθεια δυο παιδιών, -των Ερμών- [Παπαχατζής, σελ. 253, υποσ. 2]. Από τους ιερείς οδηγείτο στις πηγές της Λήθης και της Μνημοσύνης, για να λησμονήσει τις προηγούμενες έννοιες του, και να θυμάται όσα θα δει- αντιστοίχως. [Παπαχατζής, σελ. 254, υποσ. 1]. Για το ξόανο του Δαιδάλου που του παρουσιαζόταν έχει γίνει λόγος στις φιλολογικές πηγές, στα σχετικά με τα αγάλματα. Τέλος, προχωρούσε προς το χώρο του μαντείου ντυμένος με χιτώνα λινό ζωμένο με ταινίες, και φορώντας σανδάλια του τόπου. Για την ειδική περιβολή του χρηστηριαζόμενου, Παπαχατζής, [σελ. 254, υποσ. 3], καθώς και Edelstein II [pp. 149-150], όπου και επισημαίνεται ότι στα ασκληπεία, κάτι τέτοιο δε γινόταν.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση του μαντείου, αναφέρθηκε ήδη ότι ήταν σε λειτουργία από το 550 π.Χ. Το 175 μ.Χ. που το επισκέφτηκε ο Πausanias βρισκόταν σε ακμή, κρίνοντας από την τήρηση του τελετουργικού και την επιμελημένη εικόνα του, και ενδεχομένως το μαντείο να επέζησε και τον 3^ο μ.Χ. αιώνα εξ' ου και η χρονολόγηση της κεραμεικής η ευρεθείσα από τον Φαράκλα [AAA, σελ. 232] στην αυτή περίοδο. (Με βάση αυτή την κεραμεική οι Φαράκλας- Βαλλάς, χρονολόγησαν το ευρεθέν κλιβανοειδές υπόγειο κτίσμα στην κορυφή του Προφήτη Ηλία ως το κύριο μέρος του μαντείου, ενός μαντείου λεηλατημένου από τους βαρβάρους, [για τους πιθανούς λόγους, βλ. Φαράκλας, AAA, σελ. 232], γι αυτό και η αμελής ανοικοδόμησή του - σε κάποια χρονική στιγμή-, με λίθους σε δεύτερη χρήση. Για συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με τη χρονική διάρκεια του μαντείου, Παπαχατζής, [Βοιωτικά, σελ. 245], καθώς και σελίδα 257, για τα όσα αφορούν στην επιστροφή του χρηστηριαζόμενου από το μαντείο, και την υποχρέωσή του, να αφιερώσει γραμμένα σε πινακίδα τα όσα είδε και όσα άκουσε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Για την ύπαρξη του ασκληπιείου της Ερέτριας, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι πολύ αποσπασματικά..

Στηρίζομαστε σε μια επιγραφή του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} πΧ αιώνα (την **IG XII, 9, no 194**),³⁹¹ κι η οποία περιλαμβάνει οδηγίες για τους συμμετέχοντες σε μια τελετουργική πομπή στο ιερό του Ασκληπιού. Δυστυχώς όμως, δε γνωρίζουμε περισσότερα ούτε για το σημείο εύρεσής της, ούτε για το σε ποιές περιστάσεις ελάμβανε χώρα η πομπή, ούτε για την πιθανή θέση του ασκληπιείου.

Υπάρχει επίσης μια ακόμα αναφορά³⁹² για μια ενεπίγραφη βάση, αφιερωμένη στον Ασκληπιό και την Υγεία, του 2^{ου} πΧ αιώνα .³⁹³

---

³⁹¹ Δημοσιευμένη στην ΑΕ IX 1892, [vo 61, σελ. 162-166], απο τον A. Wilhelm . Την αναφέρει και ο Edelstein (Edelstein I) ως T. 784, στη σελίδα 397. Πρόκειται για την εξής επιγραφή :

---εξέστω δε και άλλω [ι τωι βουλομένωι Ερετ]-
[ριε] ίων πένπειν την θυγ [α]τέρα ή [τον παίδα εις]
τημ πομπήν. Εξέστω δε πένπειν και [ί—το]-
ύς νεωτέρους των ε[π]τά ετών. Συμπ [ένπειν δε και τους ι]-
πείς τημ πομπήν εν εσθήτι ποικίλ [η[ι, ό [πως αν ως καλλίστη]
η θυσία και η πομπή γίνηται τω Ασκληπιώ [ι . καθιστάν δε τας]
παίδας ή τους παίδας μ [ή] έ [χ] ειν καταγράψα —
όπως δε ειδώσι [ν οι αεί] γ [ιν] όμενοι ιεροποιοί τας [αεί συμπεν]-
[ψ] ούσας και τ [ούς αεί συνπεπομφ] ότας τωμ παίδω [ν, απογρ]-
[άψ] αι τα ονά [ματα αυτών εν] λευκώματι τους ει [ρημένους ιερ] —
[οποι] ούς τ [- και στήσαι ε] ν τωι ιερώι του Ασκληπιού [ύ]

Βλέπε σελ. 162 της ΑΕ 1892, για το πως εντοπίστηκε η επιγραφή, την κατάστασή της και λοιπά στοιχεία, καθώς και για την πρώτη δημοσίευση 10 απο τους στίχους της. Το παραπάνω απόσπασμα, προέρχεται απο τον στίχο 3 της επιγραφής, και πρόκειται για ένα ψήφισμα του οποίου περιέχει διατάξεις περί της πομπής και θυσίας κατά την εορτή του Ασκληπιού. (Βλέπε σελ. 165 υποσημ. 1, για το που μνημονεύεται στήλη με παρόμοιες διατάξεις περί πομπής, για τον εορτασμό της Αρτέμιδας). Φαίνεται οτι στο στίχο 14, θα έκείντο διατάξεις τιμωρίας εκείνων που θα παραμελούσαν την εκπλήρωση του καθήκοντος συμμετοχής στη γιορτή, εξ ου και η αναφορά - παρακάτω — προστίμων 18 και 20 δραχμών. (Για το τι μπορεί να περιελάμβανε το τελευταίο μέρος του ψηφίσματος, ΑΕ 1892, σελ. 166).

³⁹² Απο τον A. Semeria, [Annali Pisa 16, 1986, p. 939].

---

³⁹³ Αναφέρεται στον P. Ducrey, “Dedicace inedite d’ une association a Eretrie”, [Etudes de lettres, 4, 1981, pp. 73-78].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΜΦΙΑΡΑΕΙΟ ΘΗΒΩΝ

Γι αυτό το αμφιαράειο, δε διαθέτουμε καμία απολύτως ανασκαφική ένδειξη.³⁹⁴ Όποια στοιχεία γνωρίζουμε γι αυτό, προέρχονται από τις φιλολογικές πηγές.³⁹⁵ Εξάλλου, με βάση αυτές, έχει επιχειρηθεί η θέσπιση ενός χρονικού πλαισίου της λειτουργίας του ιερού, καθώς επίσης και η διερεύνηση της όποιας σχέσης του με το αμφιαράειο του Ωρωπού.³⁹⁶

---

³⁹⁴ Με βάση τον Πausανία, [IX, 8. 3], ο Κεραμόπουλλος, για να εντοπίσει το θηβαϊκό ιερό, διενήργησε ανασκαφική έρευνα σ' ένα αμπέλι στα ΒΑ του προαστίου Τάχι, μεταξύ του νέου δρόμου προς την Αθήνα, και της βαθιάς χαράδρας της οποίας η κοιλότητα συνεχιζόταν προς Βορράν. (Ο λόγος που ο ανασκαφέας αναζητούσε το ιερό σε χαράδρα, σχετίζεται με την πληροφορία του Πausανία πως σ' εκείνο το σημείο άνοιξε η γη και κάταπε τον Αμφιάραιο).

Στο ΑΔ 1917, [Θηβαϊκά ΙΙΙ, σελ. 261-266], παρουσιάζονται λεπτομερώς τα ευρήματα της ανασκαφής. Επειδή όμως ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν και ειδώλια χοίρων, ένθρονης θεάς, πτηνών κτλ. (ΑΔ 1917, σελ. 264 κε), ο Φαράκλας θεώρησε ότι επρόκειτο για τεκμήρια χθόνιας λατρείας, που χρονολογικά δεν κατεβαίνουν μετά τον 5^ο πΧ αιώνα [σχετικά με αυτό, βλέπε ΑΕ 1996, σελ. 24, υποσ. 10] και πρέπει μάλλον να σχετίζονται με τον Λαΐο και όχι με τον Αμφιάραιο. (Για την πλήρη ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του και τη συλλογιστική του, ΑΕ 1996, Θηβαϊκά, σελ. 15 κε). Στην ίδια σελίδα επίσης για το που κατά τη γνώμη του πρέπει να αναζητηθεί το αμφιαράειο (στο μεγάλο εγκάρσιο βύθισμα δεξιά από το δρόμο βορειότερα από το τρίστρατο και σε απόσταση περίπου 250 μέτρα απ' αυτό).

³⁹⁵ Το σχετικό απόσπασμα του Πausανία, [IX, 8.3], περιλαμβάνεται στις Φιλολογικές πηγές. Επίσης από τον Ηρόδοτο (8, 134), γνωρίζουμε πως στο θηβαϊκό ιερό επιτρεπόταν να ρωτούν για το μέλλον μόνο ξένοι κι όχι Θηβαίοι, γιατί όταν ο ήρωας τους ρώτησε αν ήθελαν να τους αποκαλύπτει το μέλλον ή να τον έχουν σύμμαχο, προτίμησαν το δεύτερο. Και στο εν λόγω ιερό, το μέλλον – σε όποιον το συμβουλευόταν-, αποκαλυπτόταν μέσω της εγχοίμησης. Παπαχατζής, [Βοιωτικά, σελ. 71] / Κεραμόπουλλος, [ΑΔ 1927, σελ. 266, για σχετικές παραπομπές]. Μάλιστα, ο τελευταίος για να ενδυναμώσει το επιχειρημά του σχετικά με τη θέση του θηβαϊκού ιερού, επικαλείται την παρουσία πηγής στο συγκεκριμένο σημείο, στοιχείο το οποίο – έτσι κι αλλιώς-, συνάδει με τη λειτουργία των μαντείων. Idem, [σελ. 266].

³⁹⁶ Από τον Ηρόδοτο παραδίδεται (8, 134), ότι το θηβαϊκό ιερό συμβουλευτήκε ο αντιπρόσωπος του Μαρδονίου Μυς, και ότι πριν απ' αυτόν, ο Κροίσος είχε στείλει στο ιερό πολύτιμα αναθήματα, τα οποία ο ίδιος ο ιστορικός είχε δει να φυλάσσονται όχι στο ίδιο το μαντείο, αλλά στο γειτονικό του Ισμηνίου Απόλλωνος. Ο Φαράκλας θεωρεί ότι αυτό είχε γίνει για λόγους ασφάλειας [ΑΕ 1996, σελ. 15], ενώ κατά τον Πετράκο είναι ενδεικτικό του ότι το ιερό είχε παρακμάσει και εγκαταλειφθεί εντελώς [Πετράκος, Ωρωπός, σελ. 67]. (Στην ίδια σελίδα, βλέπε και για τη μηδαμινή πιθανότητα το αμφιαράειο που συμβουλευτήκε ο Κροίσος, να είναι το ιερό του Ωρωπού). Κατά τον Παπαχατζή, [Αττικά, σελ. 448], τον 5^ο πΧ αιώνα το θηβαϊκό ιερό είχε αρχίσει να χάνει έδαφος, και τότε κάποιος Ωρωπίος πήρε εντολή να ιδρύσει νέο ιερό. Έτσι, η βαθεία ρεματιά με την ιερά πηγή στον Ωρωπό, ταίριαζε στην εικόνα του εξαφανισθέντος – μέσα στη γη- ήρωος. Με την ίδια άποψη – της μεταφοράς της λατρείας από τη Θήβα στον Ωρωπό, συντάσσονται ο Κεραμόπουλλος [ΑΔ 1917, σελ. 266 και σχετικές παραπομπές], και ο Πετράκος, [Ωρωπός, σελ. 66-67], επικαλούμενος τον Στράβωνα (Στράβ. 404), για τον οποίο όμως ο Φαράκλας πιστεύει ότι η αντίληψή του περί μεταφοράς της λατρείας, είναι λανθασμένη. [ΑΕ 1996, σελ. 15]. (Εκεί, και για σχετικές παραπομπές σε όσους γνώριζαν τη λατρεία του Αμφιάραιου στη Θήβα, καθώς και σε όσους αμφισβήτησαν την ύπαρξη του θηβαϊκού μαντείου).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση τα στοιχεία από τα ιδρύματα που εξετάστηκαν, θα μπορούσαμε προτού περάσουμε στη συγκριτική αξιολόγησή τους, να προβούμε κατ' αρχήν σε μια ομαδοποίησή τους -τρόπο τινά-, όπου βεβαίως αυτό είναι εφικτό.

Εκτός από τα ασκληπιεία του Πειραιά, της Σικυώνας, της Τιτάνης, της Ερέτριας και της Αίγινας για τα οποία δυστυχώς οι πληροφορίες μας είναι πολύ αποσπασματικές, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για ασκληπιεία στα οποία το κυρίως ιερό, - δηλαδή ο βωμός ο ναός και η ιερά πηγή-δεν αποτελούν ένα ενιαίο συγκρότημα με τους υπόλοιπους βοηθητικούς χώρους του ασκληπιείου, αλλά οι τελευταίοι, (περιλαμβάνοντας το άβατο, τους χώρους εστίασης κτλ.), συνιστούν ένα ξεχωριστό συγκρότημα. Τέτοιες περιπτώσεις συναντούμε: στα Μέγαρα, (στο λεγόμενο ιερό του Διός αφεσίου), στην Τροιζήνα, στην Κόρινθο, και βεβαίως στην Αθήνα (εάν αποδεχτούμε την άποψη ότι το κυρίως ιερό ήταν αναπτυγμένο στο ανατολικό πλάτωμα, ενώ το δυτικό με την ιωνική στοά, ήταν το δευτερεύον βοηθητικό). Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε το ίδιο και για το ιερό του Αμφιάραου στον Ωρωπό, όπου εκεί με τη βοήθεια ενός φυσικού χωρίσματος - του χειμάρρου-, τα κτήρια τα οποία συνέβαλλαν άμεσα στη διεκπεραίωση της χρησιμοδοσίας από τον θεό βρίσκονταν στη μια όχθη, ενώ τα βοηθητικά, στην άλλη. Κατά καιρούς, διάφοροι ερευνητές έχουν επισημάνει τις προαναφερθείσες ομοιότητες στα ως άνω ασκληπιεία, όπως πχ ο Τραυλός, αλλά και ο Roebuck, ο οποίος εστίασε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του στη σύγκριση μεταξύ Κορίνθου και Τροιζήνας, τονίζοντας μάλιστα και το γεγονός της χρονικής συγγένειας των δυο ιδρυμάτων, εφόσον αμφότερα είχαν ακμή κατά την πρόιμη ελληνιστική περίοδο.

Ας περάσουμε τώρα στην επί μέρους σύγκριση τόσο των ασκληπιείων και των δυο αμφιαράειων, όσο και του τροφώνειου, με τα οποία ασχοληθήκαμε.

Είναι νομίζω αναντίρρητο ότι σε όλα τα ιδρύματα κοινός τόπος ήταν η ύπαρξη ναϊκού οικοδομήματος εντός του οποίου υπήρχε λατρευτικό άγαλμα της εκάστοτε λατρευομένης θεότητας. (Του Ασκληπιού, του Αμφιάραου ή του Τροφώνιου). Εκτός των ιδρυμάτων για τα οποία οι πληροφορίες μας είναι ελλιπείς, όπως πχ για τον Πειραιά, ή το αμφιαράειο των Θηβών, - όπου βεβαίως ισχύει το ότι η ανυπαρξία ενδείξεων δε συνιστά και ένδειξη μη υπάρξεως-, στα υπόλοιπα ιερά, ο ναός ήταν από τα πρωταρχικά στο χώρο κτίσματα, ακόμα και σε

περιπτώσεις όπου δεν είναι ξεκάθαρο πότε εμφανίστηκε η λατρεία του Ασκληπιού- για περιοχές όπως η Κόρινθος και η Επίδαυρος όπου ο προηγούμενος κάτοχος του χώρου ήταν ο Απόλλωνας-, ή και για περιοχές -όπως αυτή των Αθηνών-, που η διαφωνία μεταξύ των ερευνητών ενέκειτο στο πόσοι ναοί υπήρξαν στο χώρο.

Ακόμα κι όταν πληροφορούμαστε από τον Edelstein ότι υπήρχαν περιπτώσεις όπου ο Ασκληπιός λατρευόταν σε ένα ιερό σπήλαιο (T. 755), ή ακόμα και σε έναν υπαίθριο βωμό (T. 757), - κάτι όχι βέβαια ασυνήθιστο και για τις άλλες θεότητες , ακόμα και στους υστερότερους αιώνες-, το ιερό του Ασκληπιού δε φαινόταν να είναι διαφορετικό από τα ιερά των άλλων θεοτήτων εκτός ίσως από την ύπαρξη οικημάτων που απέβλεπαν στην εξυπηρέτηση των πρακτικών αναγκών των καταφευγόντων σε αυτά.

Κατ' αυτήν την έννοια, ούτε η παρουσία κάποιας κρηνικής κατασκευής στα ασκληπιεία μπορούμε να πούμε ότι τα διαφοροποιούσε από τα άλλα ιερά, με την παρουσία της και μόνο. Πηγές έτσι κι αλλιώς υπήρχαν στα αρχαία ιερά, γι αυτό και η ύπαρξη μόνο ενός ναού και μιας πηγής δε μας οδηγούν στη συλλογιστική του ασκληπιείου. Εκείνο όμως που σίγουρα διαφοροποιούσε τα ασκληπιεία από τα άλλα ιερά, έχει να κάνει όχι με την ύπαρξη ή την ποσότητα του νερού, αλλά με την ιδιαίτερη χρήση του, για την οποία μας δόθηκε η ευκαιρία να κάνουμε λόγο αρκετές φορές μέσα στο κείμενο της παρούσης. (Ειρήσθω εν παρόδω, ότι υπήρχαν βέβαια και ασκληπιεία όπου η παροχή νερού μέσω φρεατίων , δεξαμενών και υδραγωγείων ήταν πραγματικά πλουσιοπάροχη, όπως για παράδειγμα στην Επίδαυρο -όπου το ιερό υδρευόταν από δυο πηγές κοντά στο Κυνόρτιο όρος, η μια κοντά στην περιοχή Αγία Άννα, και η δεύτερη στη θέση Ρέλια-, ή η Κόρινθος με την Λέρνα, -η οποία είχε τόσο ανεπτυγμένο υδραυλικό σύστημα και τόση επάρκεια σε νερό, για την οποία είχε εκφραστεί η άποψη ότι δεν υδροδοτούσε μόνο το ασκληπιείο , αλλά και όλο εκείνο το τμήμα της πόλης στο οποίο συμπεριλαμβανόταν και το ιερό του Ασκληπιού. Επιπλέον, η παρουσία του νερού ήταν ιδιαίτερος αισθητή και στο τροφώνειο – μέσω του ποταμού Έρκυνα-, αλλά και στο ιερό του Αμφιάραου στον Ωρωπό, στο οποίο υπήρχε πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας, - κρίνοντας και από την ύπαρξη πηγής , κρήνης και λουτρών).

Το κτήριο εκείνο το οποίο αρχίζει – με την εύρεση του σε μια ανασκαφή- να μας υποβάλλει την ιδέα του ασκληπιείου, είναι το άβατο, το οποίο όμως αποτελεί και μια αμφιλεγόμενη αρχιτεκτονική μονάδα εντός του ασκληπιακού συγκροτήματος, γιατί επ' ουδενί φαίνεται να έχει μια ξεκάθαρη μορφή: Στην Επίδαυρο, θεωρείται ως εγκοιμητήριο – όχι χωρίς αντιρρήσεις-, η στοά με τους δύο ορόφους παραπλεύρως του ναού

του Ασκληπιού, ενώ – κατά πως φαίνεται-, το προηγούμενο άβατο, ήταν μάλλον το κτήριο Ε.

Στην Αθήνα, ως άβατο θεωρείται η ανατολική στοά, η οποία περικλείει και το κυκλικό φρέαρ. Δεδομένου του ότι στην Αθήνα η λατρεία ήρθε το 420 πΧ και η στοά στα ανατολικά είναι υστερότερη αυτής της χρονολόγησης, ίσως το προηγούμενο άβατο να ήταν η στοά στο δυτικό πλάτωμα, η ιωνική.

Συναντούμε όμως και άλλες μορφές κτηρίων θεωρούμενων ως αβάτων: Στο ασκληπιείο της Τροιζήνας, υπάρχει μια περίστυλη αυλή περιβαλλόμενη από δωμάτια εστίασης - από τις τρεις πλευρές της-, και αβεβαίου χρήσης από την τέταρτη. Στα Μέγαρα, ως άβατο θεωρείται ένας ευρύχωρος χώρος στα Βόρεια του υπόλοιπου συγκροτήματος, ενώ επίσης ξεκάθαρες απόψεις δεν υπάρχουν ούτε για τα ασκληπιεία που δεν εξετάστηκαν εδώ. Για παράδειγμα, στην Κω έχει προταθεί - κατ' αναλογία με το κτήριο Ε της Επιδαύρου-, ένα παρόμοιας δομής οικοδόμημα στο δεύτερο πλάτωμα³⁹⁷, ενώ και για την Πέργαμο, η θέση των ερευνητών δεν είναι ξεκάθαρη³⁹⁸.

Το πράγμα περιπλέκεται, αν λάβουμε υπόψη μας στοιχεία τα οποία μας υποδεικνύουν ότι σε κάποιες περιπτώσεις η νυχτερινή κατάκλιση του ασθενούς λαμβάνει μεν χώρα στο ιερό, αλλά όχι σε ιδιαίτερο κτίσμα. Έχουν ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο των Φιλολογικών πηγών οι περιπτώσεις της Τιθορέας με την κλίνη που υπήρχε δίπλα στο άγαλμα του θεού, - εντός του ναού-, καθώς και η περίπτωση του Δομνίνου, που η θεραπεία του έλαβε χώρα στον πρόδομο του ναού.

Επιπλέον, στην παρούσα φάση, σημαντική βοήθεια μπορεί να μας προσφέρει ο « Πλούτος » του Αριστοφάνη, με τον οποίο ασχοληθήκαμε μέχρι τώρα αναφορικά με την ταυτότητα του ασκληπιείου στο οποίο έλαβαν χώρα τα όσα περιγράφονται. – Εάν επρόκειτο δηλαδή για το ασκληπιείο της Αθήνας ή του Πειραιά -. Στην παρούσα όμως φάση, θα μας απασχολήσει από άλλη οπτική γωνία.

Θεωρείται πολύ πιθανό, η περιγραφόμενη θεραπεία όλων αυτών των ανθρώπων που είναι ξαπλωμένοι γύρω από ένα βωμό περιμένοντας για την εμφάνιση του θεού, να έλαβε χώρα στο ναό του Ασκληπιού.

Ο Roebuck³⁹⁹ αυτό το θεωρεί μη πιθανό, αλλά η αναφορά τράπεζας στον στίχο 678, κατά την Aleshire, καθιστά πιθανότερο στον στίχο 621 να παραλείπεται το ουσιαστικό « ναός » (του Ασκληπιού), παρά άβατο ή

³⁹⁷ Herzog and Schazmann, Kos I, p. 51. Αλλά σοβαρές ενστάσεις διατυπώνουν τόσο ο Roebuck,[p. 56,] όσο και η Aleshire,[p. 29 n. 4].

³⁹⁸ Στην Πέργαμο, έχει αναγνωριστεί ως άβατο ένα ευρύχωρο δωμάτιο που διασώζει ίχνη από κλίνες και βωμό στο κέντρο του, [O. Deubner, - Das Asklepieion von Pergamon, Berlin 1938, p. 40], αλλά αυτό από την Aleshire, αμφισβητείται σθεναρά. [p. 29, n. 6].

³⁹⁹ Roebuck, [p. 56 n. 42]

ιερό. – Εξάλλου, και στον στίχο 740, αναφέρεται ότι ο θεός και τα φίδια εξαφανίζονται στο ναό. Εκεί που βρίσκονταν δηλαδή; -.

Το σημαντικό λοιπόν στοιχείο εν ' προκειμένω, είναι ότι και στον 4^ο πΧ (εκτός των υστερότερων ετών όπως με τον Δομνίνο), ο ναός του Ασκληπιού θα μπορούσε να λειτουργήσει ως άβατο, και ίσως – επισημαίνει η Aleshire- το ίδιο να συνέβαινε και στην Αίγινα, γιατί ο Αριστοφάνης στη σχετική κωμωδία του (Σφήκες) για το εκεί ασκληπιείο, χρησιμοποιεί την ίδια φράση : « ...εις Ασκληπιού».

Επομένως, -αφορμώμενοι από όλα τα παραπάνω- θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο διττό συμπέρασμα ότι: αφενός δε φαίνεται να υπάρχει μια σταθερή αρχιτεκτονική μορφή άρρηκτα συνδεδεμένη με τον τύπο του εγκοιμητηρίου, κι αφετέρου, ότι παρ' όλο που οι ενδείξεις κλίνουν στο ότι η παρουσία του εγκοιμητηρίου είναι συνήθης για ένα ασκληπιείο, εν' τούτοις, δεν είναι και δεσμευτική.

Σημειωτέον, ότι (αν και στην πλειοψηφία η ιδιότητα των εγκοιμητηρίων αποδίδεται σε στωικά οικοδομήματα, ίσως γιατί κατά την άποψη κάποιων μια στοά αναπτυγμένη γύρω από πηγάδι προσιδιάζει στη χθόνια φύση του Ασκληπιού), επ' ουδενί ένα ιερό με το τρίπτυχο ναός- πηγή- στοά , θεωρείται εκ προοιμίου ασκληπιείο, αν δεν συνεπικουρούμαστε στην ταύτιση μας κι από άλλα δεδομένα, ανασκαφικά και μη.

Όσον αφορά στο ερώτημα ποιοι ενδεχόμενοι παράγοντες μπορεί να υπαγορεύουν τη μη ύπαρξη αβάτου (πχ η μικρή εμβέλεια λειτουργίας του ιερού), ή τη χρήση κάποιου άλλου χώρου ως εγκοιμητηρίου (αντί για τον αναμενόμενο), αυτό παραμένει ανοιχτό.

Ένα ακόμα στοιχείο το οποίο ήταν κοινό για όλα τα ιδρύματα , είναι ο βωμός. Κατά κανόνα ορθογώνιος ή και τετράγωνος σε άμεση συνάρτηση με το ναό του θεού, προοριζόμενος για προσφορές προς αυτόν , συνάδοντας με την ηρωική και χθόνια φύση του Ασκληπιού.

Υπάρχει όμως κάτι ξεχωριστό σε κάποια από τα ιδρύματα που εξετάστηκαν: Το ασκληπιείο Αθηνών, διαθέτει εντός της Δωρικής στοάς στη βορειοδυτική της πλευρά τον λεγόμενο βόθρο, ενώ κοιλότητες παρόμοιας μορφής συναντούμε και στα Μέγαρα, στο συγκρότημα το θεωρούμενο ως ασκληπιείο.

(Στην Επίδαυρο, δεν υπάρχει βόθρος, αλλά εκεί απαντάται η Θόλος , η οποία θα μπορούσε να υπαχθεί σε μια ευρύτερη κατηγορία κυκλικών οικοδομημάτων, αν και έχει προταθεί ότι θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί συγγενής στη σύλληψη της μορφής με τον αθηναϊκό βόθρο). Σε κανένα άλλο από τα ιερά που εξετάστηκαν δεν σημειώνεται η παρουσία βόθρου, παρά μόνο στο μαντείο του Τροφωνίου, όπου η θυσία κριαριού σε λάκκο και η επίκληση του Αγαμίδη νωρίς τη νύχτα, είναι

καθοριστικής σημασίας για την κατάβαση ή όχι στο άντρο του Τροφώνιου αργότερα, το ίδιο εκείνο βράδυ.

Θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί συμπτωματικό, αλλά για το τροφώνειο γνωρίζουμε ότι ήταν σε λειτουργία ήδη από το 550 πΧ, ενώ τα ασκληπιεία της Αθήνας και των Μεγάρων, υπάγονται στην κλασική και όψιμη κλασική (το πολύ πρώιμα ελληνιστική περίοδο), αντίστοιχα. Παρ' όλο που οι βόθροι ήταν ήδη σε χρήση απο την εποχή του Ομήρου, (ως θυμηθούμε τη Νέκυια της Οδύσσειας), και η θυσία σ' αυτούς συνεχίστηκε ως πρακτική και στους υστερότερους χρόνους⁴⁰⁰, ενδεχομένως να μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι η προσφορά σε βόθρους ως προς τον Ασκληπιό, - για λόγους λατρείας-, δεν απαντάται ιδιαίτερα μετά την κλασική εποχή. (Ίσως μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και για ειδικό σκοπό όπως για παράδειγμα ο Αίλιος Αριστείδης, που διατάζεται απο τον ίδιο τον Ασκληπιό να διενεργήσει τελετουργίες σε λάκκους που θα ανοίξει ο ίδιος έξω απο την πόλη, για την αποφυγή επικείμενης συμφοράς).⁴⁰¹

Στο ασκληπιείο της Μεσσήνης, έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη βόθρου στο συγκρότημα που λειτούργησε ως ασκληπιείο με τη γνωστή έννοια, κατά τον 7^ο- 6^ο πΧ αιώνα, πολύ προτού ο Ασκληπιός φτάσει να λατρεύεται εκεί με την ιδιότητα του μεσσήνιου πολίτη.⁴⁰²

Δεδομένου ότι για τη λατρεία του Τροφώνιου έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως και να περιείχε εν σπέρματι τα στοιχεία που αργότερα θα χρησιμοποιούνταν στη λατρεία του Ασκληπιού, ενδεχομένως οι βόθροι της Αθήνας και των Μεγάρων – περιοχών (σημειωτέον) όπου δεν προϋπήρχε απολλώνεια λατρεία-, να απηχούν αυτή την πρακτική λατρείας κατά την κλασική περίοδο, την οποία όμως φαίνεται ότι δε συναντούμε αργότερα.

Ως προς το τροφώνειο ειδικότερα, - με τον ιδιόζοντα τρόπο χρησιμοδότησης-, η διαφορά έγκειται στο που και πως εμφανίζεται ο θεός στον χρηστηριαζόμενο. Όμως σε γενικές γραμμές, οι αποκλίσεις ως προς τα οικήματα, (σε σχέση με τα ασκληπιεία), δεν είναι και τόσο μεγάλες.

Εν κατακλείδι, παρ' όλο που ένα οικοδομικό συγκρότημα με βωμό, ναό, πηγή και στοά δε το κατονομάζουμε ως ασκληπιείο – άμα τη ευρέσει του-, εν ' τούτοις, για να έχει λειτουργήσει ως τέτοιο, το σύνηθες είναι να

⁴⁰⁰ Βλέπε σχετικά [Ekroth, pp.60-74]. Και πιο συγκεκριμένα, η Ekroth [p. 62], κάνει λόγο για ελάχιστα παραδείγματα αναφοράς βόθρων σε φιλολογικές πηγές κατά την αρχαϊκή περίοδο, για την οποία περίοδο, δε διαβλέπει σύνδεση βόθρων και λατρείας ηρώων. Αντιθέτως, η αναφορά βόθρων στις μετά το 300 πΧ φιλολογικές πηγές, είναι συχνή. Idem, [p. 64].

⁴⁰¹ Για το ποιοί λόγοι μπορεί να υπαγορεύσουν τη διάνοιξη βόθρου, Ekroth, [p. 66].

⁴⁰² Π. Θέμελης, [Αρχαία Μεσσήνη , ειδική έκδοση Περιφέρειας Πελοποννήσου, σελ. 34].

εμπεριέχει τις προαναφερθείσες αρχιτεκτονικές μονάδες (με ή όχι μικρές παρεκκλίσεις απο τον κανόνα), προοριζόμενες να υπηρετήσουν τη λατρεία θεοτήτων που κινούνται ανάμεσα στην ουράνια και χθόνια υπόσταση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aleshire S.B., The Athenian Asklepieion. The people, their dedications and the inventories.
Amsterdam, 1989.

Allen G. – Caskey L.D., “The East Stoa in the Asklepieum at Athens”,
AJA 15, 1911, pp. 32-43.

Αραβαντινός Α. Π., Ασκληπιός και Ασκληπιεία,
Λειψία, 1907.

Aupert P., “Pausanias et l’ Asklepieion d’ Argos”,
BCH, 111, 1987, pp. 511-517.

Βαλλάς Ε. – Φαράκλας Ν., «Περί του μαντείου του Τροφωνίου εν Λεβαδεία»,
ΑΑΑ II, 1969, σελ. 228-233.

Βερσάκης Φρ., «Αρχιτεκτονικά μνημεία του εν’ Αθήναις Ασκληπιείου»,
ΑΕ 1908, σελ. 255-284.

-----, «Του Αθήνησιν ασκληπιείου οικήματα»,
ΑΕ 1913, σελ. 52-74.

Beschi L, “ Il monumento di Telemachos, fontatore dell’ Asklepieion Ateniese”, ASAA 45/ 46, (N. S 29/30), 1967-1968, p. 381, κε

Burford Al, The Greek temple builders at Epidauros. A social and economic study of building in the Asklepien sanctuary, during the forth and early third centuries B.C.
Liverpool. 1969.

Burkert W, Greek religion, archaic and classical, translated by John Rafein. (Griechische religion der archaischen und klassischen Epoche).
Lambridge, 1985.

Camp II J. Mck, The water supply of ancient Athens from 3.000 B.C to 86 B. C.
Dissertation, Princeton University, 1977.

Croon, J. H, “Hot springs and healing Gods”,
Mnemosyne 20, 1967, pp. 225-246.

Culton J. J, “The stoa at the ampiaraeion, Oropos”,
BSA 63, 1968, pp. 167-183.

Δραγάτσης Ιάκ, « Επιγραφαί εκ’ Πειραιώς », AE 1884, σελ. 39-50.

-----, « Πειραιϊκαί αρχαιότητες », AE 1885, σελ. 85-91.

-----, «Ανασκαφαί εν Πειραιεί (Ασκληπιείον)
ΑΔ 1888, σελ. 132-136

Defrasse A.-Lechat H, Epidaure, restauration et description
des principaux monuments du
sanctuaire d'Asklepios.
Paris, 1895.

Defrasse A. – Lechat H, “Notes sur Epidaure”,
BCH 14, 1890, pp. 631-642.

Dinsmoor W. B., The architecture of ancient Greece,
London, 1974

Doerpfeld W., ΠΑΕ 1884,
σελ. 10-13.

-----, “ Alte und neue ausgrabungen in Griechenland,
Oropos.
AM 47, 1922, pp. 26-28.

Edelstein E.- Edelstein L, Asklepius , A collection and
Interpration of the testimonies /
By Emma J. Edelstein and
Ludwing Edelstein.
Baltimore, 1945.

Ekroth G, Greek hero cults, στο : “ Heros et heroines
dans les muthes et les cultes grecs.”
Edite par V. Pirenne- Deforge et Em. Suarey de la

Torte, Liege, 2000.

-----, The sacrificial rituals of Greek hero cults in the Archaic to the early Hellenistic periods, Liege, 2002.

Elderkin G, “Tholos and abaton at Epidauros”, AJA XV, 1911, pp. 161-167.

Farnell L. R., The cults of the Greek states, Oxford, 1896-1909.

-----, Greek hero cults and ideas of immortality, Oxford, 1921.

Frantz Al, Late antiquity A.D 267-700, The Athenian Agora, Vol. XXIV, Princeton 1988.

Garland R. The Peiraus from the 5th to the 1st century B.C. London, 1987.

Ginouves R. Balaneutike. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque. (BEFAR, 200), Paris 1962

-----, «L' eau dans les sanctuaires médicaux», BCH, supp. 28, 1994, pp. 237-243.

Girard P. F. L' Asklepeion d' Athenes, d' après des recents

decouvertes,
(BEFAR 23), Paris, 1881.

-----, “Catalogue descriptif des ex- voto a Esculape
trouves recement sur la peinte meridionale de l’
Acropole”,
BCH I, 1877, pp. 156-169.

-----, “Ex votos a Esculape trouves sur la peinte
meridionale de l’ Acropole”,
BCH II, 1878, pp. 65-94.

Girard P. – Martha J., “ Inventaires de l’ asklepieion”,
BCH II, 1878, pp. 419-445.

Haft L. C., The public physicians of ancient Greece,
Massachusetts, 1956.

Hausmann, Kunst und heiltum, untersuchungen zu den
Griechischen Asklepiosreliefs,
Potsdam, 1948.

Head B. V., Historia Numorum, a manual of greek
Numismatics,
Oxford 1911. Second edition, Amsterdam 1991.

Holwerda I., “ Das epidaurische Abaton”,
AM (A) , 27, 1902, pp. 289-293.

Hubbe R.O., “Decrees from the precinct of Asklepios
at Athens,”

Hesperia 28, 1959, pp. 169-201.

Judeich W. Topographie von Athen,
Munchen, 1905. Second edition, Munchen 1931.

Θέμελης Π. Αρχαία Μεσσήνη, ο χώρος και τα μνημεία,
Ειδική έκδοση περιφέρειας Πελοποννήσου, 1998.

Ιακωβίδης Σ. Αρχαιολογικός οδηγός Μυκηνών –Επιδαύρου
Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.

Καβαδίας Π. Το ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω,
Αθήνα, 1900.

-----, ΠΑΕ 1881-1882, σελ. 3-29, 29-40.

-----, ΠΑΕ 1883, σελ. 75-77, 77-81, 81-83.

-----, ΠΑΕ 1884, σελ. 54-58, 58-61.

-----, ΠΑΕ 1885, σελ. 29-31.

-----, ΑΕ 1884, σελ. 21-32, 49-59.

-----, ΑΕ 1885, σελ. 1-30, 41-53, 65-86, 189-199, 231
234.

-----, ΑΕ 1883, σελ. 25-32, 85-92, 148-158, 197-238.

-----, ΑΕ 1886, 145-178.

-----, ΠΑΕ 1891, σελ. 26-27.

-----, ΠΑΕ 1892, σελ. 54-56.

-----, ΠΑΕ 1893, σελ. 54-55.

-----, ΠΑΕ 1894, σελ. 13-14.

-----, ΠΑΕ 1895, σελ. 20-23.

-----, ΠΑΕ 1896, σελ. 31-32.

-----, ΠΑΕ 1905, σελ. 44-46, 46-51, 51-63,
63-87, 87-89.

-----, Fouilles d' Epidauré,
Athens, 1891.

Κεραμόπουλλος Α, « Το Πελαργικόν, το Ασκληπιείον, αι οδοί
αι ανάγουσαι προς τα Προπύλαια»,
ΑΕ 1934-35, σελ. 85-116.

-----, « Ανασκαφαί εν Λεβαδεία»,
ΠΑΕ 1912, σελ. 88-90.

-----, «Θηβαϊκά ΙΙΙ»,
ΑΔ 1917, σελ. 261-266.

Kerenyi K, Asklepios, The archetypal image of the physician's
Existence, translated by Ralfh Manheim.
(Πρωτότυπος τίτλος: Der gottliche Artz).
New York, 1959.

Koehler U, “ Der sudabhang der Akropolis zu Athen
nach den Ausgraben der archaologizcen
Gesselschaft”,

AM (A) 2, 1877, pp. 171-186.

Koerte A, “Bezirk eines Heilgotts”,
AM 18, 1893, pp. 231-256.

Κουμανούδης Σ, ΠΑΕ 1877, σελ. 14-35.

-----, ΠΑΕ 1878, σελ. 7-19.

Κουρσούμης Σ, «Νεκρομαντεία, Τα μαντεία του Άδη»,
Περ. «Corpus», τευχ.3, Μάρτιος 1999,
Σελ. 20-27

Κριτζάς Χ, «Η στοά του αβάτου στο ασκληπιείο της
Επιδαύρου».
Ομάδα εργασίας για τη συντήρηση των μνημείων
του ασκληπιείου της Επιδαύρου,
ΕΚΔ. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ,
1999, σελ. 11 κε

Krug A, Αρχαία Ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική
Ιατρική στην αρχαιότητα.
Ελληνική έκδοση, Αθήνα, 1997.

Kutsch F, Attisce Heilgotter und Heilheroem,
Giessen, 1913.

Λαμπρινουδάκης Β, «Ιερόν Μαλεάτου Απόλλωνος εις
Επίδαυρον»,
ΠΑΕ 1976, σελ. 202-209.

-----, «Ιερόν Μαλεάτου Απόλλωνος εις
Επίδαυρον»,
ΠΑΕ 1979, σελ. 127-129.

Legrand E, “Inscriptions de Trezene”,
BCH, 17, 1893, pp. 84-121.

-----, “Fouilles de Trezene”,
BCH, 21, 1897, pp. 543-551.

-----, “Inscriptions de Trezene”,
BCH 24, 1900, pp. 179-215.

-----, “Antiqites de Trezene”,
BCH 29, 1905, pp. 269-315.

-----, “ Nouvelles observations sur un edifice de
Trezene”,
BCH 30, 1906, pp. 52-54.

Λεονάρδος Β, ΠΑΕ 1884, σελ. 10-13

-----, « Αμφιαρείου ανασκαφαί»,
ΠΑΕ 1887, σελ. 59-63.

-----, ΑΕ 1889, σελ. 1-50.

-----, ΑΕ 1885, σελ. 93, 153.

-----, « Αμφιαρείου σκαφαί»,
ΑΕ 1916, 118-121.

-----, « Αμφιαρείου επιγραφαί»,
ΑΕ 1917, σελ. 39-48, 231-237, 239-242.

-----, ΑΕ 1923, σελ. 32-52, 166-169.

-----, ΠΑΕ 1924, σελ. 96-101.

-----, « Αμφιαρείου επιγραφαί»,
ΑΕ 1925-26, σελ. 9-45.

-----, ΠΑΕ 1927, σελ. 27-32.

-----, ΠΑΕ 1928, σελ. 41-45.

Lolling H. G., «Συμβολαί εις την τοπογραφία της Μεγαρίδος»,
ΑΕ 1887, σελ. 210-216.

-----, ΑΕ 1890-91, σελ. 55-62.

Martin R. – Metzger H., “Recherches d’ architecture et de

Topographie a l' asklepieion d'
Athenes",
BCH 73, 1949, pp. 317-350.

Martin R. "Chapiteaux ioniques de l' asklepieion d' Athenes",
BCH 68 / 69, 1944-1945, pp. 340-347/ 434-438.

Martin R.,- Metzger H. " L' abaton et ses annexes".
BCH 1942-1943, pp. 328-334.

Martin R. " Sur quelques particularites du temple
d' Asklepios a Epidaure",
BCH LXX 1946, pp. 352-368.

Martin R. "Comptes Rendues Bibliographiques"
REG 65, 1952, pp. 231-233.

Martha J. Catalogue des figurines en terre quitte du Musee
de la societe archeologique d' Athenes,
(BEFAR 16), Paris, 1880.

Metzger I. " Piraeus – Zisterne, "
ΑΔ 26, 1971, σελ. 44-94.

Μιτσός Μ. «Επιγραφικά εξ' ασκληπιείου Επιδαύρου»,
ΑΕ 1967, σελ. 1-28.

Noack F. “Der Kernbau der Tholos von Epidauros”,
JDAI XLII 1927. p. 75-79.

Nock A. D. “Cult of heroes”
HTHR 37, 1944, pp. 141-174.

Οικονομίδης Σ. « Προαρχαϊκή Ελλάδα και όνειρα»,
Περιοδικό «Αρχαιολογία», Τεύχος 78,
Μάρτιος 2001, σελ. 31-35.

Ορλάνδος Α. «Ανασκαφή Σικυώνος»,
ΠΑΕ 1952, σελ. 387-395.

-----, « Ανασκαφή γυμνασίου Σικυώνος»,
ΠΑΕ 1935, σελ. 73-83.

Πανάγου Χ. Ο Πειραιεύς, οικονομική και ιστορική έρευνα
απο των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του
τέλους της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.
(Με νεώτερα στοιχεία για την τοπογραφία και
την οικονομική ζωή του Πειραιά, απο τον
Γ. Σταϊνχάουερ), Β! έκδοση, Εμπορικό και
Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιά, 1995.

Παπαθανασίου Δ. Το τροφώνειο μαντείο,
Αθήνα 1935.

Παπαχατζής Ν. Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά,
Εκδ. Αθηνών, Αθήνα, 1994.

-----, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά-

Λακωνικά,
Εκδ. Αθηνών, Αθήνα, 1994.

-----, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά-
Φωκικά,
Εκδ. Αθηνών, Αθήνα 1991.

Parke H. W., Ελληνικά Μαντεία,
Ελλην. Έκδοση, Αθήνα, 1979

-----, The festivals o the Athenians,
London 1977.

Parker R. Athenian religion, a history,
Oxford 1996.

Πετράκος Β. Ο Ωρωπός και το ιερό του Αμφιάραου,
ΒΙΒΛ. ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧ. ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ,
63, 1968.

-----, Αρχαιολογικά Χρονικά, Το αμφιαράειο του
Ωρωπού, τοπογραφικά και επιγραφικά θέματα.
ΑΕ 1967, σελ. 1-13.

Πιττακής Κ. ΑΕ 1858.

Picard C. L' Acropole, le plateau superieure, l' Erechteion,
les annexes sud,

Paris, s. d.

Ραγκαβής Αλ. Λεξικόν της Ελληνικής αρχαιολογίας,
Τόμοι Α και Β,
Αθήνα, 1888.

Reinach S. “ Les chiens dans le culte d’ Esculape et les
Kelabim des steles peintes de Citium”,
Rev. Arh., 1884, II, p. 265.

Riethmuller J.W. “Die Tholos und das Ei zur Deutung
Der Thymele von Epidauros”
Nikephoros 9, 1996, pp. 71-109.

-----, “Bothros and tetrastyle, the Heroon of
Asklepios in Athens”,
In Ancient greek hero cult, pp. 123-143,
Proceedings of the fifth international seminar
of ancient Greek hero cult,
Ed. R. Hagg, Stockholm 1996.

Robert F. “ Le Plutus d’ Aristophane et l’ asklepieion
du Piree”,
RPH, 1931, pp. 132-139

-----, “ La destination cultuelle de la Tholos d’ Epidaure,
REG, 46, 1933, pp. 181-196.

-----, Thymele, Recherches sur la signification et la
destination des monuments circulaires dans
l’ architecture religieuse de la Grece,

(BEFAR, 147) Paris, 1939.

Roebuck C. A. Asklepieion and Lerna. Corinth, vol. 14.
(Based on the excavations and preliminary
studies of F. De Waele)
Princeton, 1951.

-----, Cure and cult in ancient Corinth,
A guide to the asklepieion,
Athenian School of classical studies at Athens
1977.

Roux G. L architecture de l' Argolide aux IV et III siecles
avant J. C,
(BEFAR 199) Paris, 1961.

-----, Le sanctuaire argien d' Apollon Pytheen,
REG 70, 1957, pp. 474-487.

-----, " La Tholos d' Epidaure",
BCH, 1952, pp. 475-483.

Σακελλαρίου Μ. – Φαράκλας Ν. Αρχαίες ελληνικές πόλεις,
Μεγαρίς, Αιγόσθενα,
Ερένεια, No 14,
Αθήνα, Αθηναϊκό κέντρο
Οικιστικής, 1972.

Seiler F. Die griechische Tholos, Untersuchungen zur
Ethwicklung, Typologie und Funktion
Kunst massager Rundbauten.

Mainz am Rhein, P. von Zabern, c 1986.

Semeria A, “Per un cencimento degli Asklepieia,”
Annali Pisa 16, 1986, p. 931 κε.

Shouten J, The rod and serpent of Asklepios, symbol of
Medicine,
Amsterdam, London, New York, 1967.

Στάης Δ, «Επιγραφή θυμέλης»,
ΑΕ 1892-93, σελ. 69-99.

-----, « Επιγραφή θυμέλης»,
ΑΔ 1892, σελ. 91 κε

-----, « Αγάλματα εξ’ Επιδαύρου»,
ΑΕ 1886, σελ. 243-258.

Stewart A, Attica. Studies in Athenian sculpture of the
Hellenistic age,
London, 1979.

Svolos I, “The history of the Tholos from the 4 th century
BC to the present”
Εκδ. Ομάδα εργασίας για τη συντήρηση των
Μνημείων της Επιδαύρου, (ΟΕΣΜΑ),
English edition, Περιφέρεια Πελοποννήσου, 1988,
Σελ. 225 κε.

Thompson H, “Buildings of the west side of the agora”,

Hesperia 6, 1937, pp. 1-226.

Tomlison R.A., “ Two buildings in sanctuaries of Asklepios”,
JHS, 89, 1969, pp. 106-117.

-----, Argos and the Argolide, from the end of the
Bronze age to the Roman occupation,
London 1972.

Townsend R., Aspects of Athenian architectural activity
in the second half of the fourth century B.C
Diss., University of North Carolina, 1982.

Travlos J., Pictorial Dictionary of Ancient Athens
London , 1971.

-----, « Η παλαιοχριστιανική βασιλική του ασκληπιείου
Αθηνών»,
ΑΕ 1939-1941, σελ. 34-68.

Φαράκλας Ν., «Θηβαϊκά»,
ΑΕ 1996, σελ. 15 κε

-----, Αρχαίες ελληνικές πόλεις, Τροιζηνία
Καλαύρεια, Μέθανα, Νο 10,
Αθήνα, Αθηναϊκό κέντρο οικιστικής, 1972.

-----, Αρχαίες ελληνικές πόλεις, Επιδαυρία, Νο 12,
Αθήνα, Αθηναϊκό κέντρο οικιστικής, 1972.

Φίλιος Δ., «Ανασκαφαί παρά τα Μέγαρα»,

AE 1890-1891, σελ. 34-56.

Verbanck – Pierard A. “Les heros guerisseurs, des dieux comme les autres”, στο:
Heros et heroines, dans les mythes et les cultes grecs.
Edite par V. Pirenne- Deforge et Em. Suarey de la Torte, Liege, 2000
pp. 329-332.

Vercace F. “ Der tempel und die stoa in Ampiraion bei Oropos”,
AM 33, 1908, pp. 247-272

Walker S. “ A sanctuary of Isis on the South slope of Athenian Acropolis”,
BSA 74, 1979, pp. 243-257.

Walton A. The cult of the greek god of medecin,
(PHD), reprint, Chicago, 1979.

Welter G. Troizen und Kalaureia,
Berlin 1941

-----, “ Aeginetica”, IXX, Arch. Anz. 1938, pp. 6-8.

-----, Αίγινα,
Ελληνική έκδοση, 1962

De Whaele F. J., “The sanctuary of Asklepieios and Hygeia at Corinth”,
AJA XXXVII, 1933, pp. 417-451.

Wilheim A., « Επιγραφάί εξ’ Ευβοίας », νο 61,
AE 1892, pp. 162-166.

Wissova G., Religion und Kultus der Romer,
Munchen, 1912.

Wollgraff W., Le sanctuaire d’ Apollon Pytheen d’ Argos I,
Ecole francaise d’ Athenes,
Etudes Peloponnesiennes, Paris, 1956.

Yavis C. G., Greek altars, origine and Typologie (including
The Minoan – Mycenaean offertory apparatus)
Saint- Louis, 1949.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

- ΑΑΑ** *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών*
- ΑΔ** *Αρχαιολογικό δελτίο*
- ΑΕ** *Αρχαιολογική Εφημερίδα*
- AJA** *American journal of Archaeology*
- AM** *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*
- AA Pat** *Atti e memorie dell' Accademia Patovina di scienze. Lettere ed arti classe di scienze morali, Lettere ed. Arti. Rodova, Soc. Coop. Tipog.*
- ASAA** *Annuario della Scuola archeologica di Atene*
- Arch. Anz.** *Archäologischer Anzeiger*
- BCH** *Bulletin de correspondance hellénique*
- HThR** *Harvard Theological Review*
- JDAI** *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.*
- JHS** *Journal of Hellenic studies*
- ΠΑΕ** *Πρακτικά της εν' Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*

Rev. Arch. *Revue Archeologique*

REG *Revue des Etudes Grecques*

RPh *Revue de Philologie de Litterature et d' Histoire
anciennes.*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΕΡΓΩΝ

Aleshire The Athenian asklepieion

Burford The Greek temple builders at Epidauros

Burkert Greek religion, archaic and classical

Camp The water supply of ancient Athens

Defrasse- Lechat Epidaure, Epidaure, restauration et
description des principaux
monuments

Dinsmoor AAG The architecture of ancient Greece

Edelstein I Collection of the testimonies

Edelstein II Interpretation of the testimonies

- Ekroth**   The sacrificial rituals of Greek hero cults
- Farnell**   Greek hero cults and ideas of immortality
- Farnell Cults,**   The cults of the Greek states
- Garland**   The Peiraus from the 5th to the 1st century.
- Ginouves Balaneutike,** Balaneutike. Recherches sur la bain...
- Girard**   L' asklepeion d' Athenes, d' après des recents decouvertes
- Head, Hist. Num.** Historia Numorum, a manual of greek Numismatics
- Judeich Topogr.,** Topographie von Athen
- Kerenyi**   Asklepios, The Archetypal image of the physician's existence
- Krug**   Αρχαία Ιατρική
- Καββαδίας Το ιερόν ,** Το ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω
- Κριτζάς**   Η στοά του αβάτου στο ασκληπείο Επιδαύρου, (ΟΕΣΜΑ)
- Martha Catalogue,** Catalogue des figurines en terre quitte
- Parker,**   Athenian Religion
- Πανάγου**   Ο Πειραιάς, οικονομική και ιστορική έρευνα....
- Παπαχατζής Αττικά, Κορινθιακά, Βοιωτικά κτλ,**
 Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, σε μετάφραση και σχόλια
 Ν. Παπαχατζή

- Πετράκος Ωρωπός,** Ο Ωρωπός και το ιερό του Αμφιάραου
- Robert Thymele,** Thymele, recherches sur la signification...
- Roebuck** Asklepieion and Lerna
- Roux AA,** L' architecture de l' Argolide
- Seiler** Die griechische Tholos
- Shouten** The rod and serpent of Asklepios
- Svolos** The history of the tholos from the 4 th century....
(ΟΕΣΜΑ).
- Travlos PDA,** Pictorial Dictionary of ancient Athens
- Townsend** Aspects of Athenian architectural activity...
- Φαράκλας Επιδαυρία – Τροιζηνία,** Αρχαίες ελληνικές
Πόλεις...
- Walton** The cult of greek god of medecin
- Welter** Troizen und Kalaureia
- Wollgraff** Le sanctuaire d' Apollon Pytheen d' Argos
- Yavis Greek altars,** Greek altars, origine and typologie

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Τα βιβλία των οποίων αναγράφεται πλήρως ο τίτλος τους και η χρονολογία έκδοσής τους στις παραπομπές, είναι εκείνα για τα οποία δεν έκρινα απαραίτητο να παραπεμφθώ άμεσα σε αυτά.

ΕΡΓΑ και ΑΡΘΡΑ , στα οποία δεν κατέστη δυνατό να έχω πρόσβαση: (Απ' αυτά, όσα μαρκάρονται με αστερίσκο, έχουν συμπεριληφθεί και στις παραπομπές).

Bodson L, “ ΙΕΡΑ ΖΩΙΑ”. Contribution a l' etude de la place de l' animal dans la religion grecque ancienne”
Ac. Royale de Belgique. Mem. Classe des Lettres.
Coll. in 8o -2e serie, τόμ. 63, τεύχ. 2, 1978.

* **Decrey P**, “ Dedicace inedite d' une association a Eretrie”,
Etudes de Lettres 4, 1981, pp. 73-78.

***Knell H**, “ Eine beobachtung”,
ΑΔ 1971, p. 206 κε

Robert F, “ L' edifice E d' Epidaure et la topographie du Hieron d' Asklepios”
BCH 1933, pp. 380-393.

-----, “ La date du Labytinthe d' Epidaure”
Rev. Arch. X, 1937.

* **Santori F**, AAA Pat 85, / 1972-1973.

Tomlison RA, Epidauros, 1983.

***Tuner L.A**, The history, monuments and topography
of ancient Levadeia, in Boetia , Greece.
Pensylvania, 1994.

Vicaire P, “Image d' Ampiaraos”,
BAss Beule 1, 1979.